

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

Трофименко П. Є., Ліцман А. М.

ВОЄННА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Конспект лекцій

Суми
Сумський державний університет
2022

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

ВОЄННА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Конспект лекцій

для студентів спеціальностей:

*«Бойове застосування з'єднань, військових частин і підрозділів,
озброєних комплексами тактичних ракет»,
«Бойове застосування з'єднань, військових частин і підрозділів наземної артилерії»,
«Бойове застосування з'єднань, військових частин і підрозділів самохідної артилерії»,
«Бойове застосування військових частин і підрозділів
протитанкових керованих ракетних комплексів»,
«Бойове застосування військових частин і підрозділів артилерійської розвідки»*

Затверджено
на засіданні кафедри
військової підготовки
як конспект лекцій
із дисципліни
«Воєнна історія України».
Протокол № 6 від 08.02.2022 р.

Суми
Сумський державний університет
2022

Воєнна історія України : конспект лекцій / укладач П. Є. Трофименко, А. М. Ліцман. – Суми : Сумський державний університет, 2022. – 231 с.

У конспекті лекцій розглянуто основні етапи формування та розвитку війська в Україні від найдавніших часів до сучасності. Особлива увага приділена питанню історії відновлення й розвитку вітчизняних Збройних сил та інших військових формувань після початку бойових дій на Сході України у 2014 році.

Конспект лекцій призначений для студентів кафедри військової підготовки СумДУ.

ЗМІСТ

С.

Вступ	4
Тема 1. Періодизація історії України, військове мистецтво давніх цивілізацій на території України.....	5
Тема 2. Становлення та розвиток збройних сил України-Руси.....	24
Тема 3. Українське козацтво	45
Тема 4. Боротьба українського козацтва за козацькі вольності.....	59
Тема 5. Українці у військових формуваннях Російської, Австро-Угорської, Оттоманської імперій та арміях інших держав світу в Новий час.....	71
Тема 6. Українські військові формування часів Першої світової (Великої) війни	88
Тема 7. Військова діяльність українських воєнно-політичних організацій у міжвоєнний період ХХ століття	104
Тема 8. Участь українців на фронтах Другої світової війни	120
Тема 9. Збройні сили України в роки незалежності	149
Тема 10. Збройні сили України під час анексії Російською Федерацією.....	167
Тема 11. Бойові дії на Сході України	180
Тема 12. Сучасний стан розвитку Збройних сил України	222

Вступ

Розвиток військової справи з найдавніших часів до наших днів, тобто усього, пов'язаного з військовою теорією і практикою, будівництвом, вишколом та діяльністю збройних сил у мирний і воєнний час – це все є об'єктом воєнної історії.

Воєнна історія України нараховує не одне століття. Вона становить невід'ємний компонент історії нашого народу та його державності, а її вивчення є особливо актуальним у нинішній час, коли українці вкотре змушені зі зброєю в руках відстоювати свою свободу.

Сучасні українські воїни гідно продовжують традицію своїх пращурів, які віками боронили рідну землю. Вивчення воєнної історії не тільки сприятиме формуванню у майбутніх офіцерів почуття патріотизму, але й надасть необхідний матеріал для проведення занять з військово-ідеологічної підготовки та заходів виховної роботи.

Пропонований конспект лекцій складений відповідно до програми навчальної дисципліни „Воєнна історія України”. Своім змістом він охоплює змістовний блок, присвячений історії українського війська від найдавніших часів до сучасності. Структура побудована у хронологічній послідовності і складається з дванадцяти тем. Розглянуті основні аспекти військового мистецтва давніх цивілізацій на території України, війська княжої доби та доби козаччини. Показано особливості розвитку військових традицій України у ХІХ столітті. Особлива увага звернута на вкрай насичене подіями ХХ століття – час, коли український народ відстоював свою свободу у визвольних змаганнях 1917-1921 рр., героїчно боровся в роки Другої світової війни.

Значне місце приділено питанням історії створення і розвитку вітчизняних Збройних сил після відновлення незалежності України у 1991 р та з початком бойових дій у 2014 р.

Тема 1

Періодизація історії України, військово мистецтво давніх цивілізацій на території України

1. Періодизація історії України.
2. Перші державні утворення на українських землях.
3. Давні слов'яни, їхнє військо та зброя.

1. Періодизація історії України

Збройні Сили України є гарантом суверенітету та територіальної цілісності нашої держави, суттєвою складовою політичної системи. Історія українського війська нараховує не одне століття. Вона становить невід'ємний компонент історії нашого народу та його державності, а її вивчення є особливо актуальним у нинішній час, коли українці вкотре змушені зі зброєю в руках відстоювати свою свободу.

Сучасні українські воїни гідно продовжують традицію своїх пращурів, які віками боронили рідну землю. В історичній пам'яті нашого народу закарбувались славні діяння богатирів княжої доби, звияги козаків, героїчна борня воїнів УНР та українських повстанців, подвиги українців у боротьбі проти нацизму. Вивчення історії українського війська не тільки сприятиме формуванню у майбутніх офіцерів почуття патріотизму, але й надасть необхідний матеріал для проведення занять з військово-ідеологічної підготовки та заходів виховної роботи.

У сучасній історичній науці немає одностайності щодо періодизації вітчизняного історичного процесу. Більшість дослідників виокремлюють такі **етапи в історії України:**

- I. Праісторичний період (до IX ст. н.е.).
- II. Княжа доба (IX ст. – 1349 р.).
- III. Литовсько-польська доба (початок XIV ст. – 1648 р.).

- IV. Доба козацько-гетьманської держави (1648 р. – кінець XVIII ст.).
- V. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій (XIX – початок XX ст.).
- VI. Українська революція 1917-1920 рр.
- VII. Україна в 20-30-х роках XX ст.
- VIII. Україна в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.).
- IX. Україна в 1945-1991 рр.
- Розбудова Української держави (1991-2004 рр.).

Загальноєвропейській періодизації історії відповідає періодизація, запропонована вітчизняними дослідниками Гісемом О. В. та Мартинюком О.О.

<i>Назва періоду</i>	<i>Хронологічні рамки</i>
Стародавня історія України	Від появи першої людини на українських землях до V ст. (до IX ст.)
Середньовічна історія України	V – XV ст. (IX ст. – 1569 р.)
Нова історія України	XVI ст. – 1914 р. (1569-1914 рр.)
Новітня історія України	1914 р. – до сьогодні

Джерела та історіографія вивчення курсу

Історичні джерела – сукупність різноманітних об'єктів, які відображають історичний процес і створюють можливість вивчення минулого людського суспільства; усе, що було створено в процесі людської діяльності й збереглося до наших часів.

Типи історичних джерел: усні, писемні, речові, мовні, етнографічні, фоно- і фотодокументи. Одне з чільних місць серед історичних джерел належить літописам (“Повість минулих літ” 1113р.; Галицько-Волинський літопис XIII ст. та ін.). Літописну традицію Київської Русі та

Галицько-Волинського князівства було продовжено у литовсько-польську добу української історії (Густинський літопис 1670 р., “Синопис”, козацькі літописи XVII– початку XVIII ст., зокрема “Літопис Самовидця”, літопис Самійла Величка та ін.). Окрему групу джерел з давньої історії України складають юридичні пам’ятки: договори Русі з Візантією, “Руська Правда” та ін. Вершиною активного процесу узагальнення фактологічного матеріалу і формування оригінальної концепції історії України стала поява на рубежі століть “Історії Русів” (надруковано 1846 р.). Історіографія (від грец. (h)istoria+graphie [описування]) – дослівно – «описування історії».

Наприкінці XVIII ст. остаточно утверджується якісно новий етап розвитку української історіографії, який можна вважати науковим.

Починаючи від XIX ст. й до сьогодні під «історіографією» розуміють:

- 1) сукупність праць, присвячених тим чи іншим питанням історії;
- 2) наукову дисципліну, що вивчає стан історичної науки та історію історичного знання.

У першій половині XIX ст. у вітчизняній історичній науці було започатковано народницький напрям (М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович, Д.Яворницький) – дослідження історії селянства, народних рухів, козаччини. Але українська історична школа постала лише наприкінці XIX ст. і пов’язана з діяльністю В.Антоновича, який заснував київську школу істориків (Д.Багалій, М.Довнар-Запольський, М.Грушевський, Д.Дорошенко та ін. Нового імпульсу вітчизняна історична наука набула після відкриття 24 листопада 1918 р. Української Академії наук.

За радянських часів українська історична наука зазнавала великодержавних утисків з боку Москви, а 1930-ті роки ознаменувалися сталінським геноцидом проти вітчизняних дослідників.

У 1939 р. відновив свою роботу Київський університет (1924-1938 рр. – КІНО), де 1956 р. засновано кафедру історії України

2. Перші державні утворення на українських землях, їх військові організації

Поява людей сучасного типу на території України припадає на добу пізнього палеоліту (35-10 тис. р. до Р.Х.). Саме в цю епоху було започатковано суспільну організацію, а людина почала виготовляти знаряддя праці та зброю. Однак перша зброя – камінь, палиця, дротик, ніж – служила виключно для полювання: мала густота тогочасного населення та багатство природних ресурсів не створювали передумов для сутичок між людьми. Ситуація змінюється із завершенням льодовикового періоду, коли на теренах Придніпров'я відбуваються перші збройні сутички. Археологічне підтвердження цьому знайдено в ході розкопок поблизу сіл Волоське та Василівка (Дніпропетровська обл.), де знайдено рештки людей з мікролітами в кістках (мікроліти – шматочки кременю, які служили вістрям стріл та дротиків). Датовані ці знахідки межею палеоліту та мезоліту – приблизно 10 100 років тому. Саме у мезоліті (10-6 тис. р. до Р.Х.) з'являється й перша зброя дистанційної дії – лук і стріли.

Неолітична революція призвела, серед усього іншого, до значного зростання кількості й густоти населення, що, своєю чергою, спричинило збільшення кількості міжплемінних конфліктів. До доби неоліту дослідники відносять зародження військової справи як соціального явища. Свідченням цього є, знову-таки, археологічні знахідки. Зокрема, поряд із багатоцільовою зброєю, яка могла використовуватись і як мисливська, і як бойова, з'являється спеціалізована військова зброя, що не могла застосовуватись на полюванні: кам'яні булави й сокири-молоти (на території України їх поява зафіксована у IV тис. до Р.Х.). Важливим нововведенням стає поява захисного спорядження – щита. Він еволюціонував із палиці, якою відбивали ворожі удари, у невеликий пристрій з пласкою поверхнею.

У IV-III тисячоліттях до Р.Х. на теренах України з'являються вироби з міді – настає енеоліт (мідно-кам'яна доба). Основними нововведеннями у військовій галузі цієї доби стали: створення клинкової зброї (металевих

ножів і мечів); поява шолома і натільного обладунку (виготовлялись з органічних матеріалів – шкіри, тканини, посилювались кістяними й роговими пластинами); поява фортифікаційних споруд.

Найяскравішою неолітичною культурою в Україні була Трипільська, хронологічні рамки якої припадають на IV-III тисячоліття до Р.Х., а територіальні межі охоплюють простори лісостепу від Прикарпаття до Дніпра. Археологічні дослідження дозволяють відтворити вигляд трипільських поселень-протоміст. Будинки в них розташовувались по колу, впритул один до одного, утворюючи своєрідне укріплення. Перед такими фортечними стінами з будинків зводили вали та рови. Для свого часу трипільські укріплення були достатньо надійним захистом від набігів інших племен, оскільки облогової техніки на теренах України в ту епоху ще не знали.

Зброю трипільці виготовляли з каменю, кістки і дерева, зрідка – з міді, а наприкінці існування культури – із бронзи. Найбільш поширені були бойові сокири та сокири-молоти із шліфованого каменю, але вже на початках існування трипільської культури з'являються мідні сокири, які, на відміну від масивних кам'яних, мали вузьке лезо. Найпримітивніші мідні сокири не мали отвору для руків'я, а примотувались до нього. Інші взірці такої зброї вже мали отвір для руків'я, а також загострений обух, що використовувався як келеп. Певного поширення набула і клинкова зброя – мідні кинджали. Наконечники списів, дротиків та стріл трипільці робили з кременю. Їх вставляли у розщеплене древко, а потім примотували або (у випадку стріл) приклеювали.

Військова організація трипільців будувалась на основі ополчення – військом на час небезпеки ставало усе доросле чоловіче населення. Середніх розмірів протомісто могло виставити до 500 воїнів, що на той час було значною силою. Коней трипільці ще не приручили, тому воювали у пішому строю.

Племена, що населяли степову зону України, зокрема, носії середньостогівської культури (IV-III тис. до Р.Х.), на відміну від трипільців, займались, головним чином, не землеробством, а скотарством. Їхня зброя – стріли, дротики, сокири, булави – була загалом подібна до трипільської, але виготовлялась майже виключно з каменю та кістки. Середньостогівці були досить войовничими, про що свідчить багато знахідок зброї у похованнях. Носії середньостогівської культури вже приручили коня, створивши передумови для появи кінноти. До доби енеоліту належить і найдавніша знахідка захисного озброєння на українських землях – прямокутні пластинки з кабанячих іклів від шолома чи панцира (Маріупольський могильник, друга половина III тис. до Р.Х.).

На III-II тисячоліття до Р.Х. на теренах України припадає бронзова доба. Значення війни і зброї у племен цієї епохи значно зростає, з'являються прошарки професійних воїнів, зароджується військова аристократія. Населення України доби ранньої бронзи було представлене племенами-носіями ямної та катакомбної культур. У багатих похованнях цієї доби присутня велика кількість предметів озброєння; на кістках археологи знаходять сліди від ворожої зброї. Носії скотарської ямної культури будували для захисту міста-фортеці з глибокими ровами та кам'яними стінами. Представники ямної культури використовували кам'яні шліфовані сокири (пласкі та сокири-молоти) та рідше металеві сокири, палиці, стріли та дротики з крем'яними чи кістяними наконечниками, а також кременеві та бронзові кинджали. Поряд із тим, практично не трапляються захисні обладунки, а бронзова зброя ще не набула широкого вжитку, залишаючись статусним, престижним предметом.

У добу ранньої бронзи в українських степах з'являється перший військовий транспорт – колісниці. Археологічні знахідки дозволяють реконструювати такий транспортний засіб: платформа на двох колесах невеликого діаметра, розміри якої достатні для розміщення двох людей – візниці та воїна-лучника. Використання колісниць дозволяло швидко

переміщувати по полю бою воїнів з метальною зброєю, що поливали снарядами ряди менш мобільної піхоти. олісниці були також престижним видом транспорту, на якому пересувалися воєначальники.

У II тисячолітті до Р.Х. на території сучасної України продовжується вдосконалення зброї. Хоча кам'яні сокири все ще продовжують використовуватися, бронзової зброї стає помітно більше. Збільшується довжина і маса бронзових клинків, з'являються сокири-кельти з вигнутою втулкою, а також сокири-чекани. Поширення останніх опосередковано свідчить про вдосконалення захисного обладунку. Зокрема, в епоху пізньої бронзи (кінець II – початок I тис. до Р.Х.) зафіксована поява круглих бронзових блях, що нашивались на основу з тканини чи шкіри, бронзових шоломів та круглих щитів. Переважання у археологічних знахідках зброї ближнього бою, поширення обладунків свідчить про те, що основою тогочасного війська була, подібно до решти Європи, важка піхота. Однак на початку I тисячоліття до Р.Х. такий шлях розвитку військової справи племен Північного Причорномор'я був перерваний через переселення зі сходу скотарських іраномовних племен, основою війська яких була кіннота.

Військо та військове мистецтво кіммерійців, скіфів, сарматів

Першим племенем на території України, відомим не тільки з археологічних знахідок, а й з писемних пам'яток (Гомер, Геродот, асирійські тексти), є кіммерійці. Вони заселяли причорноморські степи у IX – VII ст. до Р.Х. Етнічна їх приналежність лишається нез'ясованою – ймовірно, що античні автори називали „кіммерійцями” все населення Північного Причорномор'я доскіфської доби. Кіммерійці вже вміли виплавляти й обробляти залізо, проте використовували і знаряддя праці та зброю з бронзи. Головним їх заняттям було кочове скотарство, зокрема конярство. З метою здобути здобич кіммерійці здійснювали військові набіги на сусідні племена. Відомо, що у 720-х роках до Р.Х. кіммерійці напали на закавказьку державу Урарту, розбивши її військо. Пізніше кіммерійці вступили у конфлікт з іншою великою державою регіону – Ассирією. В одній

із битв з асирійцями кіммерійці вбили їхнього царя Саргона II, проте були розбиті та відступили з Ассирії. Як найманці кіммерійці служили у різних державах Близького Сходу.

Докладна інформація про військову організацію кіммерійців відсутня, однак беззаперечним є той факт, що для успішного ведення воєн з могутніми близькосхідними державами потрібно було мати потужне військо. Судячи із зображень та свідчень письмових джерел, зовнішній вигляд та спосіб ведення війни у кіммерійців мало відрізнявся від пізнішого скіфського. На чолі війська кіммерійців, так само як і їх племен, стояли царі. Кіммерійці, ймовірно, першими застосовували новаторську на той час техніку бою – верхи на коні. Саме від них техніку кінного бою перейняли асирійці, а від тих – інші народи Стародавнього Сходу. Кіммерійські вершники могли стріляти з лука на ходу, колоти списом та рубати мечем з коня. Кіммерійцям був відомий і „скіфський спосіб” стріляння з лука – з-за спини, під час відступу чи втечі (зображення кіммерійців на етрусській вазі VI ст. до Р.Х.). Також кіммерійці застосовували колісниця, які вважались елітним родом військ.

Основною зброєю кіммерійського вершника був лук – подібний до пізнішого скіфського і, як і скіфський, зберігався в гориті (комбінованому футлярі для лука і стріл). У відділенні для стріл горит вміщав до 42-х стріл довжиною 55–60 см з кістяними, бронзовими чи залізними наконечниками. Також кіммерійці використовували короткі списи. Клинкова зброя була представлена залізними мечами, а для ближнього бою використовувались залізні кинджали. Захисні обладунки кіммерійців маловивчені. Вважається, що панцирі (на тканинній чи шкіряній основі) та шоломи були атрибутами найзаможніших воїнів – вождів та колісничних. Значно ширше використовувались щити круглої, овальної чи прямокутної форми. Загалом озброєння кіммерійців можна вважати передовим для свого часу, воно цілком відповідало тактиці кінного бою. Також воно має певні спільні риси з

озброєнням тогочасних сусідів кіммерійців та їх наступників у Північному Причорномор'ї.

На рубежі VIII-VII ст. до Р.Х. у причорноморські степи переселяються нові племена скіфів, що витісняють кіммерійців. Військо скіфів складало усі здатні тримати зброю, причому необов'язково чоловіки – у скіфських пам'ятках чимало жіночих поховань зі зброєю. Крім того, ймовірно, у великих війнах чи закордонних походах скіфів брали участь представники інших народів, що населяли Скіфію. Військо очолював цар, однак на прикладі викладеної Геродотом історії скіфо-перської війни відомо, що військо могли очолити декілька царів, один з яких вважався вищим за інших. Очевидно, оскільки скіфи поділялися на декілька племінних утворень, то кожне з них мало свого царя, який і очолював військо. Питання нижчої ієрархії у скіфському війську досі залишається нез'ясованим. Невідомими залишаються і мобілізаційні можливості скіфів, приблизна чисельність скіфського війська.

Основу скіфського війська становили кінні лучники. Недарма скіфський цар Аріант, за Геродотом, підраховував кількість своїх воїнів, беручи від кожного з них стрілу. Стріли знайдено у кожному скіфському чоловічому похованні, присутні вони і в деяких жіночих та дитячих. Вершники були озброєні також дротиками, списами та короткими мечами. Переважна більшість вершників не мали захисного спорядження, тобто належали до легкої кінноти. Невелику частину війська складало піші воїни.

Тактика скіфів будувалась на тому, щоб завдати ворогові якомога більших втрат ще до вступу у рукопашну сутичку. Тому велика увага приділялась майстерному володінню луком. Водночас, бій будовався на індивідуальних діях воїнів, які часто діяли неузгоджено.

Основною зброєю скіфів був складний лук. Він мав увігнуту середню частину, вигнуті „плечі”, гаки для кріплення тятиви на кінцях і складався з дерев'яних, кістяних і рогових деталей. Розміри лука були невеликими – до 70 см у довжину, однак складна конструкція і форма забезпечували луку

значну дальність польоту і потужність удару стріли. Стріли до луків (довжиною 60–70 см) виготовляли з дерева чи очерету, вони мали оперення і вушка для закріплення на тятиві. Наконечники стріл були дво- чи трилопатеві, втульчасті, нерідко з гаками на втулці. Лук і стріли зберігались в шкіряному гориті. Скіфський горит був більший від кіммерійського – він міг вміщати до 200 стріл.

Скіфські списи мали довжину 1,7–2,2 м і були достатньо легкими, щоб використовуватись не тільки для ближнього бою, але й як метальна зброя. Залізні наконечники списів (завдовжки 30–50 см) мали лавроподібну форму, поздовжні ребра і втулки. Списи, однак, не використовувалися всіма скіфськими воїнами. Досить популярними у скіфів VII–VI ст. до Р.Х. були залізні бойові сокири з вузькими лезами: клиноподібні, сокири-клевці та чекани.

Головною зброєю ближнього бою у скіфів були короткі мечі або кинджали – акінаки. Форма клинка і руків'я великих скіфських мечів та малих кинджалів є практично ідентичною. Клинок виготовляли з заліза, він мав форму витягнутого трикутника (іноді з закругленим кінцем), а у перерізі – ромба. Піхви для мечів виготовляли з дерева, обтягнутого шкірою, на кінці вміщували бронзове завершення. Існували також „парадні” піхви, обгорнуті листовим золотом і оздоблені рельєфними візерунками і фігурами. Акінаки носили на поясі з правого боку, прив'язуючи нижній край піхов до ноги, а довші мечі перекидали через спину коня клинком наліво. З кінця VI ст. до Р.Х. більш популярними стають довгі мечі, відомі під назвою „карта”. Такі мечі повторювали форму акінаків, але мали довші клинки (від 70 до 110 см). Трапляються поховання воїнів з двома мечами – довгим і коротким, причому довгий меч розміщується на поясі з лівої сторони, а короткий, як і раніше, з правого боку.

Захисне озброєння скіфів складалося з шоломів, натільних обладунків та щитів. У VII–VI ст. до Р.Х. основним типом скіфських шоломів були бронзові шоломи, пізніше скіфи почали використовувати шоломи, повністю

зроблені з залізних лусок, що за формою нагадували скіфські ковпаки. З кінця VI ст. до Р.Х. скіфи використовують грецькі бронзові шоломи. Частину з них перероблюють на свій манер, зрізаючи наносники, навушники, напотиличники та додаючи деталі з лусок чи шкіри.

Найпростішим обладунком був шкіряний жилет, який міг мати наспинну та нагрудну частини, поєднані поясом та наплічниками, або мати розріз на боці. Металеві обладунки раннього періоду теж виготовляли на основі шкіряного жилета, до якого клепами чи дротами кріпилися залізні (рідше – бронзові чи кістяні) луски. Луски могли покривати весь обладунок чи основні життєво важливі зони – груди та плечі. У VI ст. до Р.Х. скіфи почали використовувати бойові пояси, що робилися з довгих залізних пластин і лусок. Панцир у V–IV ст. до Р.Х. міг мати короткі рукави, поділ, що діставав колін, а також окремі захисні частини: лускаті поножі та великі покриті лускою еластичні щити (пелерини), що закріплювалися позаду і захищали шию, спину та руки воїна при відступі та стрільбі „скіфським способом”. Використовували скіфи і дерев’яні щити, зміцнені залізними смугами.

Наприкінці IV ст. до Р.Х., коли відбувається поступове осідання кочових скіфських племен, скіфи зникають з більшості займаних раніше територій. Вони осідають у Нижньому Подніпров’ї та степовому Криму, де засновують свою державу, відому як Мала Скіфія (Скіфське царство).

У II–I ст. до Р.Х. в Північному Причорномор’ї з’являються сармати – кочовий іракомовний народ, споріднений із скіфами. Про значення військового чинника у житті й побуті сарматів свідчить навіть їхня назва, що походить від давньоіранського „saoromant” – „підперезаний мечем”. Так само, як кіммерійці та скіфи, сармати були кочовим народом, основу економіки якого становило кочове скотарство. Однак, як і у попередників, ця галузь господарства не могла повністю задовольнити усі потреби сарматів. Тому природним доповненням до кочового скотарства була відпрацьована

століттями військово-грабіжницька економіка (збір данини, пограбування, работоргівля, контроль над товаропотоками, найманство).

Сарматське суспільство було цілком воєнізованим. Воно перебувало на ранньокласовій стадії розвитку, з пануванням військово-племінної верхівки. Головним родом військ, як і у скіфів, була легка кіннота. Озброєння вершника складалось з лука й стріл, а також меча, кинджала, іноді доповнювалось списом. Захисне спорядження складалось зі шкіряного панцира й шолома. Але вже в I ст. відбуваються помітні зміни: дедалі більшу роль починає відігравати важка кіннота, яка складала дружини ватажків. Захищений панциром з металевих або рогових пластинок і конічним шоломом, знатний воїн сарматів перекидав супротивника списом і добивав його довгим мечем вершника. Своїх коней „лицарі” сарматів теж одягали в спеціальні обладунки. Довгі мечі сармати носили на лівому боці, а на правому – короткі кинджали, схожі на скіфський акінак.

3. Давні слов'яни, їхнє військо та зброя

Територія України займає ключову позицію у процесі формування слов'янського етносу. Саме тут, а також у суміжних районах Польщі, Білорусі та Росії археологами виявлено найдавніші слов'янські старожитності. Звідси бере початок широке розселення слов'ян на просторах Центральної Європи та Балканського півострова у VI–VIII ст. Перші ж згадки про слов'ян на теренах сучасної України належать до I–II ст. – під іменем венедів вони фігурують в працях римських авторів. У V ст. венеди стали спільною етнічною основою для формування південних і західних слов'ян – склавинів, які розселилися від Балкан до Вісли, та антів – предків українців, які заселили територію між Дністром та Сіверським Дінцем.

Формування слов'янського етносу припало на час великого переселення народів. Експансія, що відбувалась у західному і південному напрямках, супроводжувалась неминучими конфліктами з місцевим населенням та державами – насамперед, Візантією. Візантійський історик

Прокопій Кесарійський так змальовував слов'янське військо: „Вступаючи ж в битву, більшість йде на ворога пішими, маючи невеликі щити і списи в руках, панцира ж ніколи на себе не одягають; деякі ж не мають на собі ні хітона, ні грубого плаща, але, пристосувавши тільки штани, що прикривають соромні частини, так і вступають у сутичку з ворогами”.

У середині I тисячоліття у слов'ян формуються три основні форми організації війська: народне ополчення – найбільш масове, коли до участі у бойових діях залучались практично всі здатні носити зброю чоловіки племені чи племінного об'єднання; вільні дружини – добровільні об'єднання професійних воїнів, що могли досить часто змінювати свій склад; князівські дружини – постійні військові контингенти, що гуртувалися довкола представників племінної еліти.

Народне ополчення було найдавнішою формою організації війська. У часи раннього Середньовіччя вправне володіння зброєю було нормою для будь-якого дорослого чоловіка – адже йшлося не так про престиж і соціальний статус, як про елементарне виживання. Військовий потенціал одного племені можна оцінити приблизно в 500–1000 воїнів, об'єднане військо декількох племен могло досягати чисельності 5–10 тис. чол. Однак потрібно також враховувати складність „мобілізаційних заходів” через значну розсіяність населення. Крайні точки розселення племені могли знаходитись на відстанях 100 і більше кілометрів – тобто, декількох денних переходів. Така ситуація потребувала налагодженої системи зв'язку та сповіщення.

Друга форма організації війська – вільні дружини – формуються як групи воїнів, які під проводом ватажка шукали щастя у набігах і грабунках чужих територій. Вони не поривали зі своїм родовим середовищем і в разі потреби складали кістяк племінного війська. Дружинники, порівняно з більшістю ополчення, мали низку переваг: більший бойовий досвід, знання тактики й озброєння противника, його мови (принаймні, в обсязі,

достатньому для ведення розвідки й допиту полонених). З середини VI ст. вільні дружини наймаються на службу до візантійської армії.

З огляду на демографічні та економічні чинники слов'янські дружинні контингенти не могли бути надто великими й навряд чи постійними. Якщо у племені й існувала постійна дружина, то кількісно вона не перевищувала декількох десятків осіб. Ця племінна дружина, разом з вождем, утворювала своєрідний „офіцерський корпус” – кістяк війська. Вільні дружини були контингентами, що приєднувались до постійних дружин за різних обставин. Вояки, що належали до них, мали різний статус: власне у вільній дружині (під час набігу чи служби за наймом у Візантії) вони були „рядовими”, а коли збиралось ополчення, то, з огляду на бойовий досвід, ставали „сержантами”. Саме ж ополчення ставало до зброї лише за нагальної потреби й утворювало рядовий склад війська.

Основну масу слов'янського війська становила легкоозброєна піхота. Поряд із тим, знахідки елементів вершницького спорядження та кінської зброї вже серед найбільш ранніх слов'янських пам'яток дозволяють стверджувати, що слов'яни мали й кінні загони. Тогочасні автори акцентують увагу на тому, що у слов'ян піхота було основним родом військ, кіннота ж відігравала допоміжну роль. Підтверджує це і той факт, що кочівники (наприклад, авари) часто залучали до своїх армій слов'янські контингенти – а ці народи потребували у війні саме піхотинців, адже кінноту мали власну.

У VII ст. вже фіксується поділ слов'янського війська за видами озброєння: у візантійських джерелах є згадки про лучників, щитonosців, легкоозброєних воїнів, списометальників, пращників і навіть манганаріїв (цим терміном візантійці позначали фахівців, що будували та обслуговували облогові машини).

Слов'яни були відомі сусіднім народам як достатньо вправні фахівці у подоланні водних перешкод, однак військового флоту вони фактично не мали. Човни-однодревки використовувались, здебільшого, для перевезення військ і проведення „десантних операцій”. Примітивна конструкція та

невеликі розміри таких кораблів не дозволяли їм гідно протистояти кораблям тогочасного візантійського флоту.

Основне озброєння слов'янського пішого воїна складалося з одного або декількох металних списів та щита (останній не був обов'язковим елементом). Списи-дротики могли використовуватись і як метальна зброя, і для фехтування. Знайдені археологами наконечники списів представлені двома різновидами: перші – це масивні вироби завдовжки близько 20 см з листовидним або полум'яподібним пером, укріпленим ребром жорсткості; другі – порівняно невеликі, трикутні (рідше ромбовидні чи листовидні) наконечники з шипом у нижній частині пера, який заважав витягти дротик із пробитого щита, обладунка чи рани. Воїн мав два-три списи-дротики, один із яких метав у ворога, а решту застосовував у рукопашній сутичці. Існує припущення, що слов'янські воїни у ближньому бою могли фехтувати двома дротиками одночасно – по одному у кожній руці (цим пояснюється обмежене використання щита).

Приблизно з VI ст. у слов'ян набувають певного поширення бойові сокири (у тому числі й сокири-чекани). Пізніше, у VIII ст. з'являються булави й кістені. Клинкова зброя – мечі – судячи з писемних джерел, застосовувалась слов'янами з кінця VI ст., однак найдавніші археологічні знахідки такої зброї належать до другої половини VIII ст. Поширення такої зброї зумовлювалось тим, що саме у VIII ст. у більшості племен виокремлюється дружинна верства – професійні воїни, які присвячували своє життя виключно військовій справі. До того ж, їхній особливий соціальний статус передбачав певний елемент престижності, наочним атрибутом якого у Середньовіччі був саме меч. Характерно, що сам термін „меч” – кельтський за походженням (можливо, запозичений через германські мови).

Метальна зброя була представлена луками, причому слов'янські луки були дерев'яними, на відміну від композитних (складених з дерев'яних й кістяних деталей) луків кочовиків. За своїми характеристиками дерев'яні

луки суттєво поступались композитним – вони були, більшою мірою, не бойовою, а мисливською зброєю.

Найпоширенішим видом захисної зброї був щит (термін „щит” теж кельтського походження). Ранні слов’янські щити були невеликими – діаметром близько 40 см у піхотинців і 60 см – у кіннотників. У сутичці довжина дротика дозволяла тримати противника, озброєного клинковою зброєю, на відстані, з якої не можна було завдати рублячі удари, а відбивати колючі випадки можна було й невеликим легким щитом. Поряд із тим, візантійські джерела зазначають, що частина воїнів мала великі щити – „міцні, але такі, що важко переносити”. Незважаючи на різницю в розмірах усі слов’янські щити мали подібну конструкцію. Вони виготовлялись виключно з органічних матеріалів (деревини та шкіри), жодних металевих деталей досі не виявлено.

Із середини VII ст. в археологічних пам’ятках трапляються знахідки елементів обладунків – фрагментів кольчужного полотна. Ймовірно, вони не були частинами кольчужних сорочок, а нашивались на полотняний чи шкіряний одяг для захисту найбільш вразливих ділянок тіла. У VIII ст., поряд із кольчугою, у вжиток входить пластинчатий обладунок. Шоломи були вкрай рідкісними – переважно, германського походження (сам термін „шолом” запозичений з германських мов).

Загалом упродовж раннього Середньовіччя (V-IX ст.) слов’янське військове спорядження зазнало досить незначних змін, головним джерелом яких були запозичення від інших народів. Провідним залишався базовий комплект – декілька списів і щит. Військова потужність нарощувалась завдяки підвищенню майстерності у володінні традиційною зброєю, а не за рахунок ускладнення та посилення озброєння.

Тактику, яку застосовували слов’яни, можна відтворити за даними, що наводять їх противники – візантійці: „...вони [слов’яни] ані бойового порядку не знають, ані битися у правильному бою не прагнуть, ані показуватись у місцях відкритих та рівних не бажають”. Виходячи з цього

можна стверджувати, що слов'яни, не маючи ще регулярної військової організації, робили ставку на індивідуальні дії окремого бійця. Це змушувало їх застосовувати відповідні прийоми, що дозволяли нейтралізувати переваги регулярної візантійської армії. Чи не основним способом ведення війни для слов'ян були засідки. Усі джерела відзначають їхній хист у влаштуванні засідок, зокрема у виборі найбільш вигідних позицій для них: у місцях лісистих, вузьких та урвищах. Звідси й рекомендація, яку дають візантійські автори своїм воєначальникам – вести війну проти слов'ян взимку, коли відсутність листя на деревах ускладнювала влаштування засідок, а сліди на снігу дозволяли вистежувати противника. Улітку ж рекомендувалося триматися виключно відкритих ділянок місцевості. Іншою особливістю слов'янської тактики було ведення бойових дій вночі. В темну пору доби візантійці воювати не любили, бо командир не міг спостерігати за перебігом бою, а, отже, й втручатись в разі необхідності. Для слов'ян же з їхньою опорою на індивідуальні дії ніч була не перешкодою, а, навпаки, союзником. Навички у влаштуванні засідок та вміння вдало маскуватись слов'яни використовували і для розвідки, зокрема – для захоплення „язиків”.

Ще один тактичний прийом, який часто використовували слов'яни – імітація відступу або втечі з подальшим нападом на порушені бойові порядки ворога. Не менш важливе місце в тактичному арсеналі посідав раптовий напад, під час якого слов'яни максимально намагались використати особливості місцевості для прихованого зближення з ворогом. Крім того, вони не робили спроб битися з переважаючим кількісно ворогом, роблячи наскоки лише на ті об'єкти, які були їм під силу. Рішення про здійснення нападу чи відмову від нього приймалось залежно від результатів розвідки.

Несподівані напади передбачали здатність здійснювати приховані й стрімкі переміщення. У слов'ян вміння маскуватись доповнювалось легкістю й оперативністю здійснення переходів та маневрів. За таких обставин відсутність важкого озброєння, зокрема обладунку, що на перший погляд видавалася суттєвим недоліком, насправді ставала перевагою. Крім

спрощення маршів, вона забезпечувала легкість і нескутість рухів у бою, що дозволяло ухилятися від металевих снарядів противника, а також підвищувала здатність маскуватися. Групи слов'янських воїнів були позбавлені таких демаскуючих факторів, як брязкіт і блиск обладунків. Крім того, завдяки простому (навіть примітивному) бойовому спорядженню слов'янські воїни завжди перебували у кількасекундній бойовій готовності, натомість важка піхота, не кажучи вже про кінноту, для підготовки до бою потребувала значно тривалішого часу.

Для переміщення військ слов'яни іноді використовували ріки, однак переважно їхні військові марші здійснювались пішим порядком. Це гарантувало більшу безпеку переміщень (човни на воді легко помітити, вони є досить зручною мішенню, та й атакувати ворога з води складніше). Здійснюючи ж марш через лісові масиви чи гористі місцевості, слов'яни перебували у звичній для себе, а отже, виграшній позиції, і дозволяло скористатись будь-яким тактичним прийомом.

Слов'янське військо, за висновком Є. Синиці, „виступало як триєдина система: люди – озброєння – тактичні прийоми”. Фізично та психологічно загартовані воїни, які з дитинства опановували військове ремесло, були здатні виконувати найскладніші завдання, досконало володіючи примітивною (з точки зору сусідніх народів) зброєю. Саме така зброя найкраще відповідала тактичним прийомам, які застосовувались слов'янами. Поєднання трьох вказаних елементів військової могутності, а також здоровий баланс між традиціями й новаторством у військовій сфері стали запорукою успіхів слов'ян на полі бою.

Список рекомендованої літератури

1. Історія українського війська: Курс лекцій / П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.
2. Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.) / В.І. Ключко. – Київ: АртЕк, 2006. – 337 с.

3. Історія України та українського війська: Практикум / П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші. – Львів: НАСВ, 2018. – 284 с.
4. Ольговський С. Володарі степу. Військова справа й озброєння скіфів VII ст. до н.е. – III ст. н.е. / С. Ольговський. – Київ: Наш час, 2010. – 128 с.
5. Синиця Є. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку середньовіччя / Є. Синиця. – Київ: Темпора, 2012. – 276 с.
6. Найдавніші воїни на території України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucrainarma.org/antichnist/najdavnishi-vojiny.html>
7. Військова справа племен епохи бронзи в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucrainarma.org/antichnist/vijskova-sprava-plemen-epoxy-bronzy.html>
8. Кіммерійці та їх військова організація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucrainarma.org/materiali/kimmeriyci.html>

Тема 2

Становлення та розвиток збройних сил України-Русі

1. Організація княжого війська в період політичної єдності українських земель.
2. Особливості організації війська за часів правителів України-Русі Данила, Лева, Юрія.
3. Українські військові формування за часів Великого князівства литовського.

1. Організація княжого війська в період політичної єдності українських земель

У VII-IX ст. у східних слов'ян відбувався процес творення держави. Швидкий суспільно-економічний поступ, зростання кількості населення, позитивні зрушення в політичному житті й зародження перших протодержавних утворень – все це призвело до збільшення воєнної активності одного з найбільших таких утворень, що з'явилося навколо Києва.

Розвиток Київської Русі на межі IX-X ст. – це час походів руських воїнів, що прагнули розширити кордони держави, відстоювали право Русі на Чорне і Азовське моря, відбивали наступи кочівників. Так поступово процеси державотворення Київської Русі призвели до формування могутнього руського війська та флоту.

Носієм влади, репрезентантом держави України-Русі був київський князь, влада якого набула спадкового характеру. В його обов'язки входило розширення території, а також захист державних кордонів. Тому князь почав створювати власну дружину (регулярне військо), її військові походи мали служити державі та потребам громадян – боронити торгівлю, протидіяти експансії сусідів.

Дружина не мала характеру всенародного війська, а набиралася з вищої верстви громадянства – бояр. Вони повинні були з'являтися на кожний

заклик князя, на війну, чи в разі іншої потреби, супроводжувати його, в усьому допомагати князеві, зберігати йому вірність. Коли ж боярин зраджував князя, то відповідав за цю зраду майном і власним життям. Найлегша кара, що застосовувалася в цьому випадку – вигнання за межі держави.

Розуміючи значення дружини, князь намагався оптимально забезпечувати її всім необхідним. тому на її утримання йшла частина податків. До XII ст. князь водив дружину на полюддя – збирати данину з підкорених племен. На військо також йшла частина грошових доходів зі суду, так звані вири. За Володимира Великого не було смертної кари, злочинцям призначали грошовий штраф: „Війни багато, вира хай буде на зброю й на коні”. Нерідко членам військової дружини князь роздавав на утримання цілі міста та землі. Як згадує літопис, за Олега й Ігоря по великих містах сиділи „великі й світлі князі”, а Володимир „вибрав мужів добрих, розумних і хоробрих та пороздавав їм городи”.

Князівська дружина поділялася на старшу і молодшу. До старшої належали великі бояри – так звані „луччі люди”, найбільш впливові представники наймогутніших боярських родів та великих землевласників. Вони засідали в князівській раді, мали вплив на рішення князя.

До „молодшої дружини” входили боярські діти, яких у князівській дружині готували до військової служби, а також „отроки і дітські”, що служили при боярах і на князівському дворі, яких використовували для доставки наказів, листів та інших доручень. Під час бою вони доглядали коней дружинників.

Поряд із князівською дружиною існувало народне ополчення (вої), яке спиралося на територіальну систему і скликалося безпосередньо в час ворожих нападів із міщан і селян-хліборобів однієї місцевості. Існувала так звана десяткова система управління (тисяцький – соцький – десяцький). Мобілізаційний округ, якого називали „тисячею”, був воєнно-оборонною територією. Населення з одного округу збиралося в час небезпеки, як

правило, в найближчому місті й там готувалося до виступу на ворога. На чолі мобілізаційного округу стояв тисяцький. Меншими округами керували соцькі. Інколи вживалася назва „полк” на означення території, з якої йшло ополчення. Бували випадки, коли селянські відділи очолювали старости і сільські старшини.

Ще одним своєрідним військовим формуванням були загони з представників степових орд (печенігів, турків та ін.), які називалися „чорними клобуками” (з тур. – чорні шапки) і підкорялися князівській владі або ж були взяті князем у полон і осаджені на прикордонні. Найбільше чорних клубків було вздовж р. Рось, де було їх головне місто Торчеськ. У 1139 р. літопис нараховував 30 тис. чорних клубків. Ведучи переважно кочовий спосіб життя, вони використовувалися в українському війську для боротьби з половцями. Чорні клубки були рухливі, відважні і завзяті, сміливо йшли на всіляку небезпеку, коли могли сподіватися наживи й здобичі.

Таким чином, військо княжої Русі-України не було регулярним, постійно готовим до війни. Воно збиралося в час нападу на ворога, або в похід, який визначав князь. Такий тип мобілізації на Русі називали „совокупити вої та дружину”.

Князь збирав, передусім, дружину. Адже це була найкраща частина війська, досвідчена у військових справах, тісно згуртована навколо князя, зобов’язана з’явитися на перший його заклик. Ополчення князь скликав на віче і на ньому повідомляв яка необхідність військового походу.

Війську призначали конкретний день, коли воно мало зібратися. Однак цей процес тривав доволі довго. Часом князь сам ішов збирати військо. Наприклад, коли у 1093 р. на Київську Русь напали половці, князь Святослав поїхав збирати військо. Але нашвидкуруч зібрав лише 800 отроків, а потреба була у восьми тисячах воїнів. Проте бували випадки, коли на князівський заклик ставали всі, хто тільки міг нести зброю.

В обов’язки князя входило не тільки організувати військо та утримувати дружину, а й будувати і утримувати укріплення, готувати

оборону. Князь своєю волею починав війну, укладав союзи та угоди. Під час війни князь сам здійснював свою владу, або ж передавав її іншим князям, від нього залежним.

Великого значення надавалося озброєнню воїнів. Зброю поділяли на оборонну і зачіпну. До оборонної належала броня (панцир), що являла собою сорочку з отвором для голови та короткими рукавами; зроблена вона була з дрібних залізних кілець сполучених одне з одним. Шолом виготовляли із залізної бляхи, він мав форму стіжка, що загострювався догори. Спереду бляха здовжувалася у вузький виступ, який охороняв ніс. Деколи спереду шолома кріпили залізну маску, що закривала ціле обличчя. До шолома можна було почепити й охорону для шиї. До оборонної зброї належав щит, який як і броня, служив для захисту тіла воїна. Руські щити були невеликі, охороняли тільки груди, вгорі ширші, знизу вужчі, вгнуті досередини. Деколи їх робили з дерева, а зверху розмалювали та прикрашали різними прикрасами. На Русі популярним був вислів: „взяти город на щит”, що означало пограбувати його. Так, князь Олег, за переказом літопису, у 911 р. прибив свій щит на воротах Константинополя, утверджуючи тим самим свою владу.

До зачіпної зброї належали спис (копіє – від копати, бити) з різними назвами, а також меч, шабля, бойова сокира і лук зі стрілами.

Спис мав залізне вістря у формі видовженого листка, з отвором, щоб насаджувати на древко. Списи використовували важкоозброєне військо, піхота й кіннота. В залежності від роду військ списи були різної довжини – від 1,5 до 2,5 м. Зі списками полки йшли в наступ. У бою князь повинен був першим встромити спис, а якщо князь помирав, то списи ставили біля його гробниці.

Усі руські воїни мали при собі меч завдовжки 1 м з масивною ручкою, часом посрібленою і прикрашеною орнаментом. Він вважався ознакою судової влади князя. Поширеною була шабля – трохи довша від меча (доходила до 1,2 м), а також легша і зручніша від нього. Сокиру

використовували як зброю для наступу. В описах боїв вона ніде не згадана, проте згадується топірець (1071 р.) як підручна зброя.

З давніх-давен слов'янам був відомий лук зі стрілами, останні носили в сагайдаку. Завдяки цьому виду зачіпної зброї у княжу добу поширилися лучники, яких називали „стрільцями”. Крім стрільців у княжому війську існував такий рід військ, як оружники (озброєні повною зброєю – бронєю, шоломом, щитом, мечем і списом). Оружники і стрільці становили основу піхоти. У X ст. з'являється і кіннота. Перші згадки про кінноту літопис подає з часів князя Олега, який повів у похід на Візантію 907 р. частину військ на конях. Організовано кіннота почала розвиватися у боротьбі з печенігами, які були чудовими вершниками. Слід зазначити, що потреба в кінноті виявилася у перших сутичках з візантійцями, які на той час мали одну із найкращих кавалерій. Тяжкоозброєні вершники виїжджали на ворога в панцирах і шоломах, з довгими списами, проти їхніх ударів піхота була безсила. Необхідність організації кінноти добре розумів князь Святослав Хоробрий. У своїх балканських походах (968–971 рр.) він перший використав кінноту в бою під Доростолом. Син Святослава Володимир Великий не створював кінних загонів, хоча і використав у поході проти волзьких болгар 985 р. степових турків на конях. Самостійним родом руських військ кіннота стала лише в XI ст.

Військо перед боєм вишиковувалося у бойову лаву та ділилося на полки, одні з яких стояли посередині і називалися „чоло”, і два бічні крила – праве й ліве. Князь визначав відповідних воїнів і давав їм окремі завдання. Перед боєм він об'їжджав полки і закликав на бій. Князь керував боєм, розпоряджався, коли яка частина війська має вступити в бій. За особливу честь вважалося йти в перших лавах на ворога, бо перший удар нерідко був вирішальний. Інколи бій починався не одразу. Озброєне та впорядковане військо стояло на місці й чекало, поки ворог першим розпочне битву. Часом обидві сторони намагалися спровокувати одна одну глузуванням та жартами. Битву у Київській Русі називали „бій”, „січа”, „брань”, „полк”, а розпочинав

її князь символічним ударом списа. Початком наступу були слова князя: „Потягніть, дружино”, чи „Потягнімо мужньо, браття і дружино”. На знак, що бій починається, підіймали вгору стяг. Це було гасло, що полки йдуть на ворога.

Бойові шиккування війська княжої доби були досить простими. У бою з печенігами під Києвом 1036 р. Ярослав розташував у центрі дружину, а на крилах – народне ополчення (воїв). Дещо складніший бойовий лад спостерігався у відомому поході князя Ігоря на половців 1185 р. перед боєм над Сурлієм. Тут відзначався виразний поділ на дві бойові лінії. В першій виступали легкоозброєні сили: стрільці, половецькі союзники, боярська молодь; у другій лінії три полки князів, у яких була дружина ополчення. Все це була кіннота.

У літописах знаходимо військові терміни, якими визначали рухи війська і хід бою: зіступитися, зразитися, зударитися; ткнути, поткнути – рушити, вдарити; бости – ударити списами, колоти списами; ударити в коні – означає наступ кінноти в повному розгоні; заїхати – ударити з боку або ззаду; притягнути – прийти на допомогу; удержати полк – тримати відділ війська у бойовому ладі; гнати, гонити, загнати, угонити – погоня тощо.

Тактика бою за княжої доби не завжди була однаковою і залежала від роду війська та озброєння. Так у X ст. основу війська складали варяги, що були тяжкоозброєною піхотою. Військо готувалося до бою в таборі, потім виходило на ворога. Воїни йшли до бою пішими. На полі бою ставали „немов та стіна”, одягнуті в броню, в шоломах, зі щитами, з витягнутими списами. Йшли у бій лавою з гучним криком, несучи на плечах щити. Головна мета була – знищити ворога.

У княжій Україні–Русі успішно розвивалося не лише сухопутне військо, а й існував достатньо розвинутий флот. Територія Київської Русі порізана густою мережею рік – Дніпро, Десна, Прип’ять, Дністер, Буг і Сян, вони були важливими артеріями і водними шляхами. Перші човни, які використовували русичі, споруджувались з видовбаних колод дерева, вони

були різних розмірів. Новий розвиток суднобудування розпочався з приходом на наші землі варягів, які були найкращими мореплавцями Європи. З дуба вони будували великі судна, основу яких творила довга балка, до якої прибивалися вигнуті поперечні ребра – шпангоути. Вздовж корабля влаштовувалися низькі лави для веслярів, що мали весла до 3 м завдовжки. Кермо було в задній частині човна, а посередині стояла щогла, висота якої сягала 20 м. Вітрила шилися з грубого полотна або з дорогої тканини – паволоки. Такий корабель мав добрі ходові якості, був стійким та маневреним. З літописів відомо про кілька типів суден: човен, ладя, судно, що відрізнялися одне від одного розмірами.

Отже, княжої Україна-Русь мала достатньо розвинуту для середньовіччя військову організацію. Військо сприяло внутрішній консолідації держави. Київська Русь була непоборним щитом від кочовиків, безпечною загорожею, за якою повним ходом розвивалася європейська культура.

2. Особливості організації війська за часів правителів України-Русі: Данила, Лева, Юрія

На початок XIII ст. більшість українських земель були об'єднані у Галицько-Волинській державі. Але сини Романа Мстиславовича Данило і Василько були ще малими, тому розпочалася 40-річна боротьба за княжий престол. Колишні бояри Романа, які залишилися вірними Данилові і Василькові, допомогли їм організувати військові сили. Перший бойовий досвід боротьби з татарами 18-річний Данило Романович здобув у 1223 р. під час битви на річці Калка, де отримав поранення в груди.

Багаторічна боротьба з боярами та чужинцями закінчилася перемогою Романовичів. Вирішальна битва відбулася у 1245 р. під Ярославом. Боярська опозиція була остаточно знищена. Данило сів на княжий престол у Галичі, а Василько – у Володимирі. Данило Галицький (1238–1264) фактично провів військову реформу, створив армію нового зразка. Основними формами

військової організації були „вої” і „дружина”. „Вої” – це загальне народне ополчення, яке князь використовував у воєнних діях в час особливої потреби. Галицьке народне ополчення бере свій початок з військової організації племен білих хорватів і тиверців. У XI–XII ст. формою організації ополчення були волосні „тисячі”, які об’єднували „воїв” головного міста та навколишнього округу, підпорядкованого владі міської громади. Тобто народне ополчення не було маріонеткою в руках князів, а самостійною дієвою силою галицької громади.

Князівська дружина складалася з бояр і брала участь у воєнних походах князя. „Великі” бояри приводили свої військові загони, на їх утриманні були цілі полки, тоді як „середні” бояри на заклик князя були зобов’язані йти у похід з одним-двома воїнами: оружниками або стрільцями. При такій організації військових сил князь був залежний від бояр, тому намагався, організувати своє власне військо. Частково цю потребу забезпечували іноземні наймані загони, яким не завжди можна було довіряти, адже вони не раз руйнували землі князів.

Данило Романович організував нове військо, на основі народного ополчення, до складу якого входили селяни і дрібні бояри, які одержували платню грішми чи іншими засобами. Прибутки із прикарпатських солеварень Романовичі призначали „на роздавання оружникам”. Князь сам керував військом, призначав воєвод і посилав їх у похід. Військо поділялося на важкоозброєних „оружників” та легкоозброєних „стрільців” (лучників). Оружники, у кольчугах і шоломах, із списами, мечами та щитами входили у бій на конях. Першими у хід йшли списи, коли вони ламалися, продовжували бій мечами. Часом „оружники” йшли у бій пішими. Удар важкоозброєного війська, як правило, вирішував хід битви. Легкоозброєні частини починали бій, вражаючи ворога стрілами.

У XIII ст. відбувся помітний прогрес і в озброєнні, і в тактиці. На озброєння були прийняті найсучасніші зразки зброї: арбалети, кінні обладунки, металеві артилерія тощо. Відомо три роди списів: копія, сулиця,

рогатиця. Легкоозброєні воїни мали новий удосконалений вид луків – рожанці.

Данило застосовував тактику взаємодії в бою різних родів зброї. Дії оружників і стрільців були тісно координовані в бою. Лучники не лише виступали перед військом, але й ставали на фланги. Така тактика була застосована у поході Данила на ятвягів у 1251 р., посередині йшла важкоозброєна піхота, зі щитами й списами, по бокам – стрільці з луками.

З літописів дізнаємося, що раніше битва поділялася на дві окремі частини: початковий бій легкої кінноти, стрільців та головний удар тяжкоозброєних полків. Коли стрільці вели бій і обстрілювали ворога, кіннота стояла здалеку і стежила за їх успіхами. Потім списники йшли у бій і стрільці поступалися їм місце.

Вперше спробу об'єднання двох військових підрозділів та застосування одночасно стрільців і оружників бачимо саме у військах Данила Галицького. Це описано літописцем так: „...все військо зійшло із коней, озброїлося, як піхотний і вийшло з табору, щити їх були як зоря, шоломи – як сходяче сонце, держали в руках списи, як безліч тростин; а стрільці йшли по боках дороги, тримали в руках свої рожанці [луки] і покляли, на них свої, стріли проти ворогів”. Стрільці, що мали при собі охорону зі списників, могли підійти найближче до ворога і обстрілювати його довше; до самого наступу копійників; коли ж ворожі списники рушали на них, то вони могли заховатися за залізний полк оружників.

Одночасно з новою організацією збройних сил відбувалося поліпшення фортифікаційних споруд. Міста, які раніше склалися в основному з земляних валів, з якими були з'єднані дерев'яні городниці, ворота, зведені мости тощо, виявилися заслабкими проти новітніх засобів облоги, які мали у своєму розпорядженні монголо-татари. Щоб захистити народ від ординців, Данило, як обачний володар, почав будувати нові кам'яні міста-фортеці: Холм, Львів, Данилів, Стіжок. Головним нововведенням було обладнання укріплень для використання метальної артилерії. Крім того, в укріпленнях

почали встановлювати кам'яні башти на зразок західноєвропейських донжонів. Це збільшувало ефективність арбалета і металевих машин при обороні міст. Під час захоплення ворожих укріплень використовувалася тактика комбінованого удару. Спочатку фортецю обстрілювали з усіх видів металевої зброї: ручних пращ, луків, арбалетів, катапульт, баліст, трибучетів тощо, потім таранами проломлювали стіни чи вибивали браму й нарешті з допомогою драбин вилазили на стіни.

Тогочасна військова стратегія вона полягала у знищенні ворога одним сильним ударом. „Русь є скоро до бою” – характеризує галицьке військо угорський воєвода Филя. Тактику такого сильного удару вважали за спеціальність українського війська і називали її „руський бій”.

Військовими атрибутами цього періоду були стяги (хоругви), сурми та бубни. Під час бою військо орієнтувалося на стяг: піднятий догори свідчив, що полк тримається добре: „Данило поглянув сюди й туди й побачив, що стяг Васильків стоїть, добре бореться й угрів жене” (1231 р.). Коли ж прапор хилився або падав, це був знак невдачі; покинути стяги – означало програти битву.

Очевидно, що переможці отримували здобич і полонених. Тому часто воєнні походи здійснювалися з метою наживи, що вважалося виправданою нагородою за воєнні труди. В описі битви під Ярославом читаємо: „Воївники гналися [за ворогом] і приїздили аж до півночі, ведучи добич велику”.

Таким чином, активна військова реформа Данила Галицького принесла йому не тільки авторитет в українському суспільстві, зміцнила його позиції в державі, але й сприяла активній зовнішньополітичній діяльності.

Розглянемо основні військово-політичні успіхи галицького князя. У 1238 р. Данило Галицький проводив успішну боротьбу за Дорогочин з німецькими лицарями, у 1244 р. підкорив Люблінську землю. Внаслідок цього Польща та Угорщина змушені були укласти мир з Галицько-Волинською державою. На початку 1250-х років Данило воював проти чехів за австрійський престол, дійшов до Сілезії. За висловом літописця, жоден

руський князь не заходив так далеко на захід. У 1240-1250 роках вів боротьбу з Литвою. У 1254 р. була підписана угода з Тевтонським орденом про визнання за Данилом Ятвязької землі. Вся складна політика Данила Галицького на північному і західному кордонах мала одну основну мету: створити найкращі умови для неминучої війни з монголо-татарськими ордами, забезпечити собі надійний тил і знайти союзників.

Князь Данило змушений був їхати на поклон до хана Золотої Орди, щоб отримати ярлик – право на управління власними землями. Але пізніше, зміцнившись, він успішно здійснює похід на міста Случ, Тетерів, Боз проти т. зв. „татарських людей”. Визначною була перемога над військами хана Куремси. Щоправда, у 1259-1260 рр. Романовичі змушені були скоритися військовій силі хана Бурундая; зруйнувати укріплення Володимира, Кременця, Луцька, Львова та інших міст і взяти участь в поході на Польщу.

У важкій боротьбі з монголами Данило сподівався на створення великої коаліції держав – Польщі, Чехії, Моравії, Сербії, Померанії та інших і в організації папою Римським хрестового походу. З цією метою в 1253 р. у Дорогочині посланець папи Іннокентія IV коронував Данила Галицького на короля: „Прийняв вінець від Бога, від церкви Св. Апостолів, від стола Св. Петра, від отця свого папи Інокентія і від усіх його єпископів” – записано в літописі. Але надії українського князя так і не були втілені в життя.

Історичною заслугою короля Данила було те, що він зумів послабити владу великих бояр і об'єднати всі українські землі, протистояв іноземній агресії, сприяв економічному розвитку і політичній стабільності Галицько-Волинської держави.

Його син Лев I (1264–1301) продовжував справу свого батька. У 1281 р. він відвоював в Угорщини частину Закарпаття з Мукачевом. У боротьбі за краківський престол зайняв Люблінську землю, яка до 1302 р. була в складі Галицько-Волинського князівства. В 1289 р. Лев Данилович ходив військовим походом аж у Сілезію.

Наслідком такої активної політики було те, що правління його наступника Юрія (1301–1315) історичні джерела змальовують як добу розквіту, спокою та економічного добробуту держави. А сини Юрія Андрій та Лев II (1308–1323) увійшли в історію як „останні руські князі-схизматики, які були непереможним щитом проти жорстокого татарського народу”. Останнім князем був Юрій II Болеслав (1325–1340), який у союзі з Пруссією, Литвою та татарами воював проти Польщі. Але повернути Люблін йому так і не вдалося. В середині XIV ст. була перервана династія галицько-волинських князів. Цим скористалися наші сусіди – угорці, поляки та литовці, які поступово захопили українські землі. Галицько-Волинська держава сприяла не тільки продовженню у XII–XIV століттях української державності, але й увійшла в європейську історію як одна з наймогутніших оборонців Європи від монголо-татарських орд.

3. Українські військові формування за часів Великого князівства литовського

У XIII ст. в Центральній Європі з'явилося нове політичне утворення – Велике князівство Литовське, яке поступово просувалося на руські землі, а до середини XIV ст. зуміло оволодіти північноукраїнськими землями. 1362 р. литовські володіння поширилися на Київщину, Поділля і Чернігово-Сіверщину, а вже наприкінці XIV ст. – литовці вийшли на Чорноморське узбережжя. Такий швидкий поступ Великого князівства Литовського пояснюється тим, що держава розширювалася за рахунок злиття старої династії Рюриковичів і нової – Гедеміновичів. Проникнення литовської влади на нові землі проходило без агресії з боку панівного етносу під гаслом: „Ми старини не рушимо і новини не вводимо”.

Військова служба в українських князівствах, як і раніше, ґрунтувалася на принципі землеволодіння: кожен, хто мав землю, повинен був її захищати й виходити на війну на коні та в повному озброєнні. Залежно від розміру земельного наділу, кількості підвладного населення і, відповідно,

матеріальних можливостей, землевласник мусив виставляти, крім себе, ще й відповідну кількість добре споряджених кінних вояків.

Протягом XIV-XV ст. кожна земля являла собою князівство із власною системою самоуправління. Князь був верховним правителем для місцевого населення і військовозобов'язаних станів. Йому належала вся повнота влади і, що важливо при організації будь-якого війська, карності. Це збільшувало дисципліну і давало можливість окремому князівству мати сильне військо. Всередині кожного адміністративного об'єднання відбувалося приблизне регулювання чисельності й типу озброєння виставлених вояків залежно від кількості та виду земельних володінь. Відповідно, при зміні власника новий володар помістя виводив під прапор князя ту ж кількість озброєного люду. Щоб не втратити мобілізаційну систему, князі фіксували конкретну службу навіть із невеликих земельних наділів. Таким чином уже у другій половині XV ст. у звичаях, а згодом і юридично закріплюється поділ землі за типом служби. У документах того часу нерідко нотувалося, що шляхтич або князь з отриманої землі має нести, приміром, панцирну чи „путну” службу „на конях і в зброї”.

Військова служба була не лише повинністю, але й ознакою привілейованої верстви. Служіння сюзерену „кров'ю” вважалося першочерговим обов'язком будь-якого шляхтича, тож у спірних питаннях щодо шляхетського походження (приміром, при втраті документів) головним доказом була військова служба в лавах шляхти. За таких умов навіть найбідніші шляхтичі та простолюдини намагалися потрапити до лав армії, адже це було ще й фактично єдиною можливістю отримати землю чи посаду.

У XIV ст. українське військо являло собою ополчення з різних соціальних груп: передусім князів, бояр і „людей”. Соціальні зміни всередині цих прошарків із часом призводять до ще більшого їх розгалуження.

Серед князів були удільні, які володіли на правах отчини великими землями і мали титул „великих”. За прикладом великого князя литовського удільні князі мали власний двір – військову структуру на зразок князівської

дружини. Роль штабу виконувала рада, до якої входили родичі правителя, васальні князі, пани і представники церкви. Члени ради тримали при собі загони васалів. Фактично князівський двір виконував функцію постійного війська. Лицарські турніри при дворі впливали на рівень бойової підготовки вояків, а князівські лови і полювання відпрацьовували взаємодію цілих підрозділів. Достойно проявляючи себе, кожен воїн з благовоління свого правителя міг отримати землю, посаду чи можливість вигідної служби в іншого монарха.

Крім удільних князів, існували також „служебні”. До них належали нащадки васалів періоду правління Рюриковичів, давні литовські шляхтичі та вихідці з татарських родів, які прийняли підданство того чи іншого удільного володаря (Звягельські, Глинські, Острозькі тощо). Крупними феодалами, що за своїм статусом прирівнювалися до великих землевласників і мали численні військові контингенти, вважалися монастирі. Наприклад Києво-Печерський монастир у XV ст. тільки з придніпровських волостей виставляв півтори сотні вояків.

Наступну соціальну сходинку посідало боярство. Протягом XV ст. з крупних і впливових бояр, які володіли отчинами, мали родинні зв'язки з князями і становили частину їх рад, виокремлюється прошарок панів, які обіймали більшість впливових посад у князівствах. Вони виступають воєводами і старостами, збирають податки, ведуть судочинство, очолюють окремі військові підрозділи і дипломатичні місії.

Бідніші бояри оформлюються в прошарок зем'ян (або звичайної шляхти). Вони виводять на війну невелику кількість вояків, а часто через бідність виступають у похід самостійно. Саме зем'яни поповнювали лави дворян – малоземельних шляхтичів – членів двору і становили середню ланку війська, фактично займаючи у військовій ієрархії ту ж позицію, що і західноєвропейське лицарство.

Більшість малоземельного боярства не потрапляє до привілейованої верстви і поступово зливається з т. зв. „людьми”, стаючи насправді

військовозобов'язаними селянами. У середині XV ст. вони оформлюються в соціальну групу військових слуг. Неналежність їх до шляхти зумовлювала зменшення привілеїв і збільшення повинностей та обов'язків, зокрема матеріальних (сплата грошових і натуральних податків, толока тощо). Крім того, вони мусили оселятися згідно з воєнно-стратегічними потребами феодала.

Посадовцем, який на найнижчому рівні очолював слуг у мирний час і за потреби мобілізував їх, був отаман. На відміну від шляхетської верстви прошарок слуг не був замкненим, до нього можна було потрапити не за народженням, а внаслідок матеріальної можливості нести військову службу (утримувати бойового коня, комплект обладунків і зброї тощо).

З часом з'явилася ще одна категорія вояцтва – „службові татари”. Розпад Золотої Орди супроводжувався кривавими внутрішніми протистояннями, татари шукали притулку в українських князівствах. Уже 1370 р. при поході в Пруссію в литовських військах фігурують татари. Першим ханом, що втік до Київського князівства, був славнозвісний Тохтамиш. 1396 р. він зі своїми підданими попросив захисту в литовського правителя Вітовта і отримав дозвіл поселитися між Каневом і Черкасами.

Лави служебних татар також поповнювали зубожілі кочовики – представники непривілейованих станів та полонені. 1455 р. на Поділлі було розбито орду Саїд-Ахмета, а його самого схоплено в Києві. Полонених ординців київський князь Семен Олелькович розселив по князівству, перетворивши на васалів: у документах вони значаться як „житомирські татари” та „семенові люди”.

Чималу кількість службових татар становили ті князі і мурзи, які прийняли зверхність удільних володарів добровільно. До цієї категорії належала татарська знать, яка мала володіння на тих землях, куди поширилася литовська влада в другій половині XIV – першій третині XV ст.

Усі представники військових станів були зобов'язані не тільки виходити на війну, але й у мирний час виконувати чималу кількість

пов'язаних з військовою службою обов'язків. Це передусім супроводження князя (чи феодала) в його поїздках, несення гарнізонної служби, захист кордону, розвідка, зустріч і охорона послів чи купецьких караванів тощо. Саме вихідці з цих станів формували кадри адміністративного апарату князівств – ставали воєводами, двірськими, намісниками, державцями, сокольниками, конюшими, митниками тощо.

У час воєнних дій поповнювати лави армії мусило й міщанство. Мешкаючи компактно і маючи достатньо матеріальних можливостей для озброєння, воно являло собою доволі потужну силу. Міське ополчення ділилося на десятки і йшло в похід під проводом вїта. Тому нерідко в джерелах зазначено просто „Київський полк”, „Стародубський полк” тощо. На той час міста, особливо прикордонні, фактично були військовими центрами, а згодом стали й осередками з виробництва зброї.

На той час не було усталеного поділу військ за родами. Кожен, хто мав матеріальну можливість, виходив на війну на коні. Безкінний вояк залишався у замку. Коли вимагалася участь усього війська, йшли й кінні, і піші. Однак під час штурму укріплень, бою на складній місцевості, обороні фортець усі вояки спішувалися. У XIV ст. піхота суттєво впливала на перебіг війн, що вели українські князівства. Але часті сутички з татарами і підвищення майнового рівня військових станів поступово привели до того, що вже у XV ст. армії нерідко складалися виключно з кінноти. Наприклад, зміцнене двором Свидригайла волинське військо, яке 1431 р. заступило шлях полякам, було повністю кінним.

Артилерія на українських землях з'явилася наприкінці XIV ст. Першими артилерійськими знаряддями були гармати і мортири. Найбільш ранньою згадкою про її використання є похід Свидригайла на Київ 1393 р. (він мав при собі бомбарди). Наступного року вже Вітовт відправив до Києва мортири. У XV ст. гармати стають стандартною зброєю українських фортець. Саме потужна артилерія дала змогу Луцьку витримати облогу поляків 1431 р.

а Києву – литовців 1436 і 1437 рр. За джерельними свідченнями, мали потужну артилерію Вінниця, Чуднів, Житомир.

Про польову артилерію маємо лише дві згадки: в описі битв на Ворсклі 1399 р. і під Вількомиром 1435 р. В обох випадках гармати стояли під прикриттям табору з возів і через помилки в командуванні ефективність їх використання виявилася низькою. З розвитком артилерії в Європі зазнала змін артилерія в Україні. Так у 1471 р. до озброєння міст Київщини входять тарасниці, фуклери, пищалі, що заряджалися як кам'яними, так і залізними ядрами. У цей же час починають застосовувати ручну вогнепальну зброю – ручниці (або гаківниці – зменшені гармати, якими можна було стріляти з руки), а наприкінці XV ст. – рушниці з простим гнотовим замком.

Загалом українські війська брали участь у всіх воєнних конфліктах Великого князівства Литовського, навіть таких віддалених, як війни з тевтонцями (славнозвісна Грюнвальдська битва 1410 р.) чи відсіч гуситському рухові в Чехії (битва при Ауссігу на Ельбі 1422 р.). Проте найважливішим театром бойових дій для українців усе ж залишався степ. Саме з нього у XIII ст. прийшов страшний ворог – монголо-татари. Порівняно з європейськими війнами спротив кочівникам мав свою специфіку, продиктовану типом господарювання і розселення татар.

У густо заселеній Західній і Центрально-Східній Європі, по якій війська фактично рухалися від одного населеного пункту до іншого, битва, з огляду на можливі ризики, відходить на другий план. Ворожі загони здійснювали раптові набіги, грабували місцеве населення, по можливості захоплювали фортеці, а якщо таке не вдавалося, відступали. Ця стратегія яскраво відображена в одному із солдатських прислів'їв: „Дай нам, Боже, сто років війни і жодного дня битви”.

Натомість у степовій місцевості, малозаселеній після зникнення в другій половині XIV ст. золотоординських міст, татари не мешкали стало у визначеному місті, а постійно пересувалися. Напад на руські землі здійснювався військами, улуси яких перебували в Криму чи біля Дону. За

таких умов єдиною економічною диверсією проти нападників було випалення трави в степу, а відступали татари тільки після відкритої битви. Отже, для українських князів і їхніх воєвод важливим було не затягувати конфлікт, а якомога швидше знайти і знищити ворога.

За литовської влади в структурі волинського війська відбулися зміни. Сорокалітня війна Любарта проти Польщі та Угорщини вимагала максимального напруження сил і ресурсів князівства. У такій ситуації Любарт мусив віддавати міста і землі у володіння інших князів на правах служби. Як наслідок, централізована військова система була перетворена на конгломерат князівських і панських дружин та ополчення окремих повітів й волостей. Піхота, чиє ефективне функціонування можливе лише за умови централізованої влади, здатної виставити велику кількість піших вояків - списників, стрільців, втрачає своє значення. Падає чисельність волинських полків, що є закономірним явищем для будь-якого феодального війська. Приміром, при Романовичах Волинь і Галичина виставляли декілька десятків тисяч вояків, а за литовської доби – не більше чотирьох тисяч. Таким чином, можемо говорити про організаційний регрес, якого зазнала військова структура Волинського князівства. Однак це майже не позначилося на ступені бойової міцї волинян загалом. За правління Любарта і Свидригайла волинські полки становили головну ударну силу литовського війська у війнах з поляками.

Значно більш вразливим у військовому плані після монголо-татарської навали виявилось Поділля. Перебуваючи у степовій смузі, воно зазнало настільки сильних спустошень, що не мало можливостей для самостійного відновлення сил. Після входження до складу Великого князівства Литовського, Поділля, хоч і зберегло свою цілісність, проте отримало одразу декілька князів – Коріатовичів, які спільно намагалися укріпити й заселити край. Будується ціла низка нових кам'яних міст-фортець: Червоногород, Кам'янець-Подільський, Бакота, Вінниця, Брацлав, Скала тощо.

За прикладом інших удільних князів Коріатовичі утримують двір і роздають землі на умовах військової служби. Коли 1392 р. Ягайло вирішив позбавити братів престолу, він вислав військо чисельністю 4-5 тис. чоловік, до того ж зміцнене артилерією. Отже Коріатовичі, певно, мали так само чимало вояків.

Поділля як цілісне князівство продовжує виступати на політичній арені й у першій третині XV ст. Його правителі Ситко, Свидригайло та інші з перемінним успіхом воюють з татарами і молдаванами. Але пізніше більшу частину князівства завоювали поляки, а за Литвою залишилися Вінниця і Брацлав. З 1471 р. Східне Поділля в організаційному плані підпорядковується волинській адміністрації.

Хоча Сіверщина і ввійшла до складу Золотої Орди, тут, на противагу південноукраїнським землям, збереглися укріплені міста й численне населення. Адміністративно ця земля була розділена серед невеличких володарів, але місцеві князівські дружини являли собою досить грізну силу. Так під час облоги Гродно 1390 р. стародубський князь Корибут привів кінний полк з „гарною зброєю і конями”; його нащадок успішно воював у Чехії; Свидригайло за княжіння у Стародубі успішно протистояв татарам. Після переходу сіверських князівств під владу московського великого князя наприкінці XV ст. їх дружини відігравали одну з провідних ролей у війнах Московської держави як проти литовців, так і проти татар.

Після входження київських земель до складу Великого князівства Литовського тут посів престол син Ольгерда Володимир (1362–1393). Наприкінці XIV – у першій третині XV ст. у Києві правили Гольшанські. Але вже за Свидригайла його було повернуто нащадкам Володимира, спочатку Івану Володимировичу, а потім Олельку Володимировичу та його сину Семену.

З перших років правління Володимир приділяв чимало уваги обороноздатності князівства. Він підтвердив право на землю для місцевих бояр і запросив нових, таким чином створивши десятки поселень з

військовим людом уздовж Дніпра, Росі, Дністра тощо. Володимир будує замок „з дубових колод” у Києві та нові фортеці в Черкасах, Каневі, Звенигородці, Звягелі, Путивлі тощо. Про міць київських замків свідчать історичні факти: коли, прагнучи змістити Володимира, Ягайло відправив на Київ Свидригайла, литовський князь привіз потужну артилерію, а за рік, коли вже Вітовт намагався оволодіти містом після раптової смерті Свидригайла, він теж віз із собою „багато облогових мортир”.

За час правління Олелька і Семена київське князівство востаннє досягає могутності. Його князі, титулюючи себе великими, продовжують будувати нові міста і фортеці. По смерті Семена на Київщині нараховувалося не менше трьох десятків фортець від укріплених міст до невеличких замків. Причорноморський Дашів (нині Очаків) належав київському князю й успішно контролював місцеву торгівлю до самої смерті Семена. Навколо Києва часів князівства було створено систему замків: Білгород (сучасна Білогородка), за свідченням венеціанського посла Контарині, „біла фортеця” (через колір глини, якою обмазували дерев’яні стіни); Вишгород, Городець (на лівому березі в районі сучасних Березняків) тощо. Крім того, за Семена до складу Київського князівства увійшло Східне Поділля. Відповідно князівство перетворилося не тільки на найбільшу за територією область Литовської держави, але й фактично стало її щитом з боку Дикого Поля, адже всі кордони, через які ординці нападали на Велике князівство Литовське, проходили по київських землях. Маючи потужний двір, Семен роздавав володіння не тільки на центральній Київщині, але й на Лівобережжі та на південь від Брацлава вздовж Дністра. Враховуючи, що в князівстві мешкало з десяток князівських родин, близько півтисячі панських і зем’янських родів, чисельність слуг могла коливатися в межах декількох тисяч. На відміну від Волині, на Київщині заселення і збільшення війська відбувалося головно через діяльність місцевого князя, тому військо в своїй соціальній структурі було подібним до волинського часів правління

Романовичів. Цих сил виявилось цілком достатньо, щоб проводити активну й успішну політику в Степу.

Середньовічна історія України – це історія війн та постійних збройних конфліктів. Князівська влада спиралася на збройні сили. Вони забезпечували внутрішню стабільність, були гарантом економічного розквіту та росту добробуту населення. В зовнішній політиці військова міць княжої доби стала забралом Заходу проти Сходу, Тут наша армія проводила оборонні бої. Превентивно наступальні військові операції на заході і півночі сприяли стабільності наших кордонів.

Список рекомендованої літератури

1. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
2. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – Київ: Наукова думка, 1984. – 176 с.
3. Крип'якевич І. Історія України / І.П. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
4. Історія українського війська: Курс лекцій / П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.
5. Котляр М.Ф. Данило Галицький. Біографічний нарис / М.Ф. Котляр. – Київ: Видавничий дім „Альтернативи”, 2002. – 328 с.
6. Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – Київ: Наш час, 2010. – 280 с.
7. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – Київ: Україна, 1991. – 151 с.
8. Черкас Б. Степовий щит Литви: Українське військо Гедиміновичів (XIV-XVI ст.) / Б. Черкас. – К.: Темпора, 2011. – 144 с.

Тема 3

Українське козацтво

1. Перші згадки про українське козацтво.
2. Військо Запорозьке, козацькі січі.
3. Українці у війську Речі Посполитої.

1. Перші згадки про українське козацтво

Вперше термін «козак» зустрічаємо у Початковій монгольській хроніці (1240). У перекладі з тюркських мов він означає «одинокий», «схильний до завоювання». У XVI ст. цей термін вміщено в словнику половецької мови «Кодекс Куманікус» (1303) та в додатку до грецького збірника житій святих «Синаксаря». Цікаво, що слово «козак» вживалося для позначення полярних ролевих функцій: «страж» і «розбійник».

Проблема появи та формування козацької верстви й досі є дискусійною. Перші спроби її розв'язання були зроблені ще на початку XVII ст., коли польські історики намагалися вивести козацький родовід із самоназви, тобто зі слова «козак». Зокрема, польсько-литовський хроніст М. Стрийковський вважав, що козаки походять від стародавнього ватажка «Козака», який вдало боровся з татарами. З часом викристалізувалася низка версій, що пояснюють походження козацтва:

- «хозарська» – ототожнює козаків з давніми народами степу «козарами», або хозарами;
- «чорно-клобуцька» – вбачає в них нащадків «чорних клобуків» – тюркського племені, яке у давньоруські часи жило в пограничному зі Степом Пороссі;
- «черкаська» – вважає виникнення козацтва одним з наслідків процесу міграції в Подніпров'я черкесів (черкасів), які до того проживали в Тмутаракані;

- «татарська» – виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта, де шляхом злиття татарського елемента з місцевим населенням утворилася якісно нова верства – козацтво;
- «автохтонна» – доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вікових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій віковий устрій, у військово-службові формування, підпорядковані великому литовському князю;
- «болохівська» – пов’язує козацьчину з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після встановлення монгольського іґа добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів;
- «бродницька» – висвітлює генетичний зв’язок козацтва зі слов’янським степовим населенням періоду Київської Русі – «бродниками», які жили у пониззі Дунаю;
- «уходницька» – пов’язує виникнення козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли за рибою, бобрами, сіллю, дикими кінями та іншою здобиччю;
- «захисна» – пояснює появу козацтва на південних рубежах необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрозі;
- «соціальна» – факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання.

Жодна з цих теорій не може пояснити всю складність виникнення та формування козацтва, оскільки кожна з них базується на якомусь одному чиннику із економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер. Водночас

більшість з них містить раціональні зерна, синтез яких дає можливість наблизитися до правильної відповіді.

Поява того чи іншого історичного явища зумовлена, як правило, сумарною дією чинників двох категорій, тих, що роблять виникнення цього явища можливим, та тих, які зумовлюють його необхідність. Чинниками, що робили можливими появу та формування козацтва, були:

- існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для життєдіяльності умовами в порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями;
- досвід освоєння південних територій уходниками, добичниками, бродниками та ін;
- природне прагнення людей до міграції в пошуках кращого, до самозбереження, самоствердження і самореалізації.

Необхідність виникнення козацтва зумовлена:

- зростанням великого феодалного землеволодіння, що розпочалося з XV ст. і підштовхнуло процес господарського освоєння та колонізації нових земель;
- посиленням феодалної експлуатації, прогресуючим закріпаченням, наростанням релігійного та національного гніту;
- зростанням зовнішньої загрози, нагальною потребою захисту від нападів турків і татар.

Отже, протягом XV–XVI ст. в суспільстві формується нова соціальна верства – козацтво, яка виникла як опозиція, як виклик існуючій системі, як нова еліта, що небезпідставно претендувала на роль політичного лідера і владу

Вільні козаки, які проживали у пониззі Дніпра, за порогами, називалися „Низовим” або „Запорозьким Військом”. З XV ст. до середини XVI ст. ця назва стала спільною для тих козаків, які жили нижче порогів – низових, та тих, котрі перебували вище порогів – городового або реєстрового козацтва і іменувалися „Військо його королівської милості Запорозьке”. На половину

XVI ст. відбувся процес відокремлення городових козаків від низових, але залишилась назва „Військо Запорозьке”. Низове козацтво після цього отримало назву запорожців, січовиків.

Суцільність козаччини була в тому, що козаки були не тільки військом, але і суспільною верствою, що мала свій соціальний устрій і свою правову організацію. Всі козацькі права і привілеї були відомі під назвою вольностей. За ці вольності козаччина вела вперту боротьбу весь той час, поки була під польською владою. Ця боротьба зводилася до наступних пунктів: вільно вибирати військову старшину, мати власний незалежний суд, не платити ніяких податків, проживати в усіх державних і приватних землях, користуватися безкоштовним утриманням під час військових походів, виробляти пиво та горілку без державних оплат, риболовити на Низу, отримувати спадщину померших козаків, ходити в походи "на полі й на морі", найматися на службу чужоземним володарям. У такій боротьбі розвинулося козацьке братерство й ідеологічні основи козацької держави. Повстання 1648 р. дало козаччині широкі простори Наддніпрянщини. На цій території утворилася держава, яка цілком забезпечувала всі вольності козацького стану. Пізніше з'явилася старшинська аристократія, а козацька "чернь" попала в залежність від неї. Але і тоді запорізьке військо виступало у своїх військових походах як одноцільна, солідарна організація. В історії національного та духовного відродження України велику роль відіграло козацтво. Завдяки йому український народ мав можливість на певному етапі історичного поступу повернутись до власних традицій, звичаїв, зберегти культурно-національні надбання попередніх поколінь

2. Військо Запорозьке, козацькі січі

Ідея окремого самостійного козацького війська зародилася на Запорозжі. Там, далеко поза межами людських осель, серед степів і диких полів, на недоступних Дніпрових островах добичники і вояки з України зорганізувалися у вільне незалежне військо. Там повстав своєрідний

козацький побут, витворилися нові способи воювання, повсталала козацька ідеологія і проводилися козацькі змагання. Цим окремим, оригінальним життям козаччина жила понад трьох сторіч.

Із Запоріжжя поширилася також назва козаччини - запорозьке військо. Цю назву козаки вживали у всіх своїх внутрішніх і зовнішніх виступах починаючи з XVI ст. до кінця VIII ст. Вже перші козацькі гетьмани в 1590-их роках уживають цієї назви: «Хведір Полоус, гетьман війська запорозького», «Григорій Лобода, старший над військом запорозьким» тощо. Така ж назва на всіх печатках козацького війська.

Від другої половини XVII ст., коли Гетьманщина і Запоріжжя почали утворювати окремі територіальні і військові організації, військо на Гетьманщині отримує назву Малоросійського запорізького війська. Але військо на Гетьманщині мало неофіційну назву - Українсько-козацьке або Українське військо, і ця назва була значно популярнішою. Запорізьке ж військо отримало назву Низового війська.

Початок організації козацтва поклав Дмитро Іванович Вишневецький. З його ініціативи відбулось утвердження першої січі з кам'яним замком на острові Мала Хортиця. Причиною створення Запорозької Січі можна вважати перш за все внутрішню потребу козацтва у власній організації, оскільки до середини XVI ст. воно значно зросло кількісно. З іншого боку, не припинялася татарська загроза, тому важливо було сформувати центр українського козацтва, котрий міг цілісно та структурно протистояти таким набігам. Пізніше місце розташування козацької столиці неодноразово змінювалося, і в історії козацтва зафіксовано декілька січей: Томаківська (1564–1593 рр.), Базавлуцька (1593–1638 рр.), Микитинська (1638–1652 рр.), Чортомлицька (1652–1709 рр.), Кам'янська (1709–1711 рр.), Олешківська (1711–1734 рр.) та Нова Січ (1734–1775 рр.).

Споруди Січі робили з неї справжню *фортецю*: навколо козаки викопували глибокі рови, насипали високі земляні вали, на яких споруджували оборонні вежі з бійницями. Тут стояли гармати, у постійному

дозорі чатували збройні козаки. Посеред Січі був просторий *майдан*, на якому проходили козацькі військові ради, що вирішували всі питання повсякденного життя.

Майдан оточували козацькі житла – *курені*, побудовані з дерев'яних колод або плетені з лози й укриті очеретом; канцелярія, пушкарня (гарматна майстерня), церква, будинки старшини. Усі ці споруди були добре пристосовані для оборони. Територія Запорожжя називалася „*землями Війська Запорозького*”. В основу поділу Запорозького козацтва було покладено два принципи: військовий та територіальний. Як військо запорозька громада поділялася на 38 куренів, територіально – на п'ять, а згодом на вісім паланок. Курені розміщувалися у самій Січі, а назву отримували переважно від прізвищ отаманів-засновників або міст-метрополій. Паланки у козаків були центральним управління певної частини території. Центром кожної з них була садиба з різними будівлями. До 1768 р. на Запоріжжі було п'ять паланок: Бугогардівська, Перевізька (Інгульська), Козацька, Самарська, Кальміуська, а з 1768 р. додалися Орільська, Протовчанська та Прогноївська (остання початок бере ще з 1735 р.). Таким чином територія, яку займали запорожці, змінювалась залежно від політичної ситуації. На середину XVII ст. вона включала Дике поле на Правобережжі, а на Лівобережжі досягала Сіверського Дінця.

На Запорожжі керувалися звичаєвим правом. Вищим органом влади на Січі була рада, участь в якій брали всі без винятку козаки. До компетенції цього органу входило вирішення найважливіших питань, що були пов'язані із функціонуванням українського козацтва: встановлення військового устрою, обрання старшини, вирішення питання війни та миру, ведення переговорів із іноземними делегаціями. Щороку проводилось зібрання козацької ради, на якій переобирали кошового отамана і старшину. Проте у разі необхідності, з метою вирішення нагальних та важливих питань, козацтво могло збиратись на радах впродовж року. До військової старшини належали такі посадові особи: кошовий отаман, військовий суддя, військовий

осавул, військовий писар. Адміністративна, судова та військова влада була зосереджена у руках кошового отамана. У військовий час він був головним командуючим військом і мав необмежену владу. Обов'язки кошового отамана полягали у затвердженні обраних радою усіх нижчих урядовців, розподіляв військову здобич, прибутки, приймав на Січ нових людей, був дипломатичним представником. На час відсутності на Січі його обов'язки виконував наказний отаман.

До командно-управлінського апарату належали на Січі також курінні отамани. Посада їх була виборна, обирали у певному курені, проте переважно з простих козаків. Обов'язки, які покладались на цю особу, передбачали забезпечення козаків продуктами харчування та необхідними засобами для проживання в межах куреня; в його руках перебувала курінна скарбниця. Курінні отамани були посередницькою ланкою між старшиною та звичайним козацтвом.

Особливий устрій мало реєстрове козацтво. Такі козаки мали володіння у королівських маєтностях на території Середнього Подніпров'я. Ці формування польсько-литовським урядом створювались для того, щоб використовувати козаків задля військових потреб (охорона південних кордонів). 5 червня 1572 р. король Сигізмунд II Август підтвердив розпорядження коронного гетьмана Юрія Язловецького про набір 300 козаків на державну службу. Шляхтич Ян Бадовський був призначений старшим та суддею над низовими козаками. Як наслідок, з-під компетенції місцевої влади вилучалась адміністративна прерогатива і козацьке судочинство. Ці реформування дійсно сприяли виокремленню козацтва в окремий стан та організації цієї спільноти. Подальші зміни, пов'язані зі статусом реєстрового козацтва, простежувались за час правління короля Речі Посполитої Стефана Баторія (1576–1586 рр.). Залежно від стосунків із сусідніми державами уряд то зменшував, то збільшував кількість реєстровців. Навесні 1578 р. під тиском турецького султана та його васалів С. Баторій здійснив низку заходів, спрямованих проти козаків. 4 квітня було видано чотири універсали, що

стосувались запорожців. Короля не влаштовувало те, що козаки всупереч існуючих офіційних договорів між Річчю Посполитою та Молдовою і Волощиною здійснювали несанкціоновані походи. Проте влітку 1578 р. ставлення С. Баторія до козацтва змінюється. Це було пов'язано із планами короля залучити козаків до військового протистояння із Московією. 27 липня 1578 р. після тривалих переговорів кількість реєстрового козацтва збільшили до 500 осіб. 16 вересня 1578 р. старшим над цими козаками затверджено канівського і черкаського старосту князя Михайла Вишневецького. Реформи Стефана Баторія надали реєстровцям офіційного статусу. Вони володіли правом власності на землю, вільно займалися промислами та торгівлею. Набори до реєстру поновлювались у 1583 р., 1590 р. – збільшено до 1 тисячі козаків. Така політика велась задля контролю над козацтвом та протидії зовнішній загрозі з боку держав-сусідів. Проте відомі випадки, коли реєстрові козаки об'єднувались із звичайними та спільно проводили військові походи проти турків та татар, також дозволяли собі самостійно проводити зовнішню політику, що ускладнювало та загострювало стосунки із Річчю Посполитою.

Внутрішній устрій українського козацтва цілком не міг приймати умов та порядків, які диктувала Річ Посполита. Наприкінці XVI ст. вже давалися ознаки наміри до самостійності та незалежності козацького краю. Козацькі повстання були свідченням того, що повсталі намагались закріпити за собою визначену територію та надати їй особливого державного статусу (повстання козаків на чолі з К. Косинським, С. Наливайком).

У 1648 р. „Військо Запорозьке реєстрове” складалось з шести полків (Переяславського, Канівського, Черкаського, Чигиринського, Білоцерківського, Корсунського). Після Андрусівського перемир'я 1667 р. реєстрові козаки збереглися лише на Лівобережній Україні, оскільки Правобережна Україна відійшла до Польщі. У 1735 р. козацький реєстр був переглянутий і замість нього були складені нові списки (компути), куди, увійшли тільки заможні козаки (виборні). У 1765 р. Слобідські козацькі

полки були перетворені на гусарські полки російської армії. У 1775 р. було ліквідовано Військо Запорозьке, а 1783 р. остаточно введено на Україні кріпацтво. З козацьких реєстрових полків були сформовані пікінерські полки – регулярні частини російської армії.

Запорозька Січ і реєстр були своєрідними зародками української державності. Вони спричинили також важливі зміни в психології козаків та в ставленні до них. Спочатку козаків мало чим відрізняли від розбійників та інших маргіналів суспільства, але з часом, особливо у простого народу, негативний образ козака змінився, перш за все завдяки боротьбі з татарами і турками.

3. Українці у війську Речі Посполитої

Військо Речі Посполитої – Збройні Сили Речі Посполитої, що були утворені у наслідку злиття армій Королівства Польського та Великого князівства Литовського, які об'єдналися у федерацію в 1569 році після укладання Люблінської унії. Командирами армії були гетьмани Речі Посполитої. Найбільш унікальним формуванням армії в Речі Посполитій була важка кіннота «крилатих гусарів». Військово-морські сили Речі Посполитої ніколи не відігравали важливої ролі у військовій структурі країни і не припиняли своє існування в середині XVII століття. За правління Стефана Баторія, Сігізмунда III, Владислава IV, Яна II Казимира, Яна III Собеського, Августа II Річ Посполита вела безперервні війни проти Московської держави, Османської імперії, Швеції та багатьох інших країн Європи.

З кінця XVI століття у походах польського війська проти турків брали активну участь українські козаки, що іноді мало вирішальне значення для ходу війни (Хотинська війна 1621 року, «Віденська відсіч» 1683 року).

Влітку 1635 року полковник війська Запорозького Костянтин Вовк організував, на запрошення короля Владислава IV, похід 30 чайок на Балтійське море. Балтійська козацька флотилія досі успішно діяла проти

шведського флоту і прискорила підписання польсько-шведського перемир'я. Наслідком численних воєн, що їх вела Річ Посполита, було її ослаблення. В кінці XV – 2-й половині XVII століття в країні загострилися класові суперечності, набрали масового характеру антифеодальні виступи селян і ремісників. В Україні та Білорусі широко розгорнулася боротьба народних мас за соціальне та національне визволення (селянсько-козацькі повстання під проводом К.Косинського (1591), Т.Федоровича (1630), І.Сулими (1635), К. Скидана (1637), Я.Острянина (1638) та ін.). Внаслідок Хмельниччини (1648–1654) лівобережжя України вийшло зі складу Речі Посполитої.

Реєстріві козаки – частина українського козацтва, прийнята на військову службу владою Речі Посполитої і записана в окремий список – реєстр, з цього й назва – реєстрові козаки. Реєстрові козаки були зобов'язані відбувати службу на Наддніпрянщині й посилати за наказом уряду Речі Посполитої загоны на Дніпрові пороги. Намагання короля Стефана Баторія і його наступників контролювати через реєстр зростання українського козацтва виявилися марними. Ці козаки несли службу на найнебезпечнішому кордоні, через який татари нападали на українські землі. Цей особливий реєстр був створений з метою мати в разі татарських нападів завжди напоготові 2 000 козаків. Вони були на самозабезпеченні. Тільки під час військових походів отримували незначну платню.

Виписні козаки (випищики) – українські козаки, виключені рішеннями уряду Речі Посполитої з козацьких реєстрів (списків) наприкінці XV – першій половині XVII століть. Після утворення у 1572 році реєстового козацького війська кількість занесених до реєстру козаків часто змінювалася, в тому числі й у бік зменшення. Переважно це відбувалося після поразки козацько-селянських повстань. Виписним козакам було заборонено називатися козаками, утворювати військові загоны, обирати собі старшину і навіть проживати на «волості» (в місцях розселення реєстрових козаків). Не підлягали вони і козацькому судочинству. Вони повинні були повернутися до одного зі станів тогочасного українського суспільства (селянства чи

міщанства). Незадоволені своїм становищем, вони часто переходили на Запорозьку Січ і активно включалися у національно-визвольну боротьбу проти шляхетської Речі Посполитої.

Військо Запорозьке Низове – нереєстрове козацтво Запоріжжя другої половини XVI – кінця XVIII століття з дислокацією за порогами Дніпра. Очолював військо кошовий отаман, за осередок слугувала Запорозька Січ. У наслідок розходження політики керівництва Гетьманщини та кошових отаманів Запорозької Січі наприкінці XVII ст. (у період Руїни), єдність Війська Запорозького як військово-політичного організму було порушено.

Запорозькі козаки війська називалися низовими або січовими козаками, та не входили до офіційного компуту Реєстрового Війська Запорозького. Козацька корогва (пол. Chorągiew kozacka, також Панцирні козаки – загін легкоозброєної рухливої (козацької) кавалерії кількістю від 50 до 100 коней армій Королівства Польського і Речі Посполитої. Корогву очолював ротмістр, який особисто набирал вояків, вербуючи дрібну шляхту, запорозьких козаків, інколи – міщані навіть селян на підставі так званих приповідних листів від імені короля. Кожен із товаришів корогви служив з власним почтом від 2 до 4 кінних челядників (так званих почтових), озброюючи їх за власний кошт. Про характер такого озброєння дає уявлення ухвала Сейму 1620 року, де зазначено, що кіннотники мають бути «у панцирях, у мисюрках, з добрими карабінами, короткими рушницями і рогатинами». Козацькі корогви були найчисленнішою складовою війська часів Королівства Польського і Речі Посполитої, складаючи на 1632 рік 40 % кварцяного війська, тобто найманого війська. На початку 40-х років XVII ст. у козацькій кавалерії налічувалося близько 1 300 товаришів.

Козакі в Тридцятирічній війні – козаки Речі Посполитої (козаки-запорожці і козаки-лісовчики) як найманці брали активну участь у Тридцятирічній війні 1618–1648 та війнах, що були пов'язані з нею. 1618 року у Європі розгоряється Тридцятилітня війна, у якій Австрія, Іспанія,

Баварія та католицькі німецькі князівства протистояли блоку протестантських німецьких князів, яким на деяких етапах війни допомагали Данія, Швеція, Голландія, Англія і з 1635 року – католицька Франція. Українські козаки-найманці брали участь у цій війні залежно від того, хто залучав їх на службу. Так у жовтні 1619 року 10 тисяч добровольців під орудою полковників Кличковського та Русиновського прибули на Закарпаття за запрошенням Фердинанда II Габсбурга. Становище імперців, яких семигородський (трансильванський) князь Бетлен Габор та чеські загони обклали у Відні, було дуже важким. Саме похід козаків до Закарпаття і Східної Словаччини, їхня перемога над Юрієм Ракоці спонукає Бетлена Габора, який спішно закінчує облогу Відня, повернутися до Трансильванії. Умови служби козаків завжди були окреслені угодами. Так, 23 вересня 1635 року за угодою з австрійським імператором, полковник отримував щомісяця 200 талярів, а простий козак 6 талярів. Керував козацьким корпусом полковник Павло Носковський. Його корпус протягом 1636 року здійснив декілька блискавичних рейдів до Пікардії та Ельзасу. Умови договору між козаками та імператором не завжди виконувалися останнім. Так, ще 1631 року козаки Носковського на раді вирішили перервати контракт. Лише довгі переговори, умовляння австрійців та виплата частини боргу допомогли вирішити цей конфлікт. Але восени 1636 року козаки Носковського залишили службу і театр бойових дій, а згодом повернулися через Силезію до Речі Посполитої.

Козаки у Тридцятилітній війні виступали також і на боці Франції. Так, майбутній гетьман України Богдан Хмельницький (на той час він обіймав посаду військового писаря) 1644 року у Варшаві зустрівся з послом Франції у Польщі графом де Брежі. Останній у листі до кардинала Мазаріні після цього пише: «... Козаки дуже відважні вояки, непогані вершники, досконалі піхотинці, які особливо здатні до захисту фортець... Що стосується служби козаків у його величності, то, якщо війни з турками не буде, Хмельницький готовий допомогти мені в цій справі». Людовик XIV запрошує на службу

2400 українських козаків, які морським шляхом через Гданськ і Кале потрапили до Франції. За даними багатьох істориків, саме Богдан Хмельницький та Іван Сірко були ватажками козаків, які брали найактивнішу участь у облозі та взятті іспанської на той час фортеці Дюнкерк. Ще є досить достовірні дані, що українські козаки залучалися тим же Людовиком XIV до участі у так званій Деволюційній війні (1662-1663 рр.).

Участь козаків у багатьох війнах пізнього середньовіччя мала неабиякий вплив на розвиток військової справи в Україні. Багато козаків, що пройшли чудовий вишкіл у Тридцятилітній війні, брали участь з 1648 року у Визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького.

З кінця XVI ст. українські козаки робили фактично щорічні морські походи, нерідко й по кілька разів. Через це Османська (Оттоманська) імперія поступово втрачала абсолютний контроль над Чорноморським басейном. Уже на початку XVII ст. турки нерідко змушені були переходити до оборонної стратегії, з великими труднощами захищаючи на побережжі міста, фортеці, а на воді торгові кораблі. А в окремі періоди багатоголової боротьби запорожцям вдавалося контролювати басейни Дніпра та Бугу, побережжя Чорного й Азовського морів.

Основними рисами козацького воєнно-морського мистецтва на той час були: по-перше – рішучість і активність дій, завдання превентивних ударів з метою перехоплення ініціативи; по-друге – висока маневреність та мобільність; по-третє – швидка і більш-менш точна оцінка та урахування реальних обставин; по-четверте – ретельна підготовка удару; по-п'яте – жорстка військова дисципліна, тверде і безперервне управління особовим складом під час морських походів; по-шосте – раптовість; по-сьоме – постійна висока підготовка до ведення бойових дій за будь-яких умов; по-восьме – вміння проводити бій незалежно від кількості супротивника; по-дев'яте – стійкий морально-психологічний стан запорожців.

Завдяки воєнному морському флоту козаків, протягом століть розхитувалась і сковувалась міць однієї з найсильніших морських держав –

Оттоманської імперії. Козацтво оберігало етнічну територію українського народу. З іншого боку, участь запорожців у російсько-турецьких війнах певною мірою сприяла витісненню турок із Північного Причорномор'я. Без допомоги козацького флоту Російській державі не вдалося б цього зробити.

Список рекомендованої літератури

1. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О.М. Апанович. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 229 с.
2. Брехуненко В. „Дивна то і не сказана мужність...”. Козаки у Хотинській війні 1621 р. / В.Брехуненко. – Київ: Темпора, 2013. – 120 с.
3. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. / В.А. Брехуненко, Л.В. Войтович, О.Б. Головка та ін.– Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – 839 с.
4. Історія українського війська: Курс лекцій / П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.
5. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів. Упоряд. Б. Якимович. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
6. Мицик Ю.А. Як козаки воювали : іст. розповіді про запорозьке козацтво / Ю.А. Мицик, С.М. Плохій, І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Промінь, 1991. – 301 с.
7. Поле битви – Україна. Від „володарів степу” до „кіборгів”. Воєнна історія України від давнини до сьогодення / Упоряд. К. Галушко – Харків: „Книжковий Клуб „Клуб Сімейного Дозвілля”, 2016. – 352 с.
8. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. / О. Сокирко. – Київ: Темпора, 2006. – 280 с.
9. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3-х т. / Д.І. Яворницький – Київ: Наукова думка, 1990-1991.

Тема 4

Боротьба українського козацтва за козацькі вольності

1. Передумови, причини, характер та рушійні сили повстання під проводом Богдана Хмельницького.
2. Гетьманщина та її військо в період гетьмана Івана Мазепи.
3. Військо Гетьманщини та Запорозької Січі у другій половині XVIII століття.

1. Передумови, причини, характер та рушійні сили повстання під проводом Б. Хмельницького

Вольності Війська Запорізького Низового – назва володінь Запорозької Січі, що охоплювали значну територію Центральної та Південної частини Українських етнічних земель у пониззі Дніпра та його приток (Орілі, Самари, Протовчі, Конки, Інгульця, Чортомлика, Томаківки), а також Південного Бугу і його приток (Інгулу та Кальміусу). Окрім того «вольності козацькі» вживалося на означення привілеїв козацького стану по відношенню до інших верств населення. Вольності Війська Запорозького Низового дістали таку назву завдяки поширенню на ці землі прав і вольностей, наданих Кошу Запорозької Січі.

Вперше надання таких прав було пов'язане із формуванням реєстрового війська в останній рік правління короля Речі Посполитої Сигізмунда II Августа (1572) а, потому, особливо з діями короля Стефана Баторія, що 1578 року провів козацьку реформу. За універсалом-привілеєм Стефана Баторія запорожцям надавалися не тільки герб, прапор, певні права й вольності, а й величезна територія Степової України у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Цей документ не дійшов до нашого часу.

Центром Вольностей була Запорозька Січ, що в 16-18 ст. не менше восьми разів змінювала своє місце розташування, але перебувала переважно на землях Великого Лугу, що знаходився нижче дніпровських порогів

Кордони вольностей запорозьких козаків у різний час і за різних обставин постійно змінювались. У 1734-75 запорожці займали велику територію. Площа цієї території дорівнювала близько 80 555 км², що більше території сучасної Литви. Володіння запорожців лежали в межах сучасних Дніпропетровської, частково – Запорізької, Херсонської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської та Донецької областей. Ці землі на півночі по лівому берегу Дніпра та по р. Оріль межували зі Слобожанщиною та Гетьманщиною, на сході по верхів'ях річок Самари та Вовчої – зі Слобожанщиною, а по Кальміусу – із землями Війська Донського, на півдні по Берді та Кінських Водах - з кочів'ями ногайських татар, по правому берегу Дніпра на півночі по річці Омельник межували з Новосербією, на заході по Сухому Ташлику і Синюсі – з Польщею, а на південному заході і півдні – по Бугу і степами між гирлом Ташлика та по Інгульцю – з татарськими кочовищами. У 1709 Чортомлицька Січ за наказом Петра була зруйнована, а запорожцям було заборонено влаштовувати Січ у межах російських володінь.

Запорожці перейшли під протекцію кримського хана і в пониззі Дніпра заснували Олешківську Січ. Хоч кримський хан формально й надав запорожцям права в землекористуванні, промислах, торгівлі та у внутрішньому устрої, але ці права постійно порушувались. Тому у 1734 майже 30 тис. козаків Олешківської Січі повернулися на Середнє Подніпров'я й заснували на Підпільній Нову Січ (1734-75). Вся територія Запорожжя в цей час поділялася на паланки, яких спочатку було п'ять, а пізніше - вісім: Бугогардівська, Протовчанська, Орільська, Кодацька, Інгульська, Прогноїнська, Самарська і Кальміуська. Запорожжя періоду Нової Січі стрімко набувало обрисів держави. Російський царизм не міг терпіти держави в державі, особливо після оволодіння Північним Причорномор'ям. На останньому етапі російсько-турецької війни 1768-74 російський уряд узяв курс на повне знищення запорозького козацтва.

Однією з славетніших сторінок в історії українського народу є Визвольна війна 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького. У цій війні український народ вів героїчну боротьбу за визволення України від феодального, релігійного, соціального і, насамперед, національного гноблення з боку польських магнатів та шляхти. Війна висунула цілу плеяду його соратників, видатних воєначальників і народних героїв – Максима Кривоноса, Данилу Нечая, Івана Богуна та багатьох інших.

Боротьба з таким сильним противником, як Польща, вимагала створення чисельних збройних сил. На Україні у стислі строки була створена потужна козацька армія, яка стала грозою для польських магнатів й шляхти. У Запорізькій Січі і у деяких українських містах було налагоджено виробництво зброї та боєприпасів. На озброєнні українського війська в ті часи була вже своя власна польова артилерія.

Основну масу українських військ становила піхота. Кавалерія, особливо на початку війни, було дуже малочисельною. Ця обставина змусила Хмельницького залучити до козацького війська кінні загони кримських татар. Найбільш яскраво військове мистецтво українського війська проявилось у битвах при Жовтих Водах та під Корсунем (1648 р.), де вони здобули блискавичну перемогу над військом Речі Посполитої. У результаті цих перемог була звільнена більша частина території України.

Протягом декількох днів, починаючи з 19 квітня, при Жовтих Водах йшли жорстокі бої. Польські війська з укріпленого табору вогнем артилерії відбивали атаки козаків, які їх оточили. Ворожий загін вирішив пробитися через кільце оточення і став відходити у північно-західному напрямку, намагаючись з'єднатися з головними силами. 6 травня 1648 р. противник досяг урочища Княжий Байрак, де козацька піхота завчасно обладнала завали та вирила рови. Як тільки польський загін вступив до Княжого Байраку, він був атакований українським військом з усіх боків і практично весь був знищений. У битві під Жовтими Водами українські війська з успіхом виконали досить складний тактичний маневр – охоплення противника з

флангів і вихід у його тил. Це дозволило їм отримати блискавичну перемогу над поляками.

Після перемоги біля Жовтих Вод українське військо здійснило стрімкий марш до Корсуня, де були зосереджені головні сили польсько-шляхетської армії. Противник займав сильну позицію, яка була зручною для оборонного бою. Оцінивши обстановку, Б. Хмельницький вирішив примусити противника залишити цю позицію, а потім атакувати його. Демонстративними маневрами та дезінформацією Б. Хмельницький робив вигляд, що атака буде здійснюватися з фронту і українське військо має велику чисельну перевагу. Одночасно Хмельницький наказав 6-тисячному загону М.Кривоноса вийти на шляху ймовірного відходу польського війська і влаштувати засідку у Крутій Балці – у 15 кілометрах на північний захід від Корсуня. Противник, який був уведений в оману відносно сил і намірів українського війська, вирішив відступити без бою. Поляки повели свої загоны у напрямку Богуслава. Біля Крутої Балки вони були атаковані з фронту засадним загonom, а з тилу головними силами Б. Хмельницького. Таким чином противник був оточений і повністю розгромлений

У результаті Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. українському народові на деякий час вдалося побудувати свою незалежну державу. У цілому в ході визвольної війни Б. Хмельницький зарекомендував себе як видатний майстер стратегії і тактики. Він вільно орієнтувався в міжнародній обстановці, вмів приваблювати союзників та уникати боротьби на декількох фронтах. Саме цим пояснюються його стосунки з кримськими татарами, адже вони могли б діяти і на користь Польщі. Головну стратегічну мету Б. Хмельницький бачив у знищенні противника, тому завжди прагнув до вирішальної битви.

У тактиці ведення бойових дій Б. Хмельницький використовував різноманітні засоби, що базувались, з одного боку, на традиційних козачих звичаях, з іншого – на здобутках європейського воєнного мистецтва.

Таким чином, найважливішим результатом розвитку засобів збройної боротьби в епоху середньовіччя був перехід від холодної зброї до вогнепальної. Це стало вирішальним фактором, який визначив способи ведення бойових дій і організації армій.

З усіх складових військового мистецтва найбільших змін зазнала тактика. Практично в усіх арміях здійснився перехід до лінійного шиккування військ, при якому забезпечувалося максимальне використання вогнепальної зброї.

В організації збройних сил відбувся перехід від ополчення до постійних армій. В усіх арміях з'явився новий рід військ – артилерія і новий вид забезпечення військ – інженерне.

2. Гетьманщина та її військо в період гетьмана І. Мазепи

Руїна – період історії України другої половини XVII століття, що відзначився розпадом української державності, загальним занепадом та кровопролитними війнами на території України. Частіше за все під Руїною розуміють період від смерті гетьмана Богдана Хмельницького (1657) до початку гетьманства Івана Мазепи (1687).

Під час Руїни Гетьманщина умовно була поділена по Дніпру на Лівобережну та Правобережну, і ці два володіння під різними гетьманами ворогували між собою. Сусідні держави (Річ Посполита, Московська держава, Османська імперія) втручалися у внутрішні справи України, й українська політика характеризувалась намаганням підтримувати приязні відносини з тією чи іншою окупаційною силою. Київську митрополію в 1686 було підпорядковано Московському патріархату.

Остаточний поділ Гетьманщини на Лівобережну та Правобережну Україну було закріплено Андрусівським договором (1667) та Вічним миром (1686). За ними Лівобережжя та Київ відходили до Московського царства, а Правобережжя – до Річі Посполитої.

Після смерті Богдана Хмельницького козацька старшина, виконуючи його волю, обрала гетьманом його сина Юрія Хмельницького. Регентом, до повноліття юного керманіча, мав бути Іван Виговський. Але вже через місяць Юрія, на Генеральній раді у Корсуні, з великими суперечками, головним чином за підтримки покозаченої шляхти, чинно замістив генеральний писар. Також та сама рада ухвалила створення нового союзу Гетьманщини зі Швецією, що було закріплено у Корсунському договорі.

Хронологія подій:

- Московсько-польська війна 1654—1667
- Віленське перемир'я (1656)
- Корсунська рада (1657)
- Корсунський договір (1657)
- Повстання дейнеків 1657—1658
- Повстання Пушкаря і Барабаша (1657—1658)
- Російсько-українська війна (1658 — 1659)
- Розорення Чорнух (1658)
- Переяславські статті (1659)
- Чорна рада (1663)
- Московські статті (1665)
- Польсько-козацько-татарська війна 1666-1671
- Андрусівське перемир'я (1667)
- Батуринська змова (1672)
- Польсько-турецька війна 1672-1676
- Чигиринські походи (1674—1678)
- Російсько-турецька війна (1676—1681)
- Великий згін (1678—1679)
- Бахчисарайський мирний договір (1681)
- Похід Куницького на Правобережжя і Молдову (1683)
- Вічний мир 1686
- Приєднання Київської митрополії до Московського патріархату (1686)

- Коломацький переворот (1687)

Булава гетьмана Лівобережної України до рук Івана Мазепи потрапила 1687 року. Обрання Мазепи пов'язане було з підписанням нових «Коломацьких статей» (основа – «Глухівські статті» Дем'яна Многогрішного 1669 року, з деякими додатками на користь Москви). Коломацькі статті були вироблені учасниками зміщення І.Самойловича, претендентами на посади у гетьманському уряді 24 липня за активної участі та тиску В. Голіцина. І. Мазепі не можна дорікати за те, що цей документ значно послаблював позиції Гетьманщини. Переговорний процес щодо вироблення статей старшини вели з В. Голіциним не як рівноправні договірні сторони, а як безурядові претенденти на посаду. Через це останні не могли принципово обстоювати свою точку зору і дуже перечити фаворитові царівни Софії. Саме його договірні тези мали пріоритет. Тому їх краще називати Голіцинські статті.

Метою Мазепи як гетьмана Війська Запорозького було об'єднання козацьких земель Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя і, якщо можливо, Слобожанщини й Ханської України в складі єдиної Української держави під гетьманським регіментом, встановлення міцної автократичної гетьманської влади у становій державі європейського типу зі збереженням традиційної системи козацького устрою.

У зовнішній політиці старався мати добросусідські відносини з Річчю Посполитою, Кримським ханством, Османською імперією. Мав таємні контакти з високопосадовцями цих країн. Боротьба з Московією видавалась на той час безнадійною, тому тривалий час просто продовжував лінію Івана Самойловича, спрямовану на забезпечення максимально можливої автономії. Спирався головним чином на старшинські роди, що свого часу емігрували з Правобережжя, та найманців. За опозицію мав колишніх прихильників Самойловича, запорожців та південні полки.

Протягом правління гетьмана в Гетьманщині не відбулося жодного протестного повстання проти володаря булави. Так зване «повстання

Петрика» козацька спільнота не підтримала. Завдяки дипломатичному хисту зумів налагодити стосунки з царівною Софією, фактичним керівником московського уряду князем Голіциним, з їхнім наступником – царем Петром I, що врятувало Україну від можливих руйнацій після державного перевороту у Московській державі 1689 року.

Усупереч забороні міжнародних дипломатичних зносин, зафіксованої в «Коломацьких статтях» – угоді між Україною та Московською державою, підписаною під час обрання Мазепи гетьманом, мав численні зв'язки з монархічними дворами Європи, зокрема, Веттінів у Речі Посполитій, Гіраїв у Криму, інших.

З метою оборони південних кордонів побудував фортеці на півдні України, зокрема, Новобогородицьку та Новосергіївську на річці Самара. Прагнув знайти опору серед козацької старшини Лівобережної України, дбав про забезпечення її представників маєтностями (гетьманські універсали Василеві Борковському, Прокопові Левенцю, Михайлові Миклашевському, Іванові Скоропадському тощо). Захищав інтереси простих козаків, посполитих (зафіксовано універсалами від 1691, 1692, 1693, 1701 років тощо), в яких регулювалися питання оподаткування, відробіток («панщина»). Прагнення Івана Мазепи розширити автономію Гетьманщини йшли врозріз із політикою російського царя Петра I.

Під час Північної війни уклав угоду зі шведським королем Карлом XII, за якою Швеція мала забезпечити звільнення України з-під влади Москви за допомогу українців у війні проти московитів. Звідтоді всіх українців, що брали участь у національно-визвольному русі, росіяни зневажливо називали «мазепинцями».

Втікаючи після поразки від переслідування московської кінноти, Мазепа і Карл XII знайшли притулок у Молдовському князівстві, що належало Османській імперії. Тут, біля міста Бендери у селі Варниця, 21 або 22 вересня 1709 року Іван Мазепа помер і був похований.

3. Військо Гетьманщини та Запорозької Січі у другій половині XVIII століття

Після смерті Данила Апостола у 1734 році справами Гетьманщини завідувало Правління гетьманського уряду, яке складалося з 3 українців та 3 росіян. Козацька старшина була незадоволена втратою гетьманського самоврядування. Але тепер мала достатньо впливових покровителів, щоб змінити ситуацію.

Кирило Розумовський потрапив в Петербург завдяки брату Олексію, який був фаворитом царівни Єлизавети. Швидко здобув популярність. Єлизавета погодилася відновити гетьманат, і гетьманом став саме Кирило Розумовський. Він правив з 1750 по 1764 рік: повернув столицю до Батурина; старшинські ради перетворив на Генеральне зібрання (щось на зразок парламенту); провів військову реформу - переодягнув козаків в однострої і спорядив артилерією. Коли до влади прийшла Катерина II, вона вмовила Розумовського повернутися до Петербурга і у 1764 р. остаточно ліквідувала гетьманство.

1764-1786 рр. – діяльність Другої Малоросійської колегії. Вона скасовувала політичну автономію українських земель: козацьке військо переформували у карабінерські полки (карабінери - кіннотники з гвинтівками, тобто карабінами); 1783 р. – закріпачення селян Лівобережжя та Слобожанщини; ввели панщину. Запорізька Січ і Південь. 1768-1774 рр. – Російсько-турецька війна, перемогу у якій здобула Росія. Як наслідок, Запорізька Січ втратила останній аргумент на користь свого існування – оборону степових кордонів. 1775 р. – остаточна ліквідація Запорізької Січі, російське військо зруйнувало Підпільненську Січ.

Частина козаків встигла втекти на територію Османської імперії, де, з дозволу султана, заснувала Задунайську Січ в гирлі Дунаю. Правобережжя.

Правобережжя знову потрапило під контроль Речі Посполитої, і там ліквідували козацтво. Повернулася шляхетська демократія, економічно край

був дуже розореним. Православних утискали. Політична ситуація була дуже нестабільна. Через це спалахували постійні розбійницькі бунти. Зокрема, особливого поширення набув гайдамацький рух. До звичайних банд розбійників почали доєднуватися козаки. 1768 р. – Коліївщина – наймасштабніше гайдамацьке повстання.

Поділи Речі Посполитої відбувалися в три етапи:

1. У 1772 році Галичина потрапила до складу Австрійської імперії, під управлінням династії Габсбургів як Королівство Галичини і Лодомерії.

2. 1793 році Російська імперія отримала Правобережжя, Східну Волинь, Поділля і Брацлавщину.

3. У 1795 до складу Російської імперії увійшла вся Волинь.

Конституція Пилипа Орлика – договір гетьмана Війська Запорозького Пилипа Орлика зі старшиною та козацтвом Війська (від усієї старшини та козацтва конституцію Орлика підписав кошовий отаман Кость Гордієнко), який визначав права і обов'язки усіх членів Війська. Конституцію було прийнято 5 (16) квітня 1710 року на зборах козацтва біля містечка Тягина на правому березі річки Дністер (османська назва – Бендери, нині це територія Молдови). Тому її інколи називають ще Бендерською конституцією.

Складається Конституція із вступу (преамбули) та статей, що об'єднані у 16 розділів. Вже у вступній частині стильовими засобами бароко схематично викладено "Історію Війська Запорозького і всього руського народу", яка сягає часів заснування попередниці Гетьманщини - Київської Русі, а також пояснюються причини, чого Україна розриває з Московщиною і переходить під шведську протекцію. Основний пункт Конституції – проголошення незалежності України від Польщі та Москви. Положення конституції: У тексті документа її автори називають територію держави Малою Руссю, Військом Запорозьким, Україною. Законодавча влада надається Генеральній Раді, що виконує роль парламенту, до якої входять генеральні старшини, цивільні полковники від міст, генеральні радники (делегати від полків з людей розважливих і заслужених), полкові старшини,

сотники та представники від Запорозької Січі (стаття 6). Генеральній Раді належало працювати сесійно, тричі на рік – в січні (на Різдво Христове), квітні (на Великдень) і жовтні (на Покрову).

На своїх зборах Генеральна Рада розглядає питання про безпеку держави, спільне благо, інші громадські справи, заслуховує звіти гетьмана, питання про недовіру йому, за поданням гетьмана обирає генеральну старшину. Найвищу виконавчу владу мав гетьман, влада якого була довічною. У період між сесійними зборами Генеральної Ради виконував її повноваження. Можливості гетьмана і його владні повноваження було значно обмежені статтями 6, 7 і 8. Відповідно до цих положень гетьман не мав права розпоряджатися державним скарбом та землями, проводити власну кадрову політику, вести самостійну зовнішню політику. Йому також було заборонено створювати якусь власну адміністрацію, він не міг застосовувати покарання до винних. Для задоволення матеріальних потреб гетьманові виділялись певні рангові маєтності з чітко визначеними прибутками, проте лише на час його перебування на посаді.

Конституція Пилипа Орлика містила багато цікавих і прогресивних ідей, була на рівні кращих досягнень тогочасної юридичної думки. Вона значно випереджає свій час, а також свідчить про глибоко демократичні засади кабінету Пилипа Орлика і про те, якою серйозною фігурою був він сам.

Список рекомендованої літератури

1. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О.М. Апанович. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 229 с.
2. Брехуненко В. „Дивна то і не сказана мужність...”. Козаки у Хотинській війні 1621 р. / В.Брехуненко. – Київ: Темпора, 2013. – 120 с.
3. Брехуненко В. Програна битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 р. / В.Брехуненко. – Київ: Темпора, 2013. – 116 с.
4. Історія українського війська: Курс лекцій / П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інш. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.

5. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. / В.А. Брехуненко, Л.В. Войтович, О.Б. Головка та ін.– Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – 839 с.
6. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів. Упоряд. Б. Якимович. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
7. Мицик Ю.А. Як козаки воювали : іст. розповіді про запорозьке козацтво / Ю.А. Мицик, С.М. Плохій, І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Промінь, 1991. – 301 с.
8. Поле битви – Україна. Від „володарів степу” до „кіборгів”. Воєнна історія України від давнини до сьогодення / Упоряд. К. Галушко – Харків: „Книжковий Клуб „Клуб Сімейного Дозвілля”, 2016. – 352 с.
9. Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: Триумф в часи руїни / О. Сокирко. – Київ: Темпора, 2008. – 72 с.
10. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. / О. Сокирко. – Київ: Темпора, 2006. – 280 с.
11. Сокирко О. Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український Рубікон (Частина I) / О.Сокирко. – Київ: Темпора, 2008. – 80 с.
12. Сокирко О. Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український Рубікон (Частина II) / О.Сокирко. – Київ: Темпора, 2008. – 104 с.
13. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3-х т. / Д.І. Яворницький – Київ: Наукова думка, 1990-1991.

Тема 5

Українці у військових формуваннях Російської, Австро-Угорської, Оттоманської імперій та арміях інших держав світу в Новий час

1. Українські формування у війнах Російської імперії.
2. Українські військові формування в Австро-Угорщині та війнах Габсбургської монархії.
3. Українці в громадянській війні на американському континенті та у війнах в складі європейських армій.

1. Українські формування у війнах Російської імперії

Після розгрому Запорозької Січі та остаточної ліквідації української державності далі існували десять полків козацького війська Лівобережної України. У 1765 р. п'ять із них були реорганізовані в гусарські та об'єднані в групу Української кінноти, а інші 1784 року розформували. На півдні України та за кордоном, на Дунаї, розсіялися рештки Січі – Чорноморські, Азовські, Бузькі та Задунайські козацькі частини, але вони втратили зв'язок з Україною і поволі занепадали.

Війна Наполеона проти Росії, яка розпочалась влітку 1812 р., відкривала деякі перспективи для українського національного відродження, які, на жаль, не використало тогочасне суспільство. Саме тоді створилася велика кількість військових формувань для участі у бойових діях проти війська Наполеона. За короткий час на території України були сформовані Українська кінно-козацька дивізія, Лівобережні регулярні кінно-козацькі бригади (15 полків), Полтавські та Чернігівські піші й кінні регулярні козацькі бригади (загалом 4), Херсонські частини. Крім того, у війні брали участь полки Чорноморського і Бузького козацького війська та п'ять Слобідських козацьких полків.

Напередодні нападу Наполеона, російський імператор Олександр I вирішив використати українське військо у війні, яка насувалася до західних

кордонів. 5 червня 1812 р. з'явився його указ про набір добровольців до козацьких частин на території України. Вже 30 червня Київський військовий губернатор генерал М. Милорадович повідомляв імператора про успішне формування Української кінно-козацької дивізії на Київщині та Поділлі. Вона складалася з двох бригад по два полки в кожній. Полк мав 8 сотень по 150 козаків. Усього в дивізії налічувалося 4800 козаків. Її командиром призначили полковника графа де Вітта.

Успіхи формування і бойовий стан українських козацьких полків викликав задоволення російського командування, яке дало вказівку продовжувати набір до війська. У червні 1812 р. на території Полтавщини сформовано 9, а на Чернігівщині 6 кінно-козацьких полків. 18 тисяч козаків влилися до них. Оскільки уряд обіцяв надати після війни всілякі пільги (підвищення в рангах, пенсії старшинам тощо), до війська вступали добровільно. Між іншим, 5-й Полтавський полк формував, а потім очолив капітан І. Котляревський, автор „Енеїди”, який ще в 1796 р. кадетом вступив до війська, але 1808 р. в ранзі капітана залишив службу. Взагалі командний склад полків був укомплектований місцевими старшинами.

Згодом було сформовано дві Полтавські регулярні козацькі бригади (піхотна і кінна) із загальною кількістю 16 тис. козаків, з них 6,5 тис. – кінних. Дві подібні Чернігівські бригади налічували 46 тис. козаків і 40 гармат. Набір здійснювався через виділення від 15-25 селянських дворів одного рекрута. Після вишколу 1 листопада 1812 р. ці бригади вирушили в похід. Тоді ж створилася Херсонська окрема частина з 5 кінних сотень.

Улітку 1812 р. для участі у війні проти Наполеона фактично сформувалося українське військо загальною кількістю понад 100 тис. старшин і козаків, не враховуючи українських полків у російській армії, що існували раніше. Загалом українські формування становили третину 320-тисячної армії М. Кутузова. Відбувши військовий вишкіл і доукомплектування, українські частини скеровувалися в райони бойових дій. В операціях 1812 р. вони брали участь на південному крилі російської армії.

Кінно-козацька дивізія генерала де Вітта в складі угруповання адмірала П. Чічагова просувалася в напрямку Мінська, щоб перетнути шлях відступу головних сил Наполеона на захід. У районі Борисова вона взяла участь у розгромі 4-тисячного авангарду польського війська генерала Я.Г. Домбровського та в боях 12–14 листопада 1812 р. на р. Березині в місці переправи Наполеона з охоронними частинами.

Слобідські полки кінних козаків здійснили перехід з Чернігова і приєдналися до головних сил Кутузова. Вони брали участь у битві під Смоленськом і у відомій битві під Красним, де розгромлено французьке військо під командуванням маршалів Нея і Богарне. У триденних боях французи втратили 32 тис. солдатів убитими і полоненими. Решту українського війська спрямували здебільшого на Волинь із завданням оборони південного крила російської армії.

Під час операцій 1813-1814 рр. українські формування в складі угруповання генерала М. Милорадовича брали участь у наступі на Варшаву. Їх полки утворили основу корпусу генерала Рота, якому М. Кутузов доручив облогу і штурм фортеці Замостя влітку і восени 1813 р. П'ять піших полків і п'ять кінно-козацьких бригад Лівобережного козацтва загальною кількістю 11 тис. козаків після довгої облоги 19 листопада оволоділи фортецею, яку обороняла 5-тисячна польська армія Гауке.

Найбільші випробування випали Кінно-козацькій дивізії, а також трьом Полтавським і Чернігівським кінно-козацьким полкам та кільком Чернігівським пішим і кінним ополченським полкам, які пройшли весь шлях до Парижа. Вони воювали під Люценом і Бауценом, де 9 травня 1813 р. 2-й кінно-козацький полк узяв у полон генерала Пюшо із залишками його дивізії та 16 гармат. Під своєю національною назвою вони брали участь у битві народів під Ляйпцігом 4–6 жовтня 1813 р. Наступного року українські частини просувалися по землях Франції, билися за форти Касель, Мец, Суасон, атакували Монмартрські пагорби, проходили маршем вулицями столиці Франції. Указом імператора Олександра I всі полки Української

кінно-козацької дивізії за заслуги у боях були нагороджені срібними сурмами.

Після закінчення війни на підставі спеціального указу імператора всі українські формування повернулися додому. Піші і кінні Полтавські і Чернігівські ополченські полки були негайно розформовані, і козаки знову стали кріпаками своїх поміщиків. А 15 Лівобережних кінно-козацьких полків загальною чисельністю 12,4 тис. козаків (з 18 тис., які пішли на війну) розформували 1816 р. Через декілька років їх зрівняли в правах з селянами-кріпаками. Незадоволені своїм станом, вони у 1820–1825 рр. масами переселялися на Кубань. Понад 50 тис. українських козаків стали зародком Кубанського козачого війська. Ще якийсь час існували полки Кінно-козацької дивізії, яка 1817 р. була злита з Бузькою, перетворена на Українську уланську дивізію і переведена в 1825 р. до Чугуєва. Згодом на її базі створили 8-й Вознесенський і 9-й Бузький уланські полки, які проіснували до 1917 р. Бойові стяги українських полків доби наполеонівських війн до 1920 р. зберігалися в Полтавському і Чернігівському соборах.

Під час Кримської війни в 1854-1855 рр. російський уряд знову сформував шість кінно-козацьких полків. Окрім гострої потреби у війську, Росія переслідувала ще одну мет: не дати зробити це своєму противникові – Туреччині, яка активно сприяла творенню козацьких загонів під орудою Садика-паші (М. Чайковського). Побоюючись, що у власних визвольних змаганнях поляки таки зможуть перетягнути на свій бік українців, у 1863 р. під час польського повстання в Полтавській та Чернігівській губерніях знову сформовано козацькі полки чисельністю 3219 шабель. Заграючи з українцями, царат далекоглядно дбав про свої інтереси.

Противники Росії теж старалися використати історичну пам'ять українців. Щоб приєднати українців до своїх повстань, поляки творили окремі козацькі відділи. Під час Кримської війни (1853-1856 рр.) на боці Туреччини виступали славні козацькі загопи Садика-паші (М. Чайковського).

Козацькі сотні М. Чайковського були практично останньою спробою залучення українського фактора до реалізації польських планів щодо незалежної держави. Йому вдалося створити у середині 50-х років XIX ст. бойові козацькі підрозділи.

Козацький полк М. Чайковського відіграв важливу роль у воєнних діях 1854 р.: з його допомогою звільнено фортецю Сілістра на Дунаї, оточену російським військом, полк першим вступив до Бухареста після відступу росіян, а М. Чайковський якийсь час був військовим губернатором столиці Волоцького князівства (Румунія тоді ще не існувала). Наприкінці 1854 р. загопи М. Чайковського досягли р. Прут, по якій проходив кордон із Росією.

У велику гру втрутилася Австрійська монархія: Відень пригрозив приєднатися до антиросійської коаліції, якщо Росія не виведе свого війська з дунайських князівств. Тому ще перед закінченням війни Австрія окупувала ці території спочатку з турками, а вже в січні 1855 р. – сама. Разом із турецьким військом козацький полк М. Чайковського відійшов до Болгарії, де був розквартирований до закінчення війни і більше не брав участі у воєнних діях.

У 1857 р. в Парижі вийшов польською мовою альманах „Козаччина в Туреччині” (автором книжки, напевно, був М. Чайковський). Альманах містив оповідання, список старшин козацького полку, декілька поезій українською мовою, надрукованих латинським шрифтом, та статті, де роз’яснено головну ідею М. Чайковського – відновлення Гетьманщини під турецьким протекторатом. Але ця, зрештою, непогана думка була через його консервативне бачення утопією, як і те, що сам її автор бачив себе козацьким гетьманом. М. Чайковський написав також дві книжки спогадів про своє життя та про Кримську війну (під назвою „Мої спогади про війну 1854 р.”).

Незважаючи на утопічність ідей М. Чайковського козацька традиція мала свої історичні підстави. Ще в 1855 р., перед закінченням Кримської війни, в Київській губернії і прилеглих до неї повітах Правобережжя розпочався рух, який одержав назву „Київська козаччина”. Його спричинив

царський маніфест, що закликав створювати ополчення для боротьби з чужоземним ворогом. Селяни це зрозуміли по-своєму: близько 500 сіл відмовилися працювати на своїх панів й організувалися за традиційним козацьким устроєм. Рух придушено пізніше військовою силою. Але це показує наочно, що в Україні, незалежно від діяльності М. Чайковського, жила історична пам'ять народу, що було небезпечним для чинного режиму. Це стало епілогом козаччини в ХІХ ст.

2. Українські військові формування в Австро-Угорщині та війнах Габсбургської монархії

Під час „весни народів” (революційних подій в Європі 1848 р.) в Галичині створюються національні військові об'єднання, але на іншій основі: загони національної гвардії, народна самооборона та батальйон руських стрільців. На заклик Головної Руської Ради загони української Гвардії сформували тільки в кількох містах: Стрию, Тернополі, Яворові, Бережанах, Жовкві. Тоді ж створено перший довідник – „Руководство до вправи для стражі народової”, де зроблено спробу устійнити військові команди. Але майже всюди формування української національної гвардії зустріло спротив з боку місцевої влади і ширшого розвитку не набуло поляки ж зуміли за цей короткий час залучити до своїх відділів близько 20 тис. осіб.

Наприкінці 1848 р. австрійський уряд, наляканий можливістю переходу через Карпати угорських повстанців, організував селянську оборону на Галицькому Підкарпатті. Галицька інтелігенція намагалася надати цим офіційним формуванням національного характеру. У 1849 р. з ініціативи Головної Руської Ради сформовано батальйон руських гірських стрільців, до складу якого увійшли 1400 добровольців (всього зголосилося близько 3,5 тис.). Цей батальйон вислали до Угорщини, однак він участі у боях не брав. Одяг стрільців мав елементи національних кольорів українського народу.

Як бачимо, в ХІХ ст. попри всі складності політичного буття українці мали окремі військові формування. Більшою чи меншою мірою ці військові частини набирали національного забарвлення. Усі, хто віддавали накази на їх організацію, використовували їх тільки за крайньої потреби. Коли ж обставини покращувалися (перемога Росії над Наполеоном), то їх розпускали: російський уряд дуже боявся, щоб оновлена козаччина не стала українською за суттю.

Хоча творення з українців військових формувань у ХІХ ст. було, за словами І. Крип'якевича, тимчасовим, „сезоновим” явищем, все ж періодичне відновлення історичної пам'яті українців врешті привело до могутнього сплеску національної свідомості і державотворчості на початку ХХ ст., коли сформувалося новітнє українське військо, що розпочало боротьбу вже за власні інтереси.

Наприкінці ХVІІІ ст. внаслідок трьох поділів Польщі західноукраїнські землі площею понад 60 тис. кв. км з населенням 2,5 млн. осіб (у тому числі 2 млн. українців) стали колонією Австрійської імперії. Перетворення Австрійської імперії в формальний союз двох держав – Австрійської імперії та Угорського королівства – призвело до глибоких реформ збройних сил.

Ще до створення Австро-Угорщини збройні сили Австрійської імперії і підрозділи, з яких вони склалися, іменувалися «цісарсько-королівськими», що мало говорити про їх службі імператору (всієї Австрійської імперії) та королю (окремих королівств, об'єднаних у Австрійській імперії) з роду Габсбургів. З 1889 року «триєдність» армії Австро-Угорщини полягало в наступному: спільне військо, збройні сили Австрійської імперії, збройні сили Угорського королівства. Все чоловіче населення обох частин держави Габсбургів з 1866 року було зобов'язано нести військову повинність. З 19 до 42 років усіх визнаних придатними медичною призовною комісією та не позбавлених цивільних прав в залежності від місця мешкання заносили до списків австрійського або угорського ополчень. Чоловіків ділили на 24 вікові групи. Чисельність спільного війська щорічно визначалася спільним

Військовим міністерством, план разом з військовим бюджетом подавали на затвердження окремо до австрійського й угорського парламентів. До 1912 року термін дійсної служби в спільному війську становив три роки, але було прийнято рішення про його скорочення до двох років (раніше це зробили в ландвері та гонведі). Австро-угорські збройні сили формували на засадах територіальної системи. Це означає, що нижні чини кожної військової частини були постійно пов'язані з одним з округом поповнення, рідше – з двома або трьома. Всього в країні існувало 112 округів поповнення спільного війська, з яких 109 обслуговували потреби сухопутних сил, а три – ВМС. 58 «сухопутних» округів плюс 3 «морських» розташовувалися у Австрійській імперії, 47 – в Угорському королівстві, чотири – у Боснії та Герцеговині. Кожен округ об'єднував один або кілька адміністративних округів (в Австрії) або комітатів (в Угорщині) та був розділений на певну кількість призовних діляниць, на яких проводили жеребкування призовників. Таким чином, військова частина набиралася переважно з жителів однієї місцевості та національностей, що її населяли. Це робилося між іншим і для того, щоб уникнути проблем з мовним бар'єром між військовослужбовцями. Національний склад австро-угорських збройних сил виглядав приблизно так: 47% припадало на слов'ян, 29% – на німців, 18% – на угорців, 6% – на румун й італійців. 62 піхотні полки спільного війська були фактично моноетнічними: 35 слов'янських, 12 німецьких, 12 угорських та три румунських. З 26 батальйонів польових єгерів німецькими були п'ять і слов'янськими вісім. З 42 кавалерійських полків 13 були слов'янськими, 14 угорськими та два німецькими.

3. Українці в громадянській війні на американському континенті та у війнах в складі європейських армій

З обстрілу гарнізону у форті Самтер (штат Південна Кароліна) військовим загоном під командуванням генерала Боргарда 12 квітня 1861 року почалась найкривавіша війна в історії США – Громадянська. Після

34-х годин неперервного артилерійського вогню з 50 гармат і мортир форт під командуванням майора Роберта Андерсона капітулював. Через два дні президент США Авраам Лінкольн оголосив про набір 75 тисяч добровольців для відсічі агресії з Півдня. першій половині XIX століття США формально були поділені на рабовласницький Південь та індустріальну Північ. Задяки активному становленню капіталізму, зокрема бурхливому розвитку промисловості, основний потік емігрантів, що прибували до США, осідали у північних штатах. Тут проводилась заходи щодо емансипації жінок та активно впроваджувалась політика зрівняння у правах білих та чорношкірих громадян. На противагу Півночі, Південь був здебільшого аграрним, де основним впливом користувались білі плантатори, які отримали величезні земельні наділи після приєднання до США земель, здобутих після перемоги у Американсько-мексиканській війні 1846-1848 років. Використовуючи працю рабів, вони не були зацікавлені у реформуванні суспільної системи. З часом до протиріччя Півночі та Півдня додалась і податкова політика федерального уряду – Південь виступав за мінімізацію ввізних мит, в той час, як північні штати намагались високими митами на імпорту захистити свою промисловість. Невдовзі після того як 9 листопада 1860 року президентом США був обраний кандидат від Республіканської партії Авраам Лінкольн, противник рабовласництва, Південна Кароліна заявила про вихід із складу США. Протягом наступних шести тижнів за її прикладом вчинили штати Міссісіпі, Флорида, Алабама, Джорджія, Луїзіана і Техас. Відокремлені штати утворили Конфедерацію, 8 лютого 1861 року сформували тимчасовий уряд, а 9 лютого Джефферсон Девіс був обраний президентом Конфедерації Сполучених Штатів. Її конституція підтверджувала законність рабовласництва. Після початку війни між Півднем і Північчю на боці Конфедерації виступили штати Вірджинія, Арканзас, Теннессі і Північна Кароліна.

Перший серйозний бій відбувся у Вірджинії біля залізничної станції Манассас 21 липня 1861, коли погано навчені війська жителів Півночі,

атакували жителів Півдня, але були змушені почати відступ, що перетворився на втечу. До осені 1861 року армія США вже налічувала близько 650 тисяч солдатів, однак із-за невдалого командування і поганої організації вона зазнала багатьох поразок, і в жовтні Вашингтон став прифронтовим містом.

Ситуація кардинально змінилась в середині 1862 року, коли морська блокада Півдня почала підривати економіку Півдня, і, особливо після 30 грудня 1862 року, коли Лінкольн підписав «Прокламацію про звільнення» рабів, яка набувала чинності з 1 січня наступного року, – всі раби в США оголошувались вільними і стали набиратись в армію. Ще раніше, в травні, був прийнятий «Закон про гомстеди», за яким будь-який громадянин незалежно від кольору шкіри, заплативши 10 доларів мита, міг зайняти 160-акровий наділ на вільних землях і стати його власником після 5 років неперервного проживання. Це змінило саму ідею Громадянської війни – вона перетворилась на війну за знищення рабовласництва.

Втрати за роки Громадянської війни, яка закінчилась 9 травня 1865 року, склали 658 тисяч убитим і 420 тисяч пораненими. Заборона рабства була закріплена 13-ю поправкою до Конституції США, яка набула чинності 18 грудня 1865 року, через 246 років, після появи перших негрів-рабів у штаті Вірджинія.

Перші українські юнацько-спортивні організації: „Сокіл”, „Січ”, „Пласт” Новий поштовх до утворення військових формувань українці отримали наприкінці ХІХ ст. З огляду на державно-політичні суперечності, які склалися на початку ХХ ст. між європейськими країнами, насамперед між Росією і Австро-Угорщиною, та їх можливі наслідки, українці Галичини, власне їх передові кола, усвідомлювали, що для реальної підтримки своїх національних прагнень вони мали б виступити в майбутньому конфлікті окремою військовою силою. Грунтом, на якому галицьке українство почало усвідомлювати необхідність власної військової сили, став спортивно-протипожежний рух у формі сокільсько-січових товариств.

Перше товариство „Сокіл” було засноване в с. Купчинцях на Тернопільщині в 1891 р. заходом Костя Жмура та Павла Думки, а в лютому 1894 р. за ініціативою інженера Василя Нагірного воно постало й у Львові. Першу „Січ” створив адвокат Кирило Трильовський у с. Завалля на Станіславщині в травні 1900 р. Діяльність цих організацій була ще далекою від військового руху; це, швидше, було лише прагнення до вияву організованості, національного усвідомлення та плекання духовних і фізичних цінностей. Але, об'єднуючи здебільшого молодь, українські „Соколи” й, особливо, „Січі” захоплювали її козацьким романтизмом, а масові гімнастичні вправи і муштра на зразок військової, величні маніфестації, походи та паради, виховання почуття суспільного обов'язку створювали сприятливу атмосферу для зародження військового руху.

„Січі” вже самою своєю назвою, назвою своїх старшин (отаман, осавул, кошовий, хорунжий), козацькими піснями, звичаями і символікою зв'язували перервану нитку з українською минушиною, мостили шлях ідеї відродження українського війська. Командири січового стрілецтва висловлювали тверду позицію стосовно створення Української держави. Саме вони обстоювали ідею національного самовизначення підросійських українців і створення самостійного державного утворення разом з українцями, які проживали в Австрії. Стосовно українських земель у Росії, то у січовиків не було чіткого розуміння їх східної межі. Визначальним для них було те, що перемога Австрії над Росією забезпечить можливість створити велику українську провінцію в рамках Австро-Угорщини. У військовому плані ставилося завдання у разі збройного нападу Росії не допустити захоплення нею Галичини і Буковини, а допомогу австрійській армії слід розглядати як допомогу братам-українцям у Росії.

На початку ХХ ст. із заснуванням товариства „Крайовий січовий союз” закінчився період пошуку легальних організаційних рамок для створення січових товариств. Вже у 1903-1904 рр. було організовано близько 100 січей. Їх діяльність вимагала утворення централізованого керівництва. Як наслідок,

виникають Повітові січові комітети і Повітові січі, а 19 квітня 1908 р. на січовому з'їзді в Станіславі було обрано Головний січовий комітет. Одним із напрямів розвитку січового руху стало заснування також Дитячих січей.

Саме у середовищі передової частини молоді, яка пройшла духовний та фізичний гарт у „Січах” і „Соколах”, зародилась думка про збройне виборення власної державності. Ця думка починає шукати форм свого вияву, оскільки рамки січово-сокільських товариств стали для неї тісними. Так спочатку у Львові, а згодом і в інших галицьких містах постали перші українські таємні організації, завданням яких було військове виховання і навчання молоді, як необхідної передумови для створення власного війська. Найбільший вплив серед них мав таємний військовий гурток „Пласт”, що виник при філії української Академічної гімназії у Львові в 1911 р. з ідейно підготовленого гуртка учнів середніх шкіл та кількох студентів університету. Його засновниками були студенти І. Чмола та П. Франко, активними членами – В. Кучабський, Р. Сушко, О. Кучерішка, О. Квас, О. Степанівна.

Значні зміни у діяльності Січей відбулися наприкінці 1912 р., що було пов'язано з утворенням Українського січового союзу. Цей керівний орган замінив Українську січову команду і координував діяльність усіх січових осередків у Східній Галичині. Його місцезнаходженням було визначено Львів. Формування Українського січового союзу відбувалося в період, коли Європа стояла перед загрозою світової війни й особливо загострилися стосунки між Росією і Австро-Угорщиною. Від наслідків цього протистояння двох імперій залежало не тільки майбутнє Галичини, а й усього українського народу.

Взимку 1912-1913 рр. у середовищі січового керівництва починають активно обговорювати проблему створення окремих українських військових з'єднань на базі січових організацій і введення їх до складу регулярної австрійської армії. Водночас лунають заяви, що ці українські війська можна було б використати у військовому протистоянні з Росією. Генеральна старшина Українського січового союзу в першому номері „Січових вістей”

(січень 1913 р.) звернулася до своїх осередків із вимогою готуватися „до розправи з Москвою, до боротьби за визволення наддніпрянських братів”. Січовий з’їзд у січні 1913 р. прийняв рішення про формування фінансових засобів для підтримки січей. У Галичині розпочався збір коштів на Січовий скарб.

Ідея створення військових стрілецьких організацій давно виношувалася у середовищі української молоді, особливо студентства. Активним її прихильником і поширювачем був І. Чмола. Згодом за її втілення взявся К. Трильовський. Від імені Українського січового союзу він тричі вносив до керівництва намісництва у Львові оригінальний проект статуту товариства Українських січових стрільців, але цей проект влада відхиляла. Тоді К. Трильовський вирішив запозичити статут польського „Стшельца” і фактично зробив його дослівний переклад. Польського „Стшельца” очолював Ю. Пілсудський, якого ще навесні 1912 р. К. Трильовський запросив виступити в Повітовій січі у Львові з доповіддю про боротьбу поляків за незалежну Польщу.

18 березня 1913 р. намісництво, нарешті, погодилося з проектом К. Трильовського і відбулося організаційне оформлення військової організації Українських січових стрільців. Кошовим став відомий громадський діяч В. Старосольський, осавулом – Д. Катамай. Пізніше осавулом став І. Чмола. Однак у зв’язку з тим, що товариство Українських січових стрільців не хотіло підпорядковуватися Українському січовому союзу, у травні 1913 р. Повітова січ у Львові внесла на затвердження влади статут другого стрілецького товариства, яке з того часу стали називати „Українські січові стрільці – II”.

Львівська філія УСС (або Повітова січ у Львові) була найактивнішою в Галичині. Вона розпочала регулярний військовий вишкіл молоді. До „Товариства УСС-II” приймали всіх бажаючих, тоді як у „Товариство УСС-I” входили лише студенти університету і політехніки. „Товариство УСС-I” тільки у березні 1914 р. визнало зверхність Українського січового союзу.

Стрілецькі товариства швидко організовувалися по всій Галичині, зокрема у Бориславі, Сокалі, Яворові, Бережанах, Бучачі, Тернополі та ін. містах. Їх очолили віддані національній ідеї українські старшини Роман Дашкевич, Клим Гутковський, Григорій Коссак, Лев Лепкий. Активно працювали в них Михайло Волошин, Степан Рудницький, Василь Кучабський та Дмитро Вітовський. Найчисельнішим і найбільш діяльним було „Товариство УСС-II” у Львові. Кошовий Р. Дашкевич зумів згуртувати у стрілецьких рядах львівських робітників, придбав для них не лише військову форму, але й зброю. До найкращих організацій належали товариства в Сокалі, Бориславі, Яворові. Осип Демчук і Осип Семенюк, організатори Січей і Товариств УСС в Сокалі і повіті, видали „Правильник піхотинців” – перший військовий підручник українською мовою.

Українська січова спілка об'єднала понад 50 товариств Січових стрільців. Стрілецька секція УСС стала генеральним штабом нових військових організацій. За декілька місяців було зроблено дуже багато. Розроблена внутрішня структура організації, створені окремі елементи військової організації – чоти, курені тощо. Під команду обраних командирів була введена єдина форма, розроблені відповідні команди, посібники, створено декілька спеціальних військових шкіл у Львові, Бориславі, відкриті школи для новобранців, підстаршин і старшин. Були видані перші українські військові підручники українською мовою. У січні 1913 р. січовий з'їзд прийняв рішення про введення фізичних вправ як елемента підготовки до військової служби. З часом гімнастичні вправи стають у Січах фактично військовими вправами. Команди до їх виконання надавалися українською і німецькою мовами.

Українська січова спілка об'єднала всі спортивно-пожежні товариства „Січ” та всі товариства УСС у Галичині. Їх членами могли бути лише українці та українки. Завданням Спілки стало підтримувати погодженість дій січового і стрілецького руху, розширювати його і популяризувати. Для цього збирались Січові з'їзди, Крайова січова рада і Генеральна січова старшина.

Крайовий січковий з'їзд збирав по два делегати від усіх організацій Січі, Повітових січових рад і товариств „Українські січові стрільці” Галичини та інших провінцій Австрії, за винятком Буковини, яка мала свою окрему „Спілку січей”. Крім них запрошувалися повітові отамани або осавули. З'їзд збирався один раз на 3 роки за рішенням Генеральної старшини.

Крайова січова рада складалася з отаманів і членів Генеральної старшини. Вона збиралася щорічно восени. На ній розглядалися поточні питання січового руху, затверджувався річний план і обиралася Генеральна старшина. Генеральна старшина складалася з генерального отамана, генерального осавула, генерального писаря, генерального скарбника, генерального обозного, двох генеральних чотарів і двох заступників.

Генеральна старшина обиралась один раз на рік із членів самостійних Січей або товариств Українських січових стрільців. Генеральний отаман і генеральний осавул обирались на засіданні Старшини. Генеральний скарбник очолював фінансову секцію, генеральний обозний – технічну секцію. Кількість членів секції затверджувала Генеральна старшина. Повітова січова рада складалася з усіх кошових Січей і товариств УСС свого повіту. Вона обирала Повітову січову старшину з 9 членів: повітового отамана, осавула, писаря, скарбника, обозного і 4 чотарів. Там, де існувала Повітова січ, вона ж виконувала обов'язки Повітової січової ради, якщо у повіті було менше 5 організацій Січі, вона приєднувалася до Повітової січі сусіднього повіту.

На початку березня 1914 р. січовики організували січово-стрілецькі курси, де вивчали стрілецькі, протипожежні справи. Січові стрільці разом з сотнями січовиків влаштовували проходження маршем з піснями вулицями міст. Це був уже праобраз нового українського війська. У квітні 1914 р. львівські повітові січі та УСС-ІІ провели маневри з холостою стрільбою. На них були присутні генеральний отаман Українського січового союзу К. Трильовський і група офіцерів австрійського корпусу у Львові. Під час маневрів удосконалювала свою медичну підготовку Перша жіноча чота під командуванням Олени Степанів.

У травні цього ж року були проведені спільні нічні польові заняття стрільців і січовиків, після чого обидві організації спільно провели своє свято. Діяльність січових товариств у Галичині спричинила активізацію суспільно-політичного життя в краї. Спортивні, а потім і військові Січі брали участь у відзначенні ювілеїв М. Шашкевича, Т. Шевченка, І. Франка. Свої вправи проводили під девізом „Все вперед! – Всі враз!”.

Проте перші результати українського національно-військового руху виявилися на великому крайовому здвизі (огляді), присвяченому 100-річчю від дня народження Т. Шевченка, який відбувся 28 червня 1914 р. у Львові. У поході вулицями міста та в масових військово-спортивних вправах взяли участь 12 500 осіб, які представляли 120 177 членів 2166 стрілецьких, січово-сокільських та пластових організацій краю; чимало з них були у військових одностроях та зі зброєю в руках. Ця маніфестація викликала ентузіазм українського громадянства. На здвизі також були присутні австрійський намісник у Галичині Коритовський з великим почтом представників крайових і міських властей та командант львівського корпусу генерал Кальошварі, що засвідчило рівень української військової справи, яку вже змушена була визнавати й офіційна влада.

До початку війни 1914 р. в Галичині було утворено 96 військових Січей (8200 чол.). 967 організацій „Сокола”, що нараховували 58 627 чол., 1056 „Січей” (66 000 чол.), 34 пластових гуртки, що об'єднували 1700 чол., які займалися військовим вишколом. Це була організована сила, яка, відродивши пам'ять про українське військо, дала поштовх подальшому розвитку військових традицій. Січово-сокільські товариства – це, фактично, перша в історії новітнього українського руху спроба власними заходами почати творення збройної сили як засобу боротьби за державну самостійність.

Стрілецька секція УСС стала Генеральним штабом нових збройних формувань і зайнялася виробленням внутрішньої структури організації. Були створені окремі елементи військової організації – чоти, курені та ін. під командою обраних командирів, уведена єдина форма, розроблені відповідні

команди, посібники, створено декілька спеціальних військових шкіл у Львові та Бориславі.

Список рекомендованої літератури

1. Вацеба О. Нарис з історії українського руху в Західній Україні / О. Вацеба. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 232 с.
2. Дем'янюк О. Військовопідготовча діяльність українських молодіжних організацій Галичини напередодні та в роки Першої світової війни / О. Дем'янюк. – Львів: Нац. ун-т „Львівська політехніка”, 2004. – 20 с.
3. Історія українського війська: Курс лекцій / П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.
4. Історія України та українського війська: Практикум / П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші. – Львів: НАСВ, 2018. – 284 с.
5. Леник В. Українська організована молодь (Молодечі організації від початків до 1914 р) / В. Леник. – Мюнхен-Львів, 1994. – 181 с.
6. Литвин М. Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Каменярь, 1990. – 200 с.
7. Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії / Б. Якимович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Просвіта, 1996. – 359 с.

Тема 6

Українські військові формування часів Першої світової (Великої) війни

1. Українське військо періоду Української революції 1917-21 рр.
2. Військо Гетьманату П. Скоропадського.
3. Українці в лавах Червоної армії часів Української революції.

1. Українське військо періоду Української революції 1917-21 рр.

Особливе місце в історії українського війська займає перша регулярна українська військова формація ХХ ст. – легіон Українських Січових Стрільців (УСС). Він був сформований у серпні 1914 р. за рішенням Головної Української Ради. Запис проводився на добровільних засадах. Основний контингент становили молоді вихованці воєнізованих українських організацій: „Сокіл”, „Січ”, „Пласт”. До міста Стрия на Львівщині, де формувався легіон, прибуло понад 10 тис. добровольців, але австрійське військове командування обмежило чисельність до 2,5 тис. осіб.

Головна Українська Рада (ГУР) доручила військовій колегії у складі Т. Рожанківського, М. Волошина, С. Шухевича і Д. Катамая приступити до організації військового легіону. На засіданні військової колегії 2 серпня, в якому взяли участь І. Боберський, М. Геник, Д. Катамай, Т. Рожанківський і С. Шухевич, було прийнято назву для українського війська „Українські Січові Стрільці” та створено штаб – Українську бойову управу (УБУ). Також колегія призначила начальником легіону Т. Рожанківського.

У структурі УБУ створили дві секції: акції (голова – К. Трильовський) і організації (голова – Т. Рожанківський). Перша з них займалась вербуванням добровольців та забезпеченням матеріального постачання, друга – формуванням стрілецьких підрозділів. Цю роботу УБУ розпочала відразу після оголошення війни між Австрією і Росією. 6 серпня 1914 р. ГУР видала Маніфест „Головна Українська Рада до всього українського народу!”, де

офіційно проголошено утворення нової військової організації — Українські Січові Стрільці.

У відповідь на заклик ГУР і Української бойової управи в кожному повітовому містечку було утворено комітети з набору і формування українського стрілецтва. Владою було дозволено створити тільки 8 піхотних куренів: два – у Львові, два – у Станіславові і по одному – в Коломиї, Чорткові, Тернополі та Стрию.

Австро-угорська влада насторожено сприймала український патріотизм усусів і тому намагалася не допускати широких контактів стрільців з українським населенням Прикарпаття і Закарпаття. Австрійське командування навіть замислило позбавитися від підозрілого у своїх кінцевих намірах легіону. Для цього легіон поділили на розвідувальні стежі (загони по 20 вояків), які повинні були переходити лінію фронту і вести бойові дії у тилу противника, при цьому людські втрати були максимальними. Лише окремі вояки повернулися з розвідувальних рейдів, а кілька сот взагалі зникли безслідно. Загальний наступ російської армії змусив австрійське командування відправити усусів на фронт. 10 вересня 1914 р. перша сотня легіону на чолі з В. Дідушком висунулась на рубіж оборони Карпатських перевалів. Бойове хрещення усуси прийняли 25 вересня, захищаючи Ужоцький перевал. Тут проти них вела наступ дивізія кубанських козаків.

Першим визначним подвигом стрільців стали весняні (29 квітня – 4 травня 1915 р.) бої за г. Маківка поблизу Славського. Незважаючи на чисельну перевагу наступаючого противника стрільці вистояли і не залишили своїх позицій. Відзначились січовики у боях під Семиківцями, Болеховом, Галичем під час наступу австрійської армії.

Значні втрати в боях поставили перед командуванням УСС питання про створення свого власного центру підготовки резервів. Така структура отримала назву Вишкіл (Кіш). Навчання проводили німецькі інструктори. Завдяки цьому військова підготовка УСС була на високопрофесійному рівні. При Вишколі був курси для неписьменних, курси німецької мови, з історії й

географії України, обговорювалися суспільно-політичні теми тощо. Тому з рядів стрілецтва виходили не лише добрі вояки, але і свідомі українські громадяни. Саме тут були розроблені зразки форменого одягу стрільців військові відзнаки.

У липні 1915 р. з двох куренів легіону УСС було створено полк з особовим складом 2200 вояків (з них 47 офіцерів) на чолі з Г. Коссаком. Організаційно полк склався з двох куренів, кожний з яких мав 4 сотні. Кількісний склад сотні коливався в межах 100-150 стрільців. Крім того, у сотні був кравець, швець, писар, помічник писаря, два телефоністи, п'ять осіб санітарної служби. На озброєння полку була видана штатна зброя австрійської армії, включаючи піхотні гармати, кулемети, міномети.

Протягом серпня-вересня 1916 р. бойовим завданням полку було прикриття залізничного шляху Підгайці – Бережани на Тернопільщині. Полк витримував щоденний шалений артилерійський вогонь та безперервні атаки противника. Гора Лисоня, на якій закріпилися усуси, стала місцем їхньої геройської слави і непоправних втрат убитими, пораненими й військовополоненими. Потрапивши в оточення переважаючих сил ворога, полк УСС перестав існувати. Лише 150 стрільцям і 16 старшинам вдалося вийти з оточення. Ці вояки наприкінці 1916 р. прибули на Волинь, де їх зобов'язали допомогти австрійським окупаційним властям організувати поповнення армії рекрутами з місцевого населення. Усуси відразу зосередилися на освітній роботі, організували у селах 46 початкових шкіл і почали працювати вчителями.

Лише 17 лютого 1917 р. полк УСС повернувся на фронт. У липні 1917 р. відбувся останній значний бій УСС у складі австрійської армії. У бою під Конюхами стрільці втратили 70% свого особового складу, залишилось лише 444 стрільці і 9 старшин. Незабаром з решток легіону та поповнення було сформовано новий курінь УСС, який здійснив похід до р. Збруч, а в лютому 1918 р. вирушив у похід на Україну з австрійською окупаційною владою, був розташований на Херсонщині і включений до групи ерцгерцога Вільгельма

Габсбурга. Сюди ж перемістилися Кіш та Вишкіл УСС. За станом на 30 серпня 1918 р. у легіоні було 32 офіцери і 1136 стрільців, які були об'єднані в три курені. За відмову виконувати каральні функції проти місцевого населення командування перекинуло легіон на Буковину, під Чернівці.

Окрему сторінку в історії стрілецтва займає Галицько-Буковинський курінь УСС, який сформовано у східних областях України з полонених галичан. Вони взяли активну участь в боях за УНР, на базі їх окремого загону на чолі з Є. Коновальцем було сформовано бригаду, а згодом – корпус, який був найбільш боєздатною частиною Дійової Армії УНР і відіграв значну роль у Визвольних змаганнях. Другим Українським національним формуванням, яке було створене завдяки січовому стрілецтву, була Галицьку армія.

Значення УСС полягає в тому, що це були перші військові формування українців після знищення українських козацьких полків Катериною II, вони стали зародком майбутньої армії. Легіон складався з найкращих представників галицького суспільства – вчених, літераторів, журналістів, митців, студентської та гімназійної молоді тощо. Тому не дивно, що вони залишили після себе добре задокументовану історію легіону та багату літературно-пісенну спадщину. Їх героїзм та самопожертва служили прикладом наступним поколінням борців. Велика пропагандистсько-виховна робота серед населення краю сприяла підвищенню національної свідомості галицьких українців ХХ століття.

Розглядаючи період визвольних змагань українського народу за відродження національної державності, необхідно зосередити увагу на тому, що чільне місце у ньому посідають національні Збройні Сили. Українська армія впродовж чотирьох років вела нерівну боротьбу за незалежність своєї країни, забезпечивши не лише відновлення втраченої нею майже за два століття до того самостійності, але й вирішальним чином спричинилася до визнання Української держави на міжнародній арені.

Крах самодержавства в Росії, що наступив у лютому 1917 р., створив сприятливі умови для розгортання національно-визвольної боротьби

українського народу за незалежність. Керівним її осередком в Україні стала створена 17 березня 1917 р. у Києві Центральна Рада на чолі з професором М. Грушевським.

Ідея відновлення національної державності найбільшої підтримки здобула серед українців, які служили в російській імперській армії. Загалом на початок 1917 р. із 6 млн 798 тис. особового складу діючої армії і 2 млн 260 тис., що перебували у запасних частинах, українці становили 3,5 млн. Тобто російська армія майже на 40% складалася з українців. Найбільший відсоток українців перебував на Південно-Західному (третина особового складу) та Румунському (близько 25 % бійців) фронтах, що проходили по території України, а питома вага українців на Чорноморському флоті становила 65%. Отже, вихідні дані для розгортання національно-визвольної боротьби у військах були сприятливими. Однак, обстоюючи ідею автономного статусу України у складі Росії, Центральна Рада вважала, що регулярні збройні сили їй не потрібні і що їх має замінити всенародне ополчення (народна міліція). Україна, як частина Російської федеративної республіки, повинна брати участь у комплектуванні єдиної загальноросійської армії.

Лише невеликі групи політичних сил, що одразу ж стали на шлях боротьби за повну національну незалежність України і створення регулярної національної армії, об'єднувалися навколо законспірованого „Братства самостійників”. Його лідер М. Міхновський доводив, що Україна для забезпечення своєї незалежності мусить мати добре вишколене військо, побудоване на принципах суворої дисципліни, єдиноначальності і виключене із сфери політичної боротьби. Навесні 1917 р. національно-визвольний рух охопив широкі верстви солдатів-українців. Він проходив під гаслом українізації, тобто виділення із російської армії українських за національним складом частин і переведення їх на територію України.

22 березня у Києві виник „Організаційний комітет по формуванню українського війська”, а 25 березня – „Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка”. Появу цих організацій та поширення ними своєї

діяльності у військах можна вважати початком організації Української армії. Завдяки їхнім, старанням у квітні виникла перші українізована частина — 1-й ім. гетьмана Б. Хмельницького козачий полк у складі 3,5 тис. осіб. Його командиром став підполковник Ю. Капкан.

Наступний етап у закладенні підвалин національних Збройних Сил був зроблений на Першому (18-21 травня) та Другому (18-23 червня) всеукраїнських військових з'їздах. Тут були створені вищі військові установи Український Генеральний Військовий Комітет (УГВК) на чолі С. Петлюрою і Всеукраїнська Рада військових депутатів.

У червні 1917 р. російська армія зробила останню спробу наступу на Південно-Західному та Румунському фронтах, що закінчилася для неї катастрофою. Щоб врятувати становище, російське командування вирішило дати дозвіл на українізацію частин, бо сподівалося, що своєю дисциплінованістю українці втримають фронт від розвалу. У липні 1917 р. розпочалася українізація 34-го армійського корпусу під командуванням генерала П. Скоропадського. Він був перейменований у 1-й Український і вже восени нараховував 40 тис. чоловік.

Восени 1917 р. загальна чисельність особового складу частин, у яких було закінчено українізацію, нараховував 440 тис. чоловік, з них близько 240 тис. перебувало на території України.

У результаті збройного перевороту в Петрограді більшовики на чолі з В. Леніним прийшли до влади. Центральна Рада не визнала нового більшовицького уряду і 20 листопада своїм III Універсалом проголосила утворення Української Народної Республіки як автономної частини федеративної Росії. Це активізувало національне військове будівництво. У листопаді був створений український Генеральний штаб на чолі з генералом Б. Бобровським. Функції військового міністерства виконував Генеральний секретаріат військових справ. Уряд УНР заявляв про утворення навчальних закладів для підготовки українського офіцерського корпусу. 30 грудня 1917 р. було затверджено військовий статут. Все це свідчило про

організаційне оформлення армії УНР, проте цей процес не був закінчений. Через непослідовну військову політику Центральної Ради, недовіру до вищого офіцерського складу чисельні українізовані частини стали стихійно саморозпускатися. Поразка українців у війні з більшовицькою Росією переконала уряд УНР у помилковості своєї попередньої політики, і було взято курс на створення підвалин регулярної армії. Вже 16 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила „Закон про утворення Українського Народного Війська”. З лютого 1918 р. організаторами українських збройних сил були військовий міністр Центральної Ради Олександр Жуківський та начальник Генерального штабу Олександр Сливинський. До кінця квітня їм вдалося створити:

- окрему Запорізьку дивізію у складі чотирьох піших, двох гарматних, кінного, інженерного полків, двох панцирних дивізіонів, авіаційного загону та допоміжних частин;

- кадри восьми армійських корпусів, у складі яких мало бути 16 піших дивізій (по 4 полки у кожній), 4 кінних дивізій, а також низка гарматних, інженерних та допоміжних формувань;

- інструкторську школу старшин для перепідготовки офіцерів воєнного часу старої російської армії до служби в українських збройних силах;

- 1-й полк Січових Стрільців, який ніс службу у Києві;

- апарати губернських та повітових військових начальників з охоронними частинами при них.

У Німеччині з військовополонених українців старої російської армії формувалися дві Українські (Синьожупанні) дивізії, а в Австро-Угорщині — ще одна Козацько-Стрілецька (Сірожупанна) дивізія.

У ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. регулярні частини Армії УНР після десятиденної оборони залишають Київ і відступають на Волинь. На основі Брестського мирного договору між УНР та державами Четверного союзу, підписаного 9 лютого, на допомогу українському уряду приходять німецькі й

австро-угорські війська. Контрнаступ українських та німецько-австрійських частини призвів до визволення 1 березня Києва від більшовиків, а до кінця квітня 1918 р. – звільнення усієї території України. В таких умовах продовжувалася реорганізація Армії УНР. У квітні Військове міністерство організувало курси інструкторів піхоти, кінноти, артилерії щоб забезпечити кадрами армію та подальшу її бойову підготовку. В цей час у лавах української армії налічувалося 35 тис. багнетів, 1500 кінноти, 20 тис. особового складу гарнізонів – разом 56 тис. чоловік. Розпочалося формування кадрів восьми територіальних піхотних корпусів і окремої дивізії для Таврії. Однак створення військово-морських сил УНР фактично воно не розпочиналося, бо Крим і частина флоту, що залишилася у Севастополі, потрапила під контроль німців.

Незважаючи на помилки, які були допущені Центральною Радою, весною 1918 р. в Україні розпочалося будівництво регулярної армії, але це було надто пізно. Національне військове будівництво наштовхнулося тепер на різкий спротив німецько-австрійського командування, яке, користуючись присутністю в Україні своєї 450-тисячної армії, стало грубо втручатися у внутрішні справи УНР, що скінчилося інспірованим ним 29 квітня 1918 р. державним переворотом й поваленням влади Центральної Ради.

2. Військо Гетьманату П. Скоропадського

Державний переворот 29 квітня привів до влади гетьмана Павла Скоропадського, у руках якого сконцентрувалася майже необмежена влада. В ході перевороту найбільш боєздатні частини Центральної Ради – полк Січових Стрільців та дивізія Синьожупанників, сформована у Німеччині з військовополонених-українців російської армії – були роззброєні німцями. Решта частин української армії переворот сприйняли спокійно. Військовим до певної міри навіть імпонувала нова форма влади, що нав'язувала до давніх українських традицій часів козаччини. Не останню роль у цьому відіграла і постать самого П. Скоропадського – нащадка давнього українського

шляхетського роду, бойового генерала, відзначеного високими військовими нагородами.

Гетьман отримав у спадок від Центральної Ради Головний та Генеральний штаби, кадри восьми армійських корпусів, прикордонної охорони, інструкторські школи старшин та підстаршин, кілька місцевих охоронних формувань та Окрему Запорізьку дивізію. На території України знаходилась гігантська кількість зброї, величезні військові склади, казарми тощо. Кадри та наявні майнові запаси були цілком підготовлені, аби здійснити призов новобранців до трьох корпусів – Київського, Волинського та Подільського вже у травні 1918 р. Частковий (всього на 30%) набір новобранців не викликав би суттєвих заперечень з боку німців і мав відбуватись на Правобережній Україні, яка сильно постраждала від збільшовичених російських військ. Цих наявних сил було б достатньо, аби самостійно захистити кордони України від будь-яких зовнішніх зазіхань.

Але П. Скоропадський скасував призов і призупинив подальший розвиток кадрової армії, розформував частину Окремої Запорізької дивізії. Згодом гетьман зрозумів свою помилку та недалекоглядність.

У перші дні гетьманського правління діяльність військового відомства була цілком паралізована. П. Скоропадський усунув практично всіх урядовців, призначених Центральною Радою. Лише 9 травня 1918 р. П. Скоропадський призначив виконувачем обов'язків військового міністра генерала Олександра Лігнау, наказом якого було визначено принципи комплектування гетьманської армії: „Усе діловодство, всі офіційні відношення непохитно вести на державній мові. У всіх установах та частинах організувати невідкладно курси українознавства... Маючи на увазі, головним чином, користь ділу, а також рахуючи нижче вартости з культурного боку переведення вузького шовінізму, визнаю можливим перебування на службі людей знання, досвіду й таланту, хоч би й не українського походження, при умовах безумовної їх вірности самостійній Україні”.

16 травня 1918 р. військовим міністром було призначено генерала Олександра Рогозу – колишнього командувача 4-ї російської армії на фронті Першої світової війни. У червні створено Головне управління Генерального штабу, яке очолив призначений на цю посаду ще Центральною Радою, полковник О. Сливинський.

Генеральний штаб поділявся на два кватирмейстерства: перше — з підвідділами: оперативним, розвідки, топографічним і закордонним на чолі з генералом Л. Дроздовським; друге складалося з підвідділів: мобілізаційного, організації війська та головної шкільної управи, очолюване генералом А. Прохоровичем. До Генерального штабу входили й інші відділи, що підлягали лише його начальникові: залізничний, інспектура артилерії, військово-технічна інспектура та інспектура повітряних сил. Для підготовки офіцерських кадрів Військове міністерство вирішило створити п'ять шкіл і відновити в Україні кадетські корпуси. Вищий командний склад армії за наказом гетьмана мав навчатися в Академії Генерального штабу, підготовка до створення якої розпочалася за гетьманським розпорядженням.

Основою армії Української Держави мали стати кадрові корпуси, створені на базі українізованих решток старої російської армії. У кожному з 8 корпусів мало бути по 2 дивізії. У дивізіях – по 4 піших полки.

У травні-червні 1918 р. було здійснено перейменування кадрів старих частин російської армії на українські. Також восени виданий наказ скасовував четверті полки у піших дивізіях. Відтепер дивізії мали триполковий склад. Відповідно, чисельність піших полків скоротилася з 64 до 48.

Кадри корпусів комплектувалися або старшинами, які мали повну військову освіту, або георгіївськими кавалерами. Старшини з короткотерміною військовою освітою, яку вони здобули під час Першої світової війни, мали закінчити Інструкторську школу старшин. Цей порядок було заведено ще Військовим міністерством Центральної Ради, і гетьман П. П. Скоропадський не став його змінювати. Ось що писала українська

військова преса про діяльність Інструкторської школи старшин: „За недовгий час свого існування військ.-інструкт. школа старшин, завдяки щиро-енергійним заходам осіб, що стоять на чолі цієї справи, встигла досить викристалізуватись і набратись глибоко-національного кольору. Помимо того, що під час прийняття учнів начальство руководиться принципом приймати до школи тільки старшин свідомих українців і в усьому внутрішньому й зовнішньому життю школи підкреслюється патріотичний характер, треба сказати, що й у самих учнів виробився піднятий військовий дух”.

1-й випуск Інструкторської школи старшин відбувся 1 травня 1918 р. Всього було випущено 763 старшини. У 2-му випуску Інструкторської школи старшин, який відбувся 6 серпня, було 283 старшини, та у 3-му випуску, 5 жовтня, – 621 старшина.

Загалом на початок липня 1918 р. організаційний етап формування військового апарату було закінчено. Реально ж Українська армія складалася лише з кадрових частин (60 тис. особового складу), які повинні були через рік перетворитися у повноцінні частини і досягти 310 тис. осіб.

У червні розпочалося комплектування Сердюцької дивізії. Дивізія мала формуватись у складі чотирьох піших полків (по два курені у кожному), легкого гарматного полку (три батареї), Лубенського кінного полку (три сотні) та інженерної сотні. Начальником дивізії було призначено генерального хорунжого В.І. Клименка – колишнього імператорського гвардійця, який у 1917 р. очолював 2-гу Українську дивізію у корпусі П. Скоропадського.

Станом на листопад 1918 р. у складі Сердюцької дивізії служило понад 6 тисяч старшин та козаків. П. Скоропадський намагався розгорнути її у корпус, однак цього не дозволило зробити німецьке командування.

27 серпня 1918 р. з Володимира-Волинського до Києва прибула 1-ша Козацько-стрілецька дивізія, сформована австро-угорською владою з військовополонених-українців старої російської армії („сірожупанники”).

З'єднання оглянув П. Скоропадський, який поставився до його бойових якостей досить скептично. Однак українська преса тих часів схвально писала про дивізію: „Приємно зазначити, що всі козаки в дивізії переважно грамотні. Це є цвіт національно-свідомої Української молоді полонених. Залізна взірцева дисципліна – є певна запорука ладу і боєвої міці дивізії”.

Суб'єктивне ставлення Скоропадського одразу позначилось на долі дивізії, яка у своєму складі налічувала 230 старшин, 7050 козаків, 48 австро-угорських старшин, 176 австро-угорських підстаршин та стрільців, 659 коней. А вже на кінець серпня, чисельність дивізії скоротилася до 3500 козаків. Решта була демобілізована з наказу гетьмана. Ті ж, хто залишився, були відправлені в район Конотоп-Кролевець для охорони східних кордонів від нападів більшовицьких загонів.

Наприкінці серпня розпочалося формування на базі колишнього полку УСС Є. Коновальця окремого загону Січових Стрільців.

15 жовтня гетьман видав універсал про відновлення козацького стану в Україні. До козацького війська виявили бажання вступити майже 150 тис. чоловік. Проте подальша його організація була перервана антигетьманським повстанням.

У жовтні 1918 р., у зв'язку з очевидним наближенням поразки Четверного союзу у Першій світовій війні, гетьман П. Скоропадський вирішив оголосити мобілізацію всіх офіцерів та юнкерів, що мешкали на території України. Ті, хто не бажав служити у складі кадрової армії Української Держави, мусили вступити до добровольчих формувань – офіцерських дружин, з яких утворювались дві структури:

- Національна гвардія – заснована на початку жовтня 1918 р., у складі якої служили громадяни Української Держави;

- Особливий корпус – який почав організовуватись 21 жовтня 1918 р. з офіцерів, що не були мешканцями України, але тимчасово перебували на її території. Проте більшість їх мали білогвардійські настрої, а тому тяжіли до з'єднання з Добровольчою армією генерала А. І. Денікіна.

Станом на кінець осені 1918 р. гетьману вдалося створити лише кадри майбутньої армії. У зародковому стані перебували такі роди військ, як піхота, кіннота, артилерія, автопанцерні та залізничні війська, прикордонна охорона, повітряні сили. Серед найбоездатніших частин гетьманської армії були «Сердюцька дивізія» (6 тис. осіб), Запорізький Кіш (400 бійців), Чорноморський Кіш (300 вояків), а також окремих загін Січових Стрільців (46 офіцерів і 816 стрільців). Загальна чисельність армії становила 65 тис. людей. Цілком очевидно, що вони не могли контролювати всю територію країни і тим більше її обороняти.

Щодо Військово-Морського Флоту України, то після капітуляції Німеччини у Першій світовій війні, уціліла частина Чорноморського флоту повернулася під юрисдикцію українського уряду (11-25 листопада 1918 р.). Однак 29 листопада 1918 р. англо-французька ескадра увійшла в Чорне море й окупувала всі чорноморські порти. Весь український флот, потрапив до рук Антанти.

14 листопада П. Скоропадський оголосив грамоту про федерацію України з майбутньою небільшовицькою Росією. Українські політичні сили цей маневр гетьмана розцінили як зраду національних інтересів і створили штаб антигетьманського повстання – Директорію. Основою повстанських військ став полк Січових Стрільців. Домігшись нейтралітету у німців, війська Директорії протягом місяця розгромили вірні гетьманські війська, частина з яких перейшла на їх бік, а 14 грудня 1918 р. здобули Київ. В Україні було відновлено республіканський устрій у формі УНР.

Військове будівництво в період гетьманату П. Скоропадського мало суперечливий характер. З одного боку в державі склалися всі необхідні суб'єктивні умови для створення регулярної національної армії: розуміння урядом важливості проблеми; наявність необхідних кваліфікованих військових фахівців; достатня кількість амуніції, з іншого – перешкоди з боку німецько-австрійського командування, що не дали можливості П. Скоропадському розгорнути будівництво національної армії.

3. Українці в лавах Червоної армії часів Української революції

Українська Радянська Армія (Українська Червона Армія, в деяких документах також Українська Повстанська Армія) – регулярна армія Збройних Сил Української РСР у період української революції 1917-1921 років. Армію створено постановою Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України від 27 грудня 1918 року.

Підпорядковувана Наркомату з військових та морських справ УСРР та Реввійськраді Республіки.

Головнокомандувач – Овсієнко Володимир Олександрович. Чисельність – до 188 тисяч військовиків у травні 1919 (запаси зброї, боєприпасів, продовольства, спорядження, людські ресурси дозволяли збільшити чисельність армії, як і було заплановано, до 450 тисяч).

З січня 1919 р. Українська радянська армія почала своє існування як Український фронт у лавах РСЧА. Початково фронту були підпорядковані формування, що діяли на двох напрямках. На Київ та Чернігів наступ вела група військ київського напрямку, на Харків, Полтаву – група військ харківського напрямку. З часом була створена також і група військ одеського напрямку, що наступала на Миколаїв, Херсон та Одесу. Від середини квітня 1919 року веде початок реформування строїв Українського фронту – замість груп військ формуються армії:

Група військ київського напрямку – Перша армія. Група військ харківського напрямку – Друга армія. Група військ одеського напрямку – Третя армія.

Крім того, 28 березня 1919 року при Народному комісаріаті військових справ УСРР сформовано Морське управління. Це управління отримало завдання на базі Чорноморського флоту створити Червоний флот УСРР.

У складі Української радянської армії сформовано також військово-повітряні частини та Дніпровську військову флотилію.

Формування збройних сил Української СРР весною 1919 року відбувалось коштом місцевих українських ресурсів, людських та

матеріальних, та трофейної зброї, яка в значні кількості була здобута на теренах України в результаті наступу.

На початку травня 1919 року в частинах 6-ї Української радянської дивізії, що перебувала під командуванням Григор'єва та дислокувались у Таврії стався заколот. Зрештою, це призвело до радикальної дестабілізації більшовицького режиму в Україні та втрати боєздатності українських радянських частин.

Повстанський рух в Україні 1918-1922-го і пізніших років – масовий збройний рух українського селянства і частково робітництва, що спрямований на захист соціальних здобутків, зокрема права на вільне володіння землею та засобами виробництва, проти реставраторів старого ладу і окупаційних режимів в Україні, за народну владу і далі за національне і соціальне самовизначення українського народу. Спершу обмежений своїм соціальним спрямуванням й анархістський характером, повстанський рух в Україні набирив поступово все більше національного змісту й оформився у виразну політичну визвольну боротьбу українського народу.

Стихійний у своїй основі повстанський рух в Україні не був об'єднаний в ініціативі й виявах, не мав одного керівного центру і одностайного плану дій. Неусталені були також його ідеологічні й програмові засади і спрямування. Тільки в окремі періоди боротьби виявилася перевага певних ідеологічних настроїв, базованих на принципах самовизначення і незалежності нації. Ідеологія і мета повстанського руху в Україні з'ясовувалися спорадично у заявах керівників-отаманів, у їхніх відозвах, наказах, маніфестах, зверненнях чи листах до населення України, окремих повітів чи округ, до уряду УНР, окупаційної влади й інших повстанських груп чи з'єднань.

Основною організаційною формою повстанського руху в Україні були місцеві (сільські, волосні) й повітові повстанські відділи, групи, загони, які обороняли здебільша своє село чи найближчі околиці, спираючись на прихильне до них населення. У разі потреби координували (або й

об'єднували) свої дії з сусідніми групами або загонами для спільних бойових дій, проводячи мобілізацію у своїх районах для поповнення основних відділів. Не маючи постійного і одного провідного центру, повстанські організації створювалися і діяли з власної ініціативи. Тому у політичній тактиці повстанців були чималі розбіжності.

Внаслідок більшовицького терору і військових операцій впродовж літа 1921 в Україні були ліквідовані головні повстанські осередки, а більшість їхніх отаманів були вбиті у боях або розстріляні. У історичних працях і публікаціях радянської доби повстанський рух в Україні замовчується або знеславлюється як «бандитизм», учасники цього руху представлені як «бандити», які ніби не мали будь-яких ідейних, соціальних чи політичних мотивів.

Список рекомендованої літератури

1. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / За заг. ред. Кузьмука О.І. – Київ: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2001. – 448 с.
2. Голубко В. Армія УНР 1917-1918. Утворення та боротьба за державу / В.Є. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
3. Гордієнко В. Українська Галицька Армія / В. Гордієнко. – Львів, 1991. – 110 с.
4. Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917-1920 років / В. Довбня. – Київ: Текст, 2002. – 218 с.
5. Історія українського війська: Курс лекцій / [П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші]. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.
6. Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань / О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995. – 285 с.
7. Тинченко Я. Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень-грудень 1918 р. / Я. Тинченко. – Київ: Темпора, 2014. – 152 с.

Тема 7

Військова діяльність українських воєнно-політичних організацій у міжвоєнний період XX століття

1. Діяльність Української військової організації та Організації українських націоналістів.
2. Рейди похідних груп ОУН на території України.

1. Діяльність Української військової організації та Організації українських націоналістів

1920 рік став фактичним часом втрати Україною своєї державності: 12 жовтня між польським урядом та урядом більшовицької Росії підписано прелімінарний договір про кордон по річці Збруч, а далі через Остріг аж до впадання Горині і Прип'яті, закріплений потім Ризьким договором від 18 березня 1922 р. Україна знову була розшматована своїми сусідами. Комуністичний режим в СРСР пробував створити щось показне, твердячи про «суверенність» УСРР. Поляки, захопивши Галичину, Лемківщину, Холмщину, Волинь, і не збиралися навіть про людське око надавати будь-яку автономію окупованим землям. На Буковині хазяйнувала Румунія, а Закарпатська Україна добровільно-примусово, з огляду на загрозу угорської окупації, на підставі Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р., увійшла до складу Чехо-Словаччини.

Український народ не припинив визвольної боротьби, але вів її в умовах окупації, передовсім проти реакційної Польщі і більшовицької Росії. Повстанська боротьба в Наддніпрянській Україні у 1921-1923 рр. була значною. У Холодному Яру під керівництвом Василя Чучупаки, Андрія Чорноти, Юрія Горліса-Горського та інших членів військового штабу повстанці завели організаційний лад серед селян округи та поставили свідому мету – визволення України. Села були поділені на сотні, які об'єднувалися в полк. Кожен хлібороб був озброєний і готовий захищати свою землю від

будь-яких нападників. Центром бойової організації селянства став оспіваний Шевченком Холодний Яр (Мотронинський монастир поблизу нього).

З перебігом подій повстанська організація мала вже не тільки суто місцевий характер. У її лавах воювали полтавці, таврійці, херсонці, галичани, козаки-українці з Кубані і Дону. За словами Ю. Горліса-Горського, Холодний Яр дав десятки вогненних прикладів героїзму, якими не кожна нація може похвалитися, про це мало хто знає, бо холоднорців практично не було в еміграції. Вони загинули в боротьбі з ворогом – білим і червоним, були замучені у льохах „надзвичайних комісій”, в тундрі Півночі, проте не зганьбили прапору, на якому написали: „Воля України – або смерть!”

На Кубані боротьба українських повстанців під керівництвом отамана Рябокони тривала аж до 1924 р. Великим недоліком партизанського руху на східноукраїнських землях стало те, що не вдалося створити збройно-політичної організації з одним центром і розгорнути широку ідеологічно-політичну діяльність. Спроба створити такий центр – Центральний Український Повстанський Комітет (ЦУПКОМ), який заснував полковник Є. Коновалець, зазнала невдачі. Більшовики розстріляли в 1921 р. його керівника, видатного українського поета Григорія Чупринку і 38 членів революційного осередку. Інші спроби успіху не мали. Основною причиною невдачі партизанського руху в Східній Україні було те, що ідеологічно він орієнтувався на початок нової війни і допомогу чужих держав. Як тільки більшовики проголосили політику непу, а згодом „українізацію”, повстанський рух втратив ґрунт під ногами і почав згасати.

На Наддніпрянщині у березні 1918 р. більшовики з різнорідних елементів сформували т. зв. 1-шу і 2-гу Українські радянські армії. Певна річ, це був суто пропагандистський акт. До складу 2-ї армії увійшли 5-й Заамурський кінний полк, загін Г. Котовського, китайський батальйон. Очолив це збройне формування командир тираспольського загону Венедиктов. До складу 1-ї армії увійшли російські військові частини Київського напрямку, 2-а прикордонна дивізія, 1-ша і 2-га окремі стрілецькі

бригади, Особлива Кавказька бригада та ін. Багато чорнила виписано підрадянськими істориками про так звану Тарашанську дивізію, яка була нібито укомплектована з українців. Насправді ж дивізія виникла як повстанське об'єднання в Тарашанському повіті на Київщині як сила протидії гетьманцям та німецьким військам на підтримку уряду Центральної Ради. Однак німці зуміли ліквідувати повстання. 15-тисячний загін під проводом полковника М. Шинкаря пробився з боями на Лівобережжя.

Слід зазначити, що на кінець жовтня 1918 р., за більшовицькими даними, в нейтральній зоні сформовано військо чисельністю понад 10 тис. бійців. Після падіння гетьманського режиму більшість бійців дивізії повернулися додому. І коли ця дивізія брала участь у війні більшовиків з Директорією на боці перших, у її лавах були приблизно 20 відсотків українців. Пізніше, у квітні 1919 р., за наказом командувача т. зв. Українського фронту В. Антонова-Овсієнка, на базі різноманітних більшовицьких військових загонів і бесарабських заколотників, на півдні України зі штабом в Одесі створено 3-ю Українську радянську армію з двома дивізіями. Штаб цієї армії спочатку розташовувався в Одесі. Командувачем цієї армії був М. Худяков. Гучні назви 4-та і 5-та Українські радянські армії носили створені ще в березні 1918 р. більшовицькі об'єднання, які мали близько 3 тис. осіб кожна і в квітні того року відійшли на територію Росії, де були розформовані. Нічого українського, окрім пропагандистської назви, в цих більшовицьких з'єднаннях не було.

Червона Москва ніяк не могла змиритися з тим, що після Берестейського мирного договору на карті Європи існує незалежна від Росії Українська Держава. Методично велось розпалювання громадянської війни в Україні. Виступаючи на VII з'їзді РКП(б), В. Ленін говорив, що Радянська Росія допомагає українському народові всім, чим лиш може. А ця „допомога” полягала в тому, що для боротьби з українською державністю з Росії в березні 1918 р. надіслано 120 тис. гвинтівок, 320 кулеметів, 5 млн набоїв, багато артилерії і кілька панцерних автомобілів.

Водночас на територію Росії вивезено колосальні матеріальні цінності, запаси харчів та військового майна. Крім того, більшовики блокували Берестейський договір в тій частині, де йшлося про те, що всі озброєні загони, які відступили на територію Росії, підлягали роззброєнню. Полк Червоних козаків В. Примакова на той час опинився в Москві: охороняв так званий Народний Секретаріат, який з Таганрога перебрався до столиці. 14 травня 1918 р. президія Моссовета ухвалила постанову не роззброювати полк В. Примакова, а вже в липні 1918 р. з допомогою Червоних козаків більшовики розправилися з лівими есерами.

Усі ключові посади в т. зв. радянських збройних формуваннях заступили неукраїнці. Організатором і керівником, для прикладу, 2-ї Української дивізії був київський більшовик, росіянин А. Іванов, її комісаром – І. Мінц, начальником штабу – хорватський офіцер А. Барабані, 7-им полком командував Д. Шмідт. Військовий трибунал у Червоних козаків очолював колишній моряк П. Порубаєв. Але навіть назви „українські” були не до вподоби шовіністам із Совнаркому, які вже у червні 1919 р. замінили їх номерними. Так, з 1-ї і 3-ї Українських радянських армій утворено XII армію, з 2-ї – XIV армію. До того ж вже в 1919 р. розпочалося фізичне знищення тих, хто вірою і правдою служив більшовикам для повалення української державності. Так, у липні-серпні 1919 р. у XII армії (колишня 1-ша та 3-тя Українські радянські армії) сталася низка трагічних подій. Спочатку за нез'ясованих обставин раптово захворів і помер комбриг Василь Боженко. Вважалося, що він отруївся, або був отруєний. Через два тижні загинув комбриг Тимофій Черняк. Як стверджували чутки, які мали багато серйозних підстав, до загибелі цих командирів були причетні керівники армії.

Навесні 1920 р. у Харкові, а пізніше в Києві, Зінов'євську (Кіровограді) відкрито школи червоних старшин з українською мовою викладання, що мали готувати офіцерів для Червоного українського війська. В роки непу запроваджено територіальну військову систему, ці офіцери отримали

призначення в територіальних частинах. Однак навіть тоді 85 відсотків Червоної Армії в Україні становили росіяни.

Розв'язавши собі руки з будь-якою опозицією, позбувшись різними способами своїх супротивників з лав націонал-комуністів від середини 30-х років, Сталін проводив політику жорстокого унітаризму і централізму. Союзні республіки втратили навіть ті права, які в них залишилися від часів попередньої „союзної” політики. В 1938 р. розформовано національні військові частини та національні військові школи, які готували старшинські кадри в республіках. Були ліквідовані останні назви військових частин, які мали хоч якийсь національний відтінок. Навіть таке заслужене в більшовиків військове з'єднання, як 1-й кінний корпус Червоного козацтва, реорганізували в мотомеханізований корпус, а 1-шу Запорозьку і 2-гу Чернігівську дивізії Червоного козацтва перейменували відповідно на 32-гу і 34-ту кавалерійські дивізії.

2. Рейди похідних груп ОУН на території України

На західноукраїнських землях спадкоємцем українських військових формувань після поразки українських армій і втрати незалежності стала нелегальна військово-революційно-політична структура – Українська Військова Організація (УВО), створена з ініціативи Є. Коновальця та його товаришів по зброї у 1920 р., куди увійшли старшини українських армій – Українських Січових Стрільців, Січових Стрільців (київських), Української Галицької Армії. Головна мета, яку ставила перед собою організація, – боротьба за державність. Умови для створення УВО були сприятливими: в Наддніпрянщині продовжувалася активна партизанська боротьба, статус Східної Галичини, окупованої Польщею, ще не був вирішений на міжнародному рівні. До УВО влилися також різні конспіративні гуртки, створені на українських землях, а також за кордоном („Воля”, „Молода Україна”, „Комітет української молоді” та ін.).

Тимчасова Начальна Колегія УВО, створена у Львові (вересень 1920 р.), куди увійшли О. Навроцький, Ю. Полянський, М. Матчак, Я. Чипс, В. Целевич, після приїзду Є. Коновальця, в липні 1921 р. була перейменована на Начальну Команду. Її очолили Є. Коновалець і начальник штабу Ю. Отмарштайн. Створено організаційно-кадрову, розвідчу, бойову та пропагандистсько-політичну реферантури. Галичину поділено на 13 військових округ, створено 58 окружних і повітових команд, з якими Начальна Команда підтримувала окремі зв'язки. Протягом року у Львові проведено три таємні конференції. Шеф штабу Ю. Отмарштайн розробив заходи діяльності УВО в УРСР, а практичну роботу там вів Ю. Тютюнник. УВО мала своїх представників на Наддніпрянщині. Двох з них, М. Опоку та І. Андруха, було вбито, коли розкрили повстанський штаб у Києві, а В. Романик, Решетуха і Недорослик пропали безвісти.

Проведена в 1923 р. загальна амністія в УСРР та початок політики українізації (декларована 1923 р.) не сприяли поширенню військової підпільної організації: навіть Юрій Тютюнник від кінця 1923 р. став викладачем у Харківській школі червоних старшин, там почав працювати й Гриць Коссака, один з бойових командирів УСС. До речі, ще до початку контрукраїнізації вони були фізично знищені сталінським режимом (Тютюнника розстріляно 1929 р., Коссака – 1931 р.). Свої відділи УВО мала і поза межами українських земель, підтримувала зв'язки з чужинецькими колами, транспортувала літературу і зброю.

Діяльність УВО мала два періоди – революційно-військовий (1920–1922) та революційно-політичний (1922–1931). Зроблено реєстрацію військовиків, причому на випадок війни робилася ставка на інтерновані в Чехо-Словаччині українські військові частини та полонених в Італії. У відповідь на незаконні дії польських окупантів УВО провела замах на маршала Ю. Пілсудського та воєводу О. Грабовського (1921), був убитий С. Твердохліб (1922). Є. Коновалець невдовзі був змушений емігрувати, а команду у Львові перебрав А. Мельник. Від січня 1927 р. УВО видавала

журнал „Сурма”, підтримувала видавництво „Червона Калина” у Львові, цим самим перебирала на себе і політичне виховання. Внаслідок неможливості збройної боротьби, репресій влади та дій опозиції, відновлення діяльності політичних партій від середини 20-х років старшинські кадри УВО увіллialiся в легальне політичне життя.

Для остаточного вирішення проблемних питань 8-9 квітня 1928 р. було скликано II Конференцію українських націоналістів в Празі, учасники якої прийняла рішення – ПУН і всі націоналістичні організації відмежовуються від легальних політичних партій та забороняють своїм членам до них належати. Таким чином було остаточно окреслено ідеологічно-політичні позиції, на яких мала базуватися подальша діяльність організації.

Одним із перших про проблеми військової підготовки націоналістів писав військовий референт УВО Рико Ярій у брошурі „Військове самовиховання” і статті „Військове виховання молоді” в часописі „Національна думка”. У статті він проаналізував загальні військові підходи та стан підготовки провідних держав світу, звернувши особливу увагу на країни–окупанти України. Р. Ярій зазначив: „Наша мета – це створення нового типу українця: тілесно дужого, духово на висоті завдання, самосвідомого українського націоналіста, що не дозволить, щоби йому „дарували” його батьківщину шляхом політичної акції якогось там „приятеля” чи ворога, без особливого його напруження, але який схоче вибороти нашу батьківщину в її найширших етнічних межах”.

У брошурі Р. Ярій наголошував на необхідності залучати колишніх українських офіцерів та іноземних інструкторів до військової підготовки й навчання членів організації. Основою майбутнього війська мали стати добре навчені і вишколені провідники, адже без належної підготовки ідея побудови незалежної держави зазнає поразки. Автор виступав за проведення військової підготовки в Україні на базі армії окупантів і фізичної підготовки в різних товариствах, і лише тоді, на його думку, можна було приступати до створення ядра майбутньої армії. Українська еміграція, передусім в Америці,

мала взятися за створення військової бази для підготовки членів організації. Молоді рекомендували активно займатися спортом і пристосовувати його під військову підготовку: організовувати літньо-зимові табори та походи, опановувати легку атлетику, кінну їзду, водні та бойові види. За військовою підготовкою членів у майбутній організації автор брошури поділив на три групи: 1) старшини, які воювали на фронтах Першої світової війни та потребують сучасної перепідготовки; 2) молодь, якій необхідно надати початкові знання; 3) професійні офіцери і вояки, які служать у регулярних арміях інших країн.

Інший член УВО А. Фовицький у статті „До питання військового вишколу” зазначав, що в майбутньому нова організації повинна зосередитися на виховній і організаторській роботі з молоддю та цілеспрямованій підготовці на військових вишколах рядових борців і провідників визвольного руху. Інший невстановлений автор у статті „Боротьба без зброї” закликав спершу налаштувати український народ скріплювати свою завзятість, волю і віру в остаточну перемогу. Автор визначає основні засади в боротьбі без зброї не тільки для революціонера-бойовика, але й для суспільства загалом:

- 1) Не робити нічого такого, що могло б принести яку-небудь користь ворогові;
- 2) Завжди і на кожному кроці робити все те, що завдасть ворогові шкоду;
- 3) Зміцнювати свої духовні й фізичні сили. У висновках він зазначає, що побутовий саботаж окупаційної влади кожного українця має привести до більших успіхів, ніж бойові акції.

Натомість ген. Омелянович-Павленко в статті „Думки про еволюцію старшинського вишколу” наполягав на тому, що підготовку та військові вишколи треба проводити з огляду на майбутні потреби регулярної армії в Українській державі. Невідомий автор (правдоподібно Омелян Сенік) в статті „Легіони”, зазначав, що надалі еміграція обмежується підтримкою національного руху, пропагуючи його на міжнародній арені, але під час війни

має брати активну участь у збройній боротьбі, створюючи військові відділи на місцях свого проживання. На історичних прикладах автор доводить першочерговість впровадження „Легіонової концепції”. Автор не заперечує необхідності організовувати в Україні саботажні й партизанські відділи, але надає перевагу створенню військових частин на території іноземних держав, які прихильні до українських визвольних змагань. Завданнями при організуванні національних легіонів еміграції, передусім заокеанської, має бути культивування у молоді бажання навчання військовим професіям та створювати військові організації, що стали б основою легіонів. Також автор доводить, що набагато легше організувати підготовку легіонів в еміграції, ніж проводити такі заходи в умовах постійної боротьби й підпілля в Україні. У висновках автор доводить, що найважливішим призначенням легіонів є саме їх існування, що підбадьорює та підносить дух на батьківщині, де часто на початках війни неможливо організувати військові відділи. Важливим фактором і найбільш переконливим доказом державницьких устремлінь поневоленого українського народу для провідних держав світу буде існування такої військової сили в еміграції. У ході дискусії більшість членів націоналістичних організації схилилися до позиції Р. Ярого, адже не маючи міцної опори й підтримки за кордоном, неможливо створити та утримувати регулярні військові підрозділи.

Під час дискусії на сторінках націоналістичних видань у статті „Війна будучності” пор. М. проаналізував уже висловлені і виклав власні міркування. У ній він зазначав, що майбутня війна буде не затяжною, а блискавичною, тож українські націоналісти мають виробити чітку військову концепцію. Пропаганда (антипропаганда) та підтримання (ламання) воєнного духу в народі стануть основними засобами майбутньої війни.

У статті „Революція чи контрреволюція” Олесь Бабій проаналізував міжнародну ситуацію та формування позиції українського націоналістичного руху в цьому контексті. Автор засуджував орієнтацію на будь-які держави та закликав створювати власну базу для визвольного руху. За його словами,

бути революціонером – це, перш за все, знищувати психологію раба супроти національно-ворожих держав та соціально-партійних доктрин; удосконалення самого себе та гармонізація слова з ділом. Він не сприймав і критикував надмірне захоплення нацистською ідеологією: „державницькі” крикуни, що хочуть ідеал нації ставити на гаслах Штірнера-Ніцше, – це злі пророки. Не можна будувати Україну на насильстві й погорді [супроти] найчисельнішого українського елементу”.

Після утворення в 1929 р. Організації Українських Націоналістів поглиблювалися політичні та ідеологічні розбіжності серед членів УВО, яка перейшла до бойових акцій, перебудувалася не за військовою традицією, а за потребами конспірації. З діяльності УВО цього періоду відомі: експропріація державних грошей (під Богородчанами і Калушем), напади на пошту у Львові та інших місцях, замах на президента Польщі С. Войцеховського у Львові (1924), стрілянина з польською поліцією 1 листопада 1928 р. біля собору Св. Юра, вбивство посла до польського парламенту Т. Голувка (1931) та ін. УВО мала добре організовану власну розвідку, але принципово відмовлялася від співпраці з будь-якою чужинецькою розвідною службою. Вливши молоді кадри в ОУН, на чолі якої став Є. Коновалець, УВО до кінця 1934 р. видавала журнал „Сурма”, зберігаючи свою окремішність, і була резервом на випадок-потреби бойових дій. УВО не ліквідувалася якимось актом, а її практичну діяльність перебрала ОУН.

Напередодні Другої світової війни відбувся ряд дуже важливих політичних подій міжнародного значення. Найголовнішою з них стало самовизначення Закарпаття, боротьба за незалежну Карпатську Україну, до якої доклала багато зусиль Організація Українських Націоналістів. На початку жовтня 1938 р. керівництво в Празі під тиском обставин дало згоду на створення на Закарпатті автономного уряду, який очолив прем'єр А. Бродій. Внаслідок великої культурно-освітньої роботи, зокрема емігрантів з Галичини і Наддніпрянщини, український рух, спираючись на живий зв'язок з народом, на молоду інтелігенцію, що вийшла з народних низів, на

противагу старій інтелігенції і угрофільському священству, здобув чималі політичні успіхи. На політичну арену вийшли такі закарпатські українці, як А. Волошин, брати М. і Ю. Брацайки. Ю. та І. Реваї, А. Штефан, С. Клочурак, В. Гаджега та ін.

Прем'єра Бродія через його явно проугорські позиції замінив 26 жовтня 1938 р. о. д-р Августин Волошин, політичним кредо якого було будівництво автономної Карпато-Української держави. За новим політично-правним статусом Закарпаття, який визначився Конституційним законом від 22 листопада 1938 р., краєм мав керувати окремий автономний уряд, а законодавча влада мала перебувати в руках новообраного Карпато-Українського Сейму. Внаслідок політичної змови між гітлерівською Німеччиною і Гортистською Угорщиною відбувся так званий Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., який віддав Угорщині південну частину Закарпаття з містами Ужгород, Мукачів, Берегове. Столицю краю перенесли до Хусту. На виборах 12 лютого до першого Сейму Карпатської України повну перемогу здобуло Українське Національне Об'єднання.

Ще у вересні 1938 р. в Ужгороді створено Українську Національну Оборону. Установчі збори УНО відбулися 4 вересня в Ужгороді. Головою цієї організації обрано д-ра Степана Росоху, членами проводу були по одному представникові від кожного повіту. Начальниками штабу організації стали фахові військовики, які в той час мешкали в Закарпатті, – полковник М. Аркас, полковник Г. Стефанів, сотник Клименко. За один місяць розбудовано організаційну мережу: у великих селах і містах УНО мала 500-1000 членів. Ці відділи очолювали інтелігенція, старшини армії УНР, УГА. Зброї для структур УНО чеський уряд не давав, і члени організації добували її, роззброюючи угорські та польські диверсійні загони, які орудували на кордонах.

Після Віденського арбітражу, вже в Хусті, Українська Національна Оборона була реорганізована в Карпатську Січ. Її очолив Дмитро Климпуш. 4 грудня 1938 р. в Хусті відбувся Перший з'їзд Карпатської Січі, що

розглянув внутрішні організаційні справи, а 19 грудня – Другий з'їзд, який продемонстрував військову силу десятитисячним походом січовиків у столиці краю. Січові залоги створено в особливо важливих пунктах – Королевім над Тисою, Іршаві, Торуні, Ставному, Перечині.

До Генерального штабу Карпатської Січі входила низка активістів ОУН. Так, шефом Генштабу був один з ідеологів організації, військовий референт крайової екікутиви, автор студій „Українська воєнна доктрина”, „Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття” Михайло Гузар-Колодзінський. У штабі працювали також четар Кріс, поручник Чорний, поручник Щука (майбутній головнокомандувач УПА Роман Шухевич), четар З. Коссак та інші. М. Колодзінський та З. Коссак поклали невдовзі свої голови на полі бою під Буштином. До речі, Р. Шухевич, будучи старшиною для окремих доручень, часто їздив до Праги, Відня, Берліна, а завдяки його домовленостям з українськими підприємцями Галичини роздобуто кошти на обмундирування та озброєння 6 тисяч бійців Карпатської Січі. Доручення підпілля в Закарпатській Україні виконував і видатний український поет, син О. Олеся Олег Ольжич (Кандиба).

У ніч з 13 на 14 березня 1939 р. малярська армія розпочала воєнні операції на відтинку фронту в районі Мукачева. Прем'єр А. Волошин віддав наказ командантові жандармерії видати резервову зброю Карпатській Січі Натомість призначений Прагою всупереч волі законного уряду на посаду міністра внутрішніх справ чеський генерал Л. Прхала наказав чеському військові роззброїти Карпатську Січ. 14 березня Хуст прокинувся від пострілів з крісів і кулеметних черг: чеське військо обстрілювало будинок Головної команди Карпатської Січі. В бою взяли участь чеські панцерники і легкі гармати. Вістка про це негайно дійшла до всіх населених пунктів краю. Місцеві відділи Карпатської Січі почали роззброювати місцеву жандармерію і вирушили на допомогу до столиці. Бачучи такий всенародний здвиг, Прхала віддав наказ чеському війську припинити бої. Карпатська Січ взяла на себе відповідальність за порядок і оборону всієї країни.

У цей же період малярське військо на мукачівському відтинку захопило три перші українські села: Підгір'яни, Кольчино і Коропець. Того ж дня Сейм Словаччини проголосив свою самостійність. Прем'єр А. Волошин був змушений діяти негайно – через Хустське радіо він задекларував самостійність Карпатської України й оголосив мобілізацію. З усіх кінців до столиці з'їжджалися добровольці – Карпатська Січ озброювала свої полки, які поспішали на фронт. Того ж дня, 14 березня 1939 р., президент ЧСР д-р Гаха прийняв протекторат Німеччини над чеськими землями (Чехія, Моравія), а наступного дня зранку німецькі війська окупували Чехію без жодного пострілу з боку добре озброєної і боєздатної чеської армії.

15 березня 1939 р. в Хусті відбулося засідання Сейму Карпатської України, який проголосив її як незалежну Карпатську Українську Республіку і вибрав президентом д-ра А. Волошина. Ухвалено Конституційний закон. А вже увечері 15 березня маляро-німецькі агресори зробили ще одну спробу заволодіти без боїв Карпатською Україною. Німецький консул Гофман передав Волошину телеграму від Гітлера з наказом про те, щоб територія краю була передана малярам без спротиву. Президент А. Волошин дав гідну відповідь фюрерові: хоч Карпатська Україна хоче жити в мирі зі своїми сусідами, однак зі зброєю в руках виступить проти всіх, хто задумав би порушити її свободу та її державні кордони. Такою була воля народу. Вперше на шляху до панування Європою і світом німецькі агресори отримали належну відсіч.

На оголошену мобілізацію зголосилися багато юнаків і дівчат, однак не було зброї, а чехи не хотіли віддати її добровільно. Кровопротитні бої проходили на лінії Ужгород – Мукачів, Мукачів – Берегове – Виноградів. Карпатська Січ у обороні краю виявила десятки зразків виняткового героїзму. Так, сотня під командуванням М. Стойка під с. Горондою протистояла понад тисячі нападників 16 годин. Не меншу потугу стримувала сотня Н. Романенка під Іршавою. Але сили були нерівні. Проти крихітної

держави, яка щойно народилася, кинуто всю міць озброєної найсучаснішою зброєю армії.

Військовим міністром уряд призначив С. Клочурака, головнокомандувачем – полковника С. Єфремова. Переговори про оборону краю з командантом чеських військ на Закарпатті, генералом Сватеком нічого не дали – генерал Прхала категорично заборонив робити це Сватеку і скерував чеські війська до Польщі, прихопивши зі собою скарб Карпатської України. В запіллі частини чеського війська озброїли місцевих мадярів, які вдарили ззаду і взяли Тячів, Тересву і Солотвинські копальні. Це дуже погіршило зв'язок з Великим Бичковим, куди виїхав уряд держави і де мав організовуватися другий фронт. А назустріч мадярам уздовж північних кордонів насувалося польське військо. Січові частини у Бичкові перейшли до Румунії, де їх роззброїли, пограбували і передали в руки мадярів. Окупанти з полоненими не панькалися – розстріл на місці був чи не найлегшою карою для оборонців власної землі.

На інших ділянках фронту бої не припинялися. Вздовж середньої лінії Карпатської України від Березнянщини через Сваляву, Воловеччину, Довге, Нересницю, Рахів вони тривали, і мадяри змогли опанувати терен лише під кінець березня. Північну частину краю ворог здобув щойно в першій половині квітня, а прикордонну смугу з Галичиною мадяри завоювали аж у травні 1939 р. Численні відділи Карпатської Січі відступили в гори і розпочали партизанську боротьбу, яка велася впродовж усього часу мадярської окупації. Довго воювали стрільці на Воловеччині під командою поручника Федора Тацинця, який загинув у бою з ворогом. На Гуцульщині (верхи Кобилецької і Косівської Поляни) діяв загін під командою поручника Миколи Крупи, після смерті якого керівництво перебрав хорунжий Олекса Ворохта. В його відділі якийсь час перебував і член Головної команди поручник Степан Росоха. Січовиків, які під ударами мадярів перейшли через польський кордон, польська прикордонна сторожа розстрілювала на місці.

Хоча противник переважав Січовиків в кільканадцять разів і зброєю, і людьми, добровольці своєю безстрашністю дотували світ: спрацював генокод княжих і козацьких часів. Карпатська Україна впала, але ніколи не зникне слава про маленьку державу, яка гідно стала на оборону своєї незалежності. До повалення молодого держави спричинилося багато зовнішніх чинників: комбінації гортистської Угорщини, гітлерівської Німеччини, Польщі та СРСР, які були абсолютно це зацікавлені у відродженні української державності на будь-якому відтинку українських земель. Радянська Україна, знівечена страшним голодомором 1932-1933 рр., знищенням цвіту українського народу в 30-ті роки, була зведена до колоніального статусу.

Але навіть у таких умовах зблиск незалежності на крайньому заході міг привести до спалаху іскри спротиву режимові у Великій Україні. Тому створення якої б там не було Української держави суперечило планам Сталіна. Вже 10 березня 1939 р., виступаючи на XVIII з'їзді ВКП(б), він гостро застерігав Німеччину проти використання Закарпаття як плацдарму для наступу на СРСР і попередив, що питання Карпатської України для нього є пробним каменем ставлення Гітлера до Радянського Союзу. Гітлер мав тоді свої інтереси: він не хотів допустити порозуміння між СРСР і англо-французьким блоком. Тому-то так просто Гітлер вже 12 березня 1939 р. дав згоду на окупацію Закарпаття Угорщиною.

Великі гравці на карті Європи прорахувалися. Карпатська Україна, мізерна за кількістю населення і територією, створила могутній спротив регулярній армії Угорщини, яка мала у своєму розпорядженні авіацію, танки, іншу тогочасну зброю. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність витримала довше, як Франція, Польща та Чехо-Словаччина. Остання на свою оборону не здійснила жодного пострілу, хоча можливості Чехословацької армії були велетенськими проти можливостей Карпатської України. Короткочасна незалежність Карпатської України, героїчна боротьба її збройних формувань – Карпатської Січі – з агресорами є одна з найяскравіших сторінок новітньої воєнної історії України.

Список рекомендованої літератури

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Ярослав Грицак. – Київ : Генеза, 2000. – 360 с.
2. Гудь Б. Нелегка дорога до порозуміння: до питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. / Б. Гудь, В. Голубко. – Львів, 1997. – 68 с.
3. Історія українського війська: Курс лекцій / П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.
4. Кравчук М. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914 – 1993 рр. / М. Кравчук. – Івано-Франківськ, 1997. – 292 с.
5. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 204 с.
6. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Станіслав Кульчицький. – Київ : Видавничий Дім „Альтернативи”, 1999. – 336 с. – (Україна крізь віки. – Т. 11).
7. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: Сторінки неписаної історії / Юрій Шаповал. – Київ : Наук. думка, 1993. – 350 с.
8. Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії / Б. Якимович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Просвіта, 1996. – 359 с.

Тема 8

Участь українців на фронтах Другої світової війни

1. Українці у війнах Радянського Союзу з Фінляндією та Японією.
2. Українці в лавах Червоної та Радянської армії, в радянському русі опору та арміях держав антигітлерівської коаліції.
3. Українські військові формування в армії Вермахту.

1. Українці у війнах Радянського Союзу з Фінляндією та Японією

Війна розпочалася для України 1 вересня 1939 р. 120 тис. українців воювали проти Вермахту у складі Війська Польського. Переважно це були польські громадяни, які походили з Галичини та Волині, що входили до міжвоєнної Польщі.

Після поразки Польщі у 1939 р. українці воювали також у складі польських збройних сил під радянським і британським командуванням. Вступаючи до польських формувань в СРСР, українці рятувались від загибелі в таборах ГУЛАГ. З цієї ж причини українці, родом із Закарпаття, пізніше вступали до чехословацької бригади Людвіга Свободи.

17 вересня 1939 р. східний кордон Польщі перетнула Червона Армія. Так у Другу світову війну вступили радянські українці. Чимало українців змушені були воювати на боці СРСР проти Фінляндії у 1939-1940 роках.

Понад 6 млн. українців воювали у Червоній Армії під час німецько-радянської війни 1941-1945 рр. Влітку 1945 р. українці у складі радянських військ брали участь у розгромі Японії.

Протягом 1942–1950-х рр. в Україні воювала Українська повстанська армія, через лави якої пройшло близько 100 тис. людей.

22 червня 1941 року розпочалася Велика Вітчизняна війна, яка тривала 1418 днів і ночей і забрала життя понад 27 млн. радянських людей, в тому числі більше 8 млн. українців.

30 листопада 1939 року війська Радянського Союзу (близько пів мільйона людей, – ред.) вторглися у Фінляндію, це стало початком так званої «Зимової війни». Неочікуваний напад стався після того, як Кремль, побоюючись можливого нацистського наступу через Фінляндію, наполегливо закликав до обміну територіями. Це відсунуло б фінський кордон від Ленінграда (теперішній Санкт-Петербург, – ред.) на декілька десятків і сотень кілометрів. Остерігаючись радянських намірів, уряд Фінляндії відмовився. Радянський Союз розпочав, але не оголосив, війну.

Радянські планувальники передбачили легку перемогу до 60-річчя Йосипа Сталіна 21 грудня. Та цього не сталося. Хоча Червона Армія в результаті стане переможцем у цій війні, поразка країни з населенням 3,7 мільйона людей, сталася тільки через декілька місяців – і страшною ціною.

На тлі міжнародного гніву щодо неоголошеного нападу на Фінляндію, міністр закордонних справ Радянського Союзу В'ячеслав Молотов стверджував по радіо, що літаки скидали не бомби, а запаси їжі для голодних фінів. Існували побоювання, що Червона Армія використовуватиме отруйний газ під час вторгнення.

Недооснащені фіни спершу з усіх сил намагалися протистояти радянським бронетранспортним колонам. Однією дешевою протитанковою зброєю, яку розробили фіни, були коктейлі Молотова, виготовлені з бензину та дьогтю. Показуючи свій чорний гумор, оборонці назвали цю зброю ім'ям радянського міністра закордонних справ, в сенсі «випивка до їжі», про яку Молотов говорив по радіо, мовляв радянські літаки скидали на Фінляндію їжу. Так з'явилася зброя, яку й досі часто використовують у різних конфліктах.

Чималу частину зброї, яку використовували фіни, вони конфіскували в радянських військових. Незважаючи на переваги радянської армії в озброєнні та чисельності, фінські бійці використали кілька власних переваг, які мали згубний ефект для противника. Одягнені в білі камуфляжі, фінські захисники були майже непомітні поміж засніженими деревами. Війська радянської армії

спочатку носили темні уніформи і через це були легкою мішенню для фінських снайперів.

Професійний фермер та мисливець Сімо Хайха, за повідомленнями, вбив понад 500 радянських солдат впродовж «Зимової війни» перед тим, як сам отримав поранення в обличчя та був важко поранений радянським снайпером. Пізніше, коли в нього запиталися, чи жалкує він, що вбив стільки молодих людей, він відповів: «Я робив тільки те, що мені наказали, і так добре, як міг». Хайха помер у 2002 році. На його могилі стоїть надгробний пам'ятник з надписом: «Дім – релігія – Батьківщина». Фіни широко використовували оленів, це дозволяло бійцям майже нечутно перевозити кулемети та міномети лісами Радянські ж бронетанкові колони навпаки було чутно вже за декілька кілометрів, та й просуватися вони могли тільки декількома дорогами, які пролягали фінськими хашаами. Коли колони радянських військових з технікою зупинилися вздовж лісових доріг, фінські лижні війська могли крадькома проникнути на їхні позиції та знищити бойові машини спереду та ззаду. З перекритої дороги потім фіни могли оточити і знищити захоплені колони Червоної Армії. Впродовж років, які передували радянському нападу на Фінляндію, у зв'язку з чисткою серед радянських військових під час «Великого терору» Сталіна, командування армії СРСР перебувало в повному хаосі. Війна стала для фінів кризою, яка об'єднала людей. Бойовий дух захисників був на високому рівні

У січні 1941 року Вінстон Черчилль сказав про триваючу війну, що «Фінляндія показала, що вільні люди можуть зробити... Кожен може побачити, як комунізм розкладає душу нації; як робить її мерзеною та голодною в час миру, й доводить її нищість та огидність під час війни. Ми не можемо сказати, якою може бути доля Фінляндії, та не може бути більш сумного видовища... ніж те, що ця чудова північна раса може бути в результаті переможена і приведена до неволі гіршої, ніж смерть тупою, бридкою переважаючою силою».

Упродовж війни температура у Фінляндії впала до мінус 40 градусів за Цельсієм. У той час Червона армія не тренувала свої війська при температурі нижчій, ніж мінус 15 градусів Цельсія. Одна група оточених радянських солдатів надіслала таке повідомлення своєму керівництву: «Ми помираємо, просимо, виплатіть наші зарплати за березень нашим родинам. Скажіть усім, що ми померли, як герої... ми не здалися». Під час допиту один в'язень згадував, що йому сказали, що він повинен «звільнити наших фінських трудящих друзів від капіталізму». Незабаром вояк зрозумів, що його обдурили: «Я на власній шкірі відчуваю те, як нас привітали ті, кого ми прийшли «звільнити»». Після тижнів руйнівних втрат на сході Фінляндії, радянське командування врешті змінило тактику та зосередилося на захопленні Гельсинкі на добре захищеному півдні країни. Своєю переважаючою кількістю радянські війська змусили виснажених фінів відступати. У березні 1940 року, коли червоноармійці увійшли до передмість Вііпурі, у фінів не було іншого вибору, як прийняти жорсткі радянські умови перемир'я. 13 березня 1940 року після оприлюднення мирного договору, фінські прапори в Гельсінкі були приспущені. Прийняття перемир'я коштувало Фінляндії 11 відсотків її території, включно з другим містом країни Вііпурі, який росіяни назвали Виборгом. «Зимова війна» залишила після себе понад 25 тисяч загиблих фінів. СРСР у підсумку втратив понад 126 тисяч солдатів.

Радянський лідер Микита Хрущов пізніше згадував «Усі ми – і в першу чергу Сталін – відчували у нашій перемозі поразку від фінів. Це була небезпечна поразка, оскільки вона заохочувала наших ворогів і залишала їх у переконанні, що Радянський Союз – це колос на глиняних ногах». Вже через рік після закінчення «Зимової війни» Фінляндія ухвалила рішення приєднатися до нацистського вторгнення в СРСР.

Влітку 1945 р. українці у складі радянських військ брали участь у розгромі Японії.

Вступ СРСР у війну з Японією відбувся відповідно до принципової згоди, даної на Тегеранській конференції 1943 р., та угоди, підписаної 11 лютого 1945 року на Кримській конференції 1945 р. 5 квітня 1945 року радянський уряд денонсував договір з Японією про нейтралітет, а 8 серпня 1945 року офіційно приєднався до Потсдамської декларації США, Великої Британії та Китаю про Японію, оголосивши їй війну.

Квантунське угруповання японської армії налічувало понад 1 млн осіб і мало на озброєнні 1200 танків, 5400 гармат, близько 2000 літаків. У складі ВМФ на базах Японії перебувало 1300 тис. військовослужбовців, а також близько 3300 військових кораблів, у т. ч. 19 есмінців та 38 субмарин.

Далекосхідна група радянських військ налічувала 1669 тис. бійців та офіцерів, маючи на озброєнні 30 тис. гармат і мінометів, понад 5 тис. танків та самохідних артилерійських установок, приблизно стільки ж бойових літаків. До бойових дій на воді залучалися Тихоокеанський флот (команд. – адмірал І.Юмашев) і Амурська військова флотилія (команд. – адмірал М.Антонов), які мали 2 крейсери, 1 лінкор, 12 есмінців, 78 підводних човнів, близько 500 ін. суден і понад 1500 літаків. Сухопутні війська були об'єднані у 3 фронти: Забайкальський (команд. – Маршал Рад. Союзу Р.Малиновський), 1-й Далекосхідний (команд. – Маршал Рад. Союзу К.Мерецков), 2-й Далекосхідний (команд. – генерал армії М.Пуркаєв).

Театр бойових дій на материку охоплював 1,5 млн км². Надзвичайно складним для проведення масштабних операцій був рельєф: гірські системи та болотні низини, повноводні річкові артерії – Амур, Аргунь, Уссурі, Туминьцзян. Протяжність району морських операцій становила в меридіальному напрямку 7,5 тис. км.

Далекосхідна кампанія складалася з кількох майже одночасних операцій: Маньчжурської, Південносахалінської, Сейсінської та Курильської десантної. Планом Маньчжурської стратегічної наступальної операції (9 серпня – 2 вересня 1945 р.) передбачалося завдати двох основних ударів з території Примор'я і Монгольської Народної Республіки та кількох

допоміжних із метою звільнення Північно-Східного Китаю (Маньчжурії) та Північної Кореї і позбавлення Японії воєнно-промислової бази на материк. Маньчжурська операція здійснювалася на фронті протяжністю 5000 км і 200–800 км у глибину; радянські війська завдали нищівних ударів основним силам Квантунської армії і змусили японський уряд 14 серпня 1945 року ухвалити рішення про капітуляцію. Однак опір Квантунського угруповання тривав, і лише 19 серпня 1945 року почалась його капітуляція. Радянські війська за допомогою монгольських з'єднань захопили основні опорні пункти противника. Вдалі морські дії десанту дали змогу оволодіти портами Одечжин і Вонсан, а повітряні – містами Хамхан і Пхеньян і на початку вересня 1945 року вийти на лінію 38-ї паралелі.

Було взято в полон 148 японських генералів, 594 тис. офіцерів та солдатів. До кінця серпня 1945 року завершилося роззброєння Квантунської армії.

З метою оволодіння військово-морською базою на узбережжі Північної Кореї 13–16 серпня 1945 року здійснено Сейсінську десантну операцію. Оволодівши портами Юкі (Унгі), Расін (Наджін), Сейсін (Чходжін), десантники дали можливість 25-й армії 1-го Далекосхідного фронту зберегти високі темпи наступу й ускладнити евакуацію військ і техніки противника з материка в Японію.

11–16 серпня 1945 року відбулася Південносахалінська наступальна операція, в результаті якої силами 16-ї армії і Тихоокеанського флоту було зламано опір японських гарнізонів Торо, Маоко й Отомарі.

18 серпня 1945 року почалася Курильська десантна операція. 21 серпня 1945 року в результаті запеклих боїв радянські десантники за підтримки бомбардувальної морської авіації оволоділи островом Шумшу, а до кінця серпня 1945 року – іншими островами Курильської гряди. 1 вересня 1945 року склав зброю гарнізон острова Кунашир. 60 тис. японських солдатів та офіцерів здалися в полон.

Загальні втрати японських збройних сил за 24 дні бойових дій досягли 677 тис. осіб, у т. ч. 84 тис. – убитими.

Усі учасники бойових дій на Далекому Сході нагороджені медаллю "За перемогу над Японією", а 87-ми воїнам присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

2 вересня 1945 на борту американського лінкора "Міссурі" японське командування підписало акт про капітуляцію. Радянську делегацію під час підписання акта очолював уродженець України К.Дерев'янка. Радянсько-Японська війна стала заключним акордом Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45 рр., поклавши край японській окупації Китаю, Кореї та ін. країн Південно-Східної та Східної Азії.

2. Українці в лавах Червоної та Радянської армії, в радянському русі опору та арміях держав антигітлерівської коаліції

Українці в складі Червоної Армії

Друга світова війна була найбільш масштабним і руйнівним воєнним конфліктом в історії людства. Особливо великих втрат і збитків зазнала Україна, через територію якої війна з жорстокими битвами прокотилася двічі.

1 вересня 1939 р., через тиждень після підписання договору про ненапад із СРСР (так званого пакту Ріббентропа-Молотова) нацистська Німеччина вторглася на територію Польської держави, розпочавши найбільшу та найкривавішу трагедію людства – Другу світову війну. 17 вересня 1939 р., відповідно до домовленостей із Гітлером, на територію Польської держави зі сходу увійшли радянські війська (так званий „визвольний похід на західноукраїнські та західнобілоруські землі”). Увійшовши у злочинну змову з нацистською верхівкою, більшовицький режим розглядав Західну Україну як нове володіння імперії, зону безпеки на її західних кордонах, можливість якомога швидше покласти край національно-визвольному рухові українського населення. Гасла возз’єднання українських земель були використані при цьому як прикриття таких намірів.

Логіка „визвольного походу” вимагала об’єднання західноукраїнських земель з УРСР у складі СРСР. Їх приєднання (інкорпорація, тобто «входження» до складу Радянського Союзу) здійснювалося силовими методами, всупереч міжнародному праву, хоча здобуття територіальної цілісності України об’єктивно відповідало інтересам і прагненням українського народу.

Напередодні німецько-радянської війни на території України було зосереджено від третини до половини всіх радянських військових шкіл та училищ, а також базувалася значна частина військових підрозділів Червоної Армії. Оперативне поповнення лав діючої армії в перші місяці війни проводилося переважно за рахунок населення України (центральної та східної її частин). На початку радянсько-німецької війни відсоток українців в армії дещо зріс. Це обумовлювалось тим, що на території західних військових округів активно формувались нові з’єднання, переважно за рахунок місцевих людських ресурсів.

Також мобілізація на початку війни значно додала українців до радянських військ. Особливо високий відсоток (понад 50%) воїнів-українців був у частинах Південно-Західного та Південного фронтів, що були розташовані на території УРСР.

З перших днів нападу Німеччини на СРСР територія України перетворилася на місце гігантського двобою між радянськими та німецькими військами. Радянські війська зазнавали жахливих поразок, втрачали бойову техніку та особовий склад, мільйони воїнів-українців потрапили у полон, загинули, пропали безвісти. Саме з території України почало поступати поповнення до поріділих частин Червоної Армії. Лише у перші місяці війни республіка направила до діючої армії 3 млн 185 тис. осіб. Окремі військові з’єднання і частини складалися переважно з місцевого населення.

Після трагічних поразок початкового періоду війни, коли в оточення потрапляли цілі фронти, а також у зв’язку з німецькою окупацією України кількість українців у Червоній Армії значно зменшилася. На початок 1943 р. українці становили не більше 11-12% діючої армії. Проте незважаючи на це

вони залишалися, як і раніше, другою за чисельністю після росіян національною групою в армії. З початку вигнання німецьких загарбників з України місцеве населення знову стало джерелом поповнення Червоної Армії. Жителів України мобілізували до складу всіх чотирьох Українських фронтів. На рубежі 1943/1944 рр. радянське командування розробило низку великих наступальних операцій, спрямованих на розгром гітлерівських військ на Правобережній і Західній Україні. Передбачалось завдати могутні почергові удари силами усіх чотирьох Українських фронтів і вийти на кордони Румунії, Польщі та Чехословаччини. На території України на захід від Дніпра було проведено низку самостійних наступальних операцій Червоної Армії, в лавах якої були українці: Житомирсько–Бердичівська (23 грудня 1943 – 14 січня 1944 рр.), Кіровоградська (5–16 січня 1944 р.), Корсунь-Шевченківська (27 січня – 17 лютого 1944 р.), Луцько–Рівненська (27 січня – 11 лютого 1944 р.), Нікопольсько–Криворізька (30 січня – 29 лютого 1944 р.), Проскурівсько–Чернівецька (4 березня – 17 квітня 1944 р.), Умансько-Ботошанська (5 березня – 6 квітня 1944 р.), Березнігувато–Снігерівська (6–18 березня 1944 р.), Одеська (26 березня – 14 квітня 1944 р.), Поліська (15 березня – 5 квітня 1944 р.), Львівсько–Сандомирська (13 липня – 29 серпня 1944 р.), Східно-Карпатська (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.). У ході проведення зазначених вище наступальних операцій щодня на теренах України гинуло до 60 тис. бійців і командирів Червоної Армії, 60–70% з яких були вихідцями з України.

У другій половині 1944 р. мобілізація населення України до збройних сил й надалі зростає. У загальновійськових арміях 1-го Українського фронту мешканці республіки становили від 60 до 80%. В окремих арміях 2-го і 3-го Українських фронтів, що воювали вже за межами України, українці становили більше половини. Українці переважали, по-перше, у піхотних частинах і, по-друге, серед рядового складу. Як зазначають дослідники, впродовж 1943–1945 рр. червоноармійцями стали близько 4,5 млн. мешканців УРСР.

Упродовж 1942–1945 рр. сталінський режим здійснював в Україні достроковий призов до збройних сил сімнадцятирічних юнаків, а іноді – й молодших за віком. Усіх мобілізованих, особливо юнаків, яких назбиралось на Лівобережній Україні майже 250 тис., одягнутих у цивільне, не навчених військовій справі, навіть без складання присяги кидали в бій, щоб вони „своєю кров’ю спокутували ганьбу перебування на окупованій території”, оскільки до них сталінський радянський режим ставився як до ворогів народу і зрадників. Наприклад, взяття Києва у листопаді 1943 року було класичною сталінською примхою: він постановив оволодіти містом до річниці того, що називали „Великою Жовтневою соціалістичною революцією”. Заради цього під час штурму столиці поклали голови 417 тис. вояків. З кожних п’яти учасників форсування Дніпра лише один потрапив на протилежний берег. У батальйоні, який висадився на островах Козачий і Ольшинський, з 800 бійців залишилися живими п’ятеро. Саме на Дніпрі середньодобові втрати стали найвищими у Другій світовій війні – 27300 радянських воїнів. Не дивно, що дані про військові втрати тривалий час були утаємничені або применшені, оскільки вони ставили під сумнів репутацію багатьох воєначальників у різних воєнних операціях, свідчили про їх некомпетентність, жорстокість і безжальність.

У західних областях військова мобілізація набула ще гострішої форми і проводилася значною мірою примусово, нерідко методом облав на місцевих мешканців, що переховувалися по лісах. За роки воєнного лихоліття в Західній Україні було мобілізовано понад 600 тис. осіб. Варто зауважити, що командуванням 1-го і 4-го Українських фронтів були визначені вимоги стосовно рівномірного розподілу у підрозділах західників з метою їх «розпорощення» в солдатському середовищі і заборони використання їх у розвідувальних цілях, у якості зв’язківців, спостерігачів, ординарців. Мобілізованих тоді українців, майже беззбройних, непереодягнутих кидали в бій змивати кров’ю неіснуючі гріхи перед нещадним сталінським режимом. Численні факти використання призовників як «гарматного м’яса»,

відсутність повноцінної військової підготовки, штатної кількості озброєння, порушення термінів підготовки в запасних полках призводили до масових, часто не виправданих з воєнної точки зору втрат.

Характеризуючи підсумки воєнних випробувань, потрібно вказати, що на території України радянські війська провели 17 стратегічних (6 оборонних і 11 наступальних) операцій, а це майже половина стратегічних операцій німецько-радянської війни. В їх рамках було сплановано, організовано і проведено 52 фронтові операції. Крім того, поза рамками стратегічних відбулося 15 самостійних фронтових операцій. Кількість армійських операцій вимірюється сотнями. Усе це, а також втрати у живій силі і бойовій техніці свідчить про те, що на території України розгорнулися найбільші військові операції німецько-радянської і Другої світової воєн загалом.

Загальна кількість українців у складі РСЧА під час німецько-радянської війни, за приблизними даними, становила понад 7 млн осіб, або 23% чисельності Збройних Сил СРСР. На фронтах війни, за різними даними, полягло від 2,5 до 3,5 млн вояків-українців. Україна, яка в різні періоди війни постачала на фронт від кожного п'ятого до кожного третього солдата, служила другим (після Росії) найбільшим джерелом жертв. Висока „витратність” людського матеріалу була однією з характерних рис радянського воєнного мистецтва, коли кількість втрат не брали до уваги в ім'я досягнення поставлених цілей.

За період воєнного лихоліття Україна втратила 4,5 млн цивільних громадян. У 1941 р. на Схід було евакуйовано 3,5 млн її жителів. Німецькі окупанти вивезли з неї на роботу до Німеччини (переважно примусово) 2,4 млн осіб. Після її розгрому в Україну було репатрійовано 1,8 млн осіб. Не побажали повернутись близько 150 тис. осіб, решта знайшли свою могилу в німецькій землі.

Оцінюючи людські втрати, важливо, разом з тим, наголосити, що внесок України в перемогу визначався не тільки жертвами, а, насамперед, тим, яку роль відіграла республіка в забезпеченні армії зброєю та іншими

засобами боротьби із загарбниками, участю її жителів у бойових діях тощо. Зокрема, за мужність, проявлену в боях, 2,5 млн українців були нагороджені медалями та орденами (із загальної кількості 7 млн нагороджених). 2072 особи або 18,2% удостоєні звання Героя Радянського Союзу (для порівняння: росіян – 71%, білорусів – 3,3%, представників інших сорока національностей – 7,4%). Зі 115 двічі Героїв Радянського Союзу 31 був українцем або уродженцем України. Серед трьох Героїв Радянського Союзу, які удостоїлись цієї нагороди тричі, – українець Іван Кожедуб. Український народ дав армії десятки тисяч офіцерів, тисячі генералів, сотні воєначальників високого рангу. Вражаючий факт: із 15 фронтів, що діяли на німецько-радянському фронті, більше половини очолювали вихідці з України та українці за походженням. Під час війни або після її закінчення Маршалами Радянського Союзу стали П. Кошовий, І. Кожедуб, А. Єрьоменко, Р. Малиновський, К. Москаленко, П. Рибалко, С. Руденко, В. Судець, С. Тимошенко. Першим, хто підняв Прапор Перемоги над Рейхстагом, був українець із Сумщини Олексій Берест, а акт про беззастережну капітуляцію Японії, що знаменував закінчення Другої світової війни, на лінкорі „Міссурі” 2 вересня 1945 р. від радянської сторони підписав українець з Уманщини генерал-лейтенант Кузьма Дерев'янка.

Усі наведені цифри і факти свідчать про вагомий внесок українців, які воювали у складі Червоної Армії, у перемогу над Німеччиною та її союзниками у Другій світовій війні. У період воєнного лихоліття мільйони українців захищали від гітлерівської навали не знавіснілий сталінський режим, а передусім власне життя, свої домівки, культуру, спосіб життя, рідну землю.

Українська Повстанська Армія

Рух, який восени 1942 р. німецькі спецслужби характеризували як повстанський, зародився на Волині – у регіоні, де нацистський окупаційний режим виявив свою найпотворнішу сутність із численними облавами на населення для вивезення на роботу до Німеччини, систематичними

реквізіціями продовольства та худоби в селян, спаленням сіл, актами політичного терору та геноциду. Саме тут склалися передумови для зародження потужного збройного опору окупантам, який очолила Організація українських націоналістів (бандерівців). Навесні 1943 р. була створена Українська Повстанська Армія (УПА). Боротьба її бойових відділів тривала до липня 1946 р., а діяльність збройного підпілля – аж до початку 1960-х років. Це стало якісно новим етапом в історії українського визвольного руху. УПА була єдиною військовою силою у Другій світовій війні, яка визначала своєю стратегічною метою створення незалежної Української держави, відповідно боротьба розгорталася проти усіх держав, що намагалися завадити цьому.

Від самого початку УПА творилася як реакція населення на нацистський терор, тому протягом всього періоду німецької окупації велася активна антигітлерівська боротьба. В 1943-1944 рр. на західноукраїнських землях тривало гостре протистояння проти польських сил, які намагалися відновити довоєнні кордони Польщі. Поруч із тим протягом усього часу існування Повстанської Армії головним ворогом вважався СРСР як держава, що завдала українському народові найжахливіших втрат від масових політичних репресій, голодомору та депортацій населення.

Основним завданням УПА був захист українського населення. З огляду на це, майже кожний її відділ був пов'язаний певною територією, тому й організаційна будова УПА складалася за принципом територіальності. Таким чином вона поділялася на чотири угруповання: УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Південь, УПА-Схід, кожне з яких діяло на своїй території. В свою чергу, кожне з угруповань поділялось на воєнні округи (ВО), що об'єднували тактичні напрямки.

Тактичною військовою одиницею був курінь, який мав 3-4 бойові сотні та належні підрозділи тилового та технічного забезпечення. Бойова сотня мала за штатом 136 бійців, а фактично могла нараховувати до 200 осіб. Вона мала у своєму складі три стрілецькі і одну кулеметну чоту, що складалася з

чотирьох роїв і гранатометної ланки. На озброєнні куреня могло бути до 48 ручних кулеметів, 16 – важких, типу „Максим”; 12 – легких і 4 важких міномети; всі старшини і підстаршини на озброєнні мали автомати. Кінна сотня, яка складалася з 3 чот та господарчого рою, мала 129 чоловік особового складу та 134 коня. Крім особистої зброї, було також 9 легких кулеметів, 3 важких на тачанці, 3 міномета.

Усією військовою діяльністю УПА керувало Головне командування УПА – Головний командир, заступник Головного командира, Головний військовий штаб (ГВШ) на чолі із начальником штабу. ГВШ складався з організаційно-мобілізаційного, або оперативного, розвідувального, господарського, вишкільного, пропагандного та політвиховного відділів.

Усі вояки УПА за традицією армії УНР називалися козаками. Вони ділились на три групи: козаки-стрільці, підстаршини і старшини. Запроваджувалися такі військові звання:

- козаки: а) козак, б) вістун;
- підстаршинські: а) десятник, б) старший десятник, в) підхорунжий;
- молодша старшина: а) хорунжий, б) поручик, в) сотник;
- булавна старшина: а) осавул, б) майор, в) підполковник, г) полковник;
- генеральна старшина: а) генерал-хорунжий, б) генерал-поручник;
- в) генерал-полковник; г) генерал піхоти, генерал кінноти тощо.

УПА з самого початку знаходилась на самозабезпеченні. Озброювалася вона також зброєю, здобутою у ворога, тому озброєння було дуже різноманітне. Тут була зброя, яку здобули під час німецько-польської війни і заховали по криївках, також вдалося зберегти деяку кількість зброї і боєприпасів Червоної Армії. Після пропагандистських заходів, а також за гроші вдавалося дістати зброю у солдатів мадярських, італійських і словацьких частин, що були при німецькій армії. Всю цю зброю треба було обслуговувати, а частину модернізувати, тому від початку створення УПА при кожній частині організуються зброярні під керівництвом техніків-фахівців. Маючи таке озброєння, спочатку відділи УПА влаштовували

напади на німецькі транспорти зброї та запаси амуніції. Її великі відділи організовували засідки на поїзди, що йшли до німецьких фронтових частин. Особливо багато зброї перейшло до рук УПА під час відступу гітлерівців з України. Тоді була проведена широкомасштабна акція з роззброєння німецьких розбитих частин, збору населенням зброї на місцях боїв і передача її УПА. Під час переходу фронту остання захоплює велику кількість зброї Червоної Армії. Частина червоноармійців, перейшовши до УПА, теж передавала свою зброю. Широко проводилася серед червоноармійців пропаганда на рахунок того, що вона не воює проти Червоної Армії, а бореться тільки проти НКВС і більшовицької партії, що дозволяло при нападах на транспорт інколи уникати збройного спротиву червоноармійців. Озброєння відділів УПА було в різні періоди боротьби різноманітним. Ведучи бої великими загонами (1943–1946 рр.), УПА використовувала всі види зброї сухопутної армії, часом навіть артилерію і танки, здобуті у ворога. При переході до рухливої маневреної тактики боротьби використання важкої зброї стало неможливим і її переховували у лісових криївках, йдучи на танки зі зв'язкою гранат чи з запалювальною сумішшю.

Обмундирування воїнів УПА було різноманітне. Трофеями боїв з гітлерівцями були німецькі однострої, тому, наприклад, загін командира Остріжського був у формі німецької поліції, деякі частини мали мадярські однострої, інші – словацькі, інші шили власні однострої або ходили у цивільному одязі, відзначаючись тільки мазепинкою з тризубом. Після 1944 р. на зміну цим одностроям прийшла радянська та польська форми.

Бойовим постачальником відділів УПА завідував організаційно-мобілізаційний відділ Командування УПА. Йому підпорядковувалися всі сховища зброї та озброєння. Збройово-амуніційні пункти розміщалися так, аби після бою відділ міг дістатися до якогось з них і поповнити запас. У лісових криївках УПА мала теж харчові пункти. Але користуватись ними можна було лише під час блокади або облави. За звичайних умов харчі для загонів заготовляли активісти ОУН у найближчих селах. Відділ або заходив

до наперед визначеного села, або приготовані харчі селяни відносили воякам до лісу. До підпільної мережі була прикріплена сітка Українського Червоного Хреста, що мала три відділи: медичний – опіка над пораненими і хворими бійцями; фармацевтичний – заготівля ліків та суспільної опіки.

В УПА були розроблені власні військові звання і нагороди. Кожен вояк при вступі в її лави складав військову присягу та одержував псевдо. Це було необхідним, аби не наражати на небезпеку власну родину. Усі підрозділи в УПА мали складну систему назв і були в діловодстві її командування зашифровані.

Бойовою тактикою Української Повстанської Армії були партизанські дії, згідно з принципом: „відступати, коли ворог атакує; непокоїти його, коли він відпочиває; бити його, коли він втомлений, та переслідувати його, коли він відступає”. УПА використовувала такі форми боротьби:

- **засідка**, яка завдавала ворогові дошкульних втрат, зводила до мінімуму власні жертви, залякувала та деморалізувала цілий окупаційний апарат. Несподіваність і раптовість удару створювали можливість навіть невеликому партизанському загону розгромити чисельніші ворожі сили;

- **напад**, що не давав таких широких і вигідних можливостей, як засідка. Зате він ще більше деморалізував і залякував окупантів. Хоча напад супроводжувався значними людськими втратами, УПА часто використовувала цей засіб партизанської боротьби з огляду на його велике психологічно-політичне та моральне значення;

- **атентат** – терористичний акт, убивство окремого представника окупаційної влади. Для його реалізації часто вистачало одного бойовика при належній і продуманій підготовці;

- **саботаж** – підрив мостів, нищення комунікацій, пошкодження телефонно-телеграфних сполучень. Він не вів до великих людських жертв, і тому УПА застосовувала його дуже широко;

- **рейд.** Він пов'язаний завжди з найбільшими труднощами та небезпекою. Загін відривається від своїх військових і продовольчих баз, що ускладнює проблему харчування, лікування поранених;

- **прорив з оточення** – це питання життя і смерті партизан. З ним постійно зустрічався кожний повстанський відділ і окремих повстанець. Загони УПА неодноразово вдало виходили з німецького та радянського оточення, як, наприклад, під час великих облав 1945-1946 рр. в Карпатах або в 1947 р. на Закарпатті;

- **конспірація.** В умовах партизанської боротьби під нею розуміється маскування від ворога. Річ у тім, що повстанцям часто доводилося перебувати зиму в укритті. Для цього будувалися спеціальні бункери та криївки, які так замасковувалися, що ворог під час обшуків не міг їх знайти.

Таким чином, розглянувши тактику дій підрозділів УПА, можна побачити, що вона була продуманою, мала свої теоретичні основи, що реалізовувалися на практиці.

Українці в арміях держав антигітлерівської коаліції

На стороні антигітлерівської коаліції перебувало майже 250 тисяч українців в складі армій Польщі, Чехословаччини, США, Канади, Франції, Великобританії.

У лавах Війська Польського (ВП) у вересні 1939 р. воювали, за різними оцінками, від 150 до 200 тисяч українців. Більшість з них сумлінно виконували свій військовий обов'язок, чимало з них віддали своє життя у вересневій кампанії 1939 року. Вони були переважно рядовими солдатами. Ті ж контрактні офіцери-українці, які служили у польських збройних силах, мали значний військовий досвід. Більшість з них у минулому були підстаршинами у військових формуваннях УНР.

З нападом Німеччини на територію Польщі українці з етнічних українських земель Другої Речі Посполитої відчутно поповнили практично всі роди військ її армії. Найбільший відсоток українців у складі ВП був у піхотних та кавалерійських частинах. З наступом гітлерівців польська армія

виявилася слабкою військовою силою порівняно з узгоджено діючими німецькими танковими з'єднаннями та авіацією. Потрібно зазначити, що українці у ВП з поразками армії не втрачали надії в майбутньому на створення власного національного військового формування. Однак швидкий відступ ВП, відсутність українського офіцерства та абсолютна невизначеність в майбутньому перекреслювала ці надії. У середині вересня 1939 р., коли німці в основному розгромили польську армію, приготування до наступу на східні території Другої Речі Посполитої розпочала Червона Армія. З військ Київського особливого військового округу було створено Український фронт. Варто зазначити й те, що українці у ВП доволі негативно ставилися до наступу Червоної Армії та радянської влади загалом. В пам'яті багатьох з них збереглися спогади про штучний голодомор українців, влаштований радянською владою у 1933 р. Вже до 20 вересня 1939 р. радянські війська зайняли Луцьк, Рівне, Дубно, Тернопіль, Бучач, вийшли до Львова. Солдати й офіцери регулярної польської армії в основному мирно та добровільно здавали зброю радянським військам. Серед них було близько 20 тисяч рядових українців. Загалом після нападу Червоної армії на Польщу війська Українського і Білоруського фронтів взяли в полон 125 тисяч її вояків.

У серпні 1941 р. на основі амністованих польських військовослужбовців, які перебували в ув'язненні на території СРСР, постала Армія генерала Андерса (2-й Польський Корпус), національний склад якої був дуже різноманітним. Час її формування на території СРСР був найкритичнішим моментом війни для Радянського Союзу. 12 серпня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ про амністію громадян колишньої Другої Речі Посполитої, а вже через два дні було підписано військову угоду, що передбачала створення в найкоротший термін на території СРСР польської армії. Її командувачем призначили генерала Владислава Андерса. Вона складалася з польських громадян, які потрапили в полон у результаті радянсько-польської війни 1939 р., а також поляків, які

були депортовані і засуджені в табори ГУЛАГу. Слід зазначити, що серед польських громадян було багато етнічних українців, оскільки у міжвоєнний період землі Галичини, Холмщини, Підляшшя, Західної Волині, Західного Полісся, Посяння та Лемківщини опинилися під владою Польщі. У процесі формування Армії Андерса між польською та радянською сторонами виникали постійні суперечки щодо прийому до її складу колишніх жителів Західної України, якщо ті були не етнічними поляками. Таким чином, вступ до війська українців був значно ускладненим. Досить часто вони змушені були приховувати власну національність для того, щоб вступити до Армії генерала Андерса і вирватися з „радянського раю”. Зрештою, постійні радянсько-польські суперечки, проблеми із забезпеченням і постачанням, антирадянські переконання більшості солдатів армії – чинники, що прискорили прийняття спільного рішення про евакуацію її на територію Ірану. До 1 вересня 1942 р. вона була закінчена. Всього з СРСР виїхало близько 80 тис. військовослужбовців і понад 37 тис. членів їх родин. Національний склад Армії Андерса був неоднорідний: окрім поляків там були євреї, значна кількість українців і білорусів. Після оновлення її складу вона була перетворена в 2-й Польський корпус. У період 1942-1943 рр. на території Іраку та Палестини українцям вдалося провести національні зібрання, головною метою яких було утворити власне національне формування під командуванням британської або американської військової влади. На жаль, ця спроба завершилася невдачею.

7 грудня 1943 р., після спільних домовленостей між В. Черчиллем та В. Сікорським, було прийнято остаточне рішення направити польське військове формування до Італії. Вже до 1 квітня 1944 р. Армію генерала Андерса було передислоковано з території Єгипту до Апеннін й уведено до складу 8-ї британської армії. Починаючи з 7 січня 1944 р., спроби прориву німецької оборонної „лінії Густава” в районі гірського масиву Монте Кассіно військами союзників були безрезультатними. Дорога на Рим була блокована. Командувач 8-ї британської армії О. Ліз поставив генералу В. Андерсу

завдання з прориву „лінії Густава” та її найпотужнішої частини – пагорба Монте Кассіно. Так, польське військове формування взяло участь в одній із найкровопролитніших битв Другої світової війни. Цікавим є факт, що перший німецький бункер у бою під Монте Кассіно був знищений українцем М. Паньковцем з села Погоріловки, що біля Сарн сучасної Рівненської області. Під час військових дій на Апеннінському півострові українці проявили властиву їм мужність, про що свідчать військові відзнаки. Назвемо лише частину досліджених імен українців, які були учасниками битви під Монте Кассіно. Різними бойовими нагородами були нагороджені українці-вояки Армії генерала Андерса: А. Лайко, Ю. Криницький, Є. Олтусь, В. Брід, М. Червінський, С. Диркач, Р. Клук, І. Пасербяк, І. Сокол, В. Трачук, Г. Андреев.

Армія генерала Андерса після битви під Монте Кассіно продовжила свій бойовий шлях по території Італії. Українці брали участь у звільненні міст Анкона, Лорето та Болонья. У квітні 1945 р. військове формування завершило свій бойовий шлях.

18 липня 1941 р. між СРСР та Чехословаччиною було укладено угоду про спільні дії проти нацистської Німеччини. Цей документ передбачав створення військових підрозділів з громадян Чехословацької Республіки на території Радянського Союзу. Влітку 1943 р. в Новохоперську було завершено формування 1-ї окремої Чехословацької бригади під командуванням полковника Людвіга Свободи. З 15 тис. чоловік її особового складу 11 тис. були закарпатськими українцями. Більшість з них стали бійцями цієї бригади після трирічного ув'язнення у радянських таборах, куди вони потрапили після того, як у 1940 р. втекли в УРСР, рятуючись від угорської окупації Закарпаття.

Найчисельніша українська діаспора в Канаді неоднозначно сприйняла початок війни: в середовищі прорадянського українства панували антигітлерівські настрої, в націоналістичних колах сподівалися, що розвиток подій створить можливість відновити українську державність. Коли Канада

стала членом антигітлерівської коаліції, українці дістали широкий доступ до її збройних сил. За різними джерелами, в канадській армії служило від 35 до 50 тис. українців (11,4 % місцевих українців). Вони були не тільки одними з найсвідоміших її громадян, а й найкращими представниками численної національної спільноти за океаном. Українці вступали до складу збройних сил із різних причин, однак здебільшого через своє походження та почуття громадянського обов'язку. Генерал-майор Джозеф Романов, перший українець, котрий дослужився в Канаді до такого високого звання, пізніше згадував: „Ми чітко усвідомлювали, що таке нацистська Німеччина й режим, який створював Гітлер не лише для Німеччини, а й для всього світу... Таким чином, ми мали громадянський мотив захищати Канаду як уміємо”. Крім того, канадські українці відчували, що відбувається переломний момент в історії, в Європі постає новий міжнародний порядок, є надія на незалежність України, і вони хотіли бути учасниками цих подій.

Значна частина українців, що мешкали в США, добровільно рекрутувалися в різні служби її армії. Близько 40 тис. американців українського походження воювали в Тихоокеанському регіоні, в Північній Африці, Європі, брали участь в поставках до СРСР по ленд-лізу та в операції „Оверлорд”.

Після нападу Німеччини на Францію українство, яке гуртувалося навколо Українського Народного Союзу (УНС), виявило бажання зі зброєю в руках захищати французьку землю. Лише через канцелярію УНС у Парижі заявили про своє бажання воювати 7000 українців. 5 тис. з них, визнаних придатними, в складі „Іноземного Легіону” брали участь у всіх великих боях за Фландрію, під Седаном, над Сомою (травень 1940 р.), над Сеною, Марною, Луарою, Соною (червень 1940 р.). Статус окремих підрозділів у таборі французького руху Опору отримали три українські формування – курінь ім. І. Богуна, курінь ім. Т. Шевченка та підрозділ поручика Круковського.

3. Українські військові формування в армії Вермахту

Мотивація участі українців у війні під стягами Німеччини була різною: для одних – це сподівання здійснити заповітну мрію про українську державність, для інших – вибір між життям і смертю, зроблений у таборах військовополонених, де гітлерівці рекрутували новобранців до різного роду національних частин, ще для інших – це була можливість помсти за пережиті кривди (голодомор, розкуркулювання і терор, переселення народів, утиски на світоглядно-релігійному ґрунті тощо). Українські націоналісти вбачали в Німеччині союзника, оскільки вона так само негативно ставилася до Версальського повоєнного устрою. У подальшому ОУН припускала, що Німеччина може надати їй допомогу в утворенні незалежної Української держави і погодиться вишколити військові загони українців, дозволивши їм воювати на фронті проти більшовицької Росії. З іншого боку, діячі ОУН не довіряли нацистам. Вони пам'ятали, як ганебно віддав офіційний Берлін Угорщині на поталу Закарпатську Україну, а також Радянському Союзу – Галичину і Волинь після війни з Польщею 1939 р. Тому у разі ворожого ставлення Третього рейху до українських загонів ОУН до уваги бралась можливість переведення їх у статус антинімецької повстанської формації.

У червні 1939 р. між ОУН та абвером (служба розвідки і контррозвідки верховного командування вермахту) було укладено угоду про створення українського диверсійного підрозділу, який мав бути переправлений у Польщу для розпалювання антипольського повстання в Західній Україні перед німецьким вторгненням. Український легіон, вишкіл якого мав відбуватися у цілковитій таємниці, отримав кодову назву „Berg-Bauern Hilfe” (ВВН, дослівно „Допомога гірським селянам”), оскільки формально він виступав як допоміжний підрозділ для допомоги селянам під час збирання осіннього врожаю. Керівництво ОУН сприймало літери в абрєвіатурі „ВВН” як кириличні та розшифровувало як „Військові відділи націоналістів”, хоча частіше використовувалися неофіційні назви „Протипольський легіон”, „Український легіон” або „Легіон Сушка”. Очолив його Роман Сушко. Легіон

мав складатися з оунівців, які проживали на території райху або перейшли на його територію з Польщі до вересня 1939 р., колишніх вояків Карпатської Січі, яких на вимогу гітлерівського командування угорська влада звільнила з концентраційного табору в Нїредгазі, а також українських студентів, які навчалися в університетах Німеччини та Австрії.

Уже на початку липня 1939 р. групу колишніх вояків Карпатської Січі, які ще з червня проходили військовий вишкіл у замку Гартенштайн в Австрії, було переведено до казарм у навчально-тренувальному таборі „Кріпенау”, який був замаскований під курси спортивних тренувань для гірських фермерів. Вишкіл хоча й проводився пришвидшеними темпами, був багатоплановий і включав в себе вивчення різних видів зброї, теоретичної та практичної топографії, правил дисципліни, стрільбу з автоматів, метання ручних гранат. Він тривав майже два місяці.

Перші невеликі групи залишили ВВН ще 21 серпня 1939 р. і були роздислоковані по законспірованих об'єктах на території Східної Словаччини. Очевидно, їх сподівалися використати у диверсійних цілях, аби підтримати антипольське повстання в Східній Галичині. Проте цим планам завадило підписання 23 серпня радянсько-німецького пакту про ненапад, що змусило гітлерівське командування зважати на інтереси СРСР і прийняти рішення про неможливість залучення ВВН безпосередньо до військових дій.

Паралельно з цими подіями наприкінці серпня у місті Брук-на-Літаві відбулось остаточне оформлення структури ВВН. Легіон було розділено на два курені (батальйони), що склалися з 2 сотень (рот), які поділялися на 2 чоти (взводи), до складу яких, своєю чергою, входило по 2 рої (відділення) та 4 ланки: розвідувальна, саперна, зв'язку та санітарна. Особовий склад рою налічував 13 вояків, а кожна ланка – 5 (санітарна – 2). Таким чином, чота складалася з 56 стрільців, поручника-чотового та його заступника, на озброєнні чоти було 47 гвинтівок, 3 кулемети, 56 револьверів калібру 9 мм, 6 автоматів, а також по 2 гранати на кожного вояка. Крім того, у складі

Легіону було організовано загін велосипедистів. Загальна чисельність Легіону становила близько 600 осіб.

31 серпня 1939 р. учасники ВВН отримали перефарбовану у темно-зелений колір уніформу рядового складу чехословацької армії зразка 1930 р. (через це їх часто називали „зеленими” або „зеленожупанниками”) без будь-яких відзнак, хоча в деяких дослідженнях є згадки про нарукавні пов’язки з порядковим номером та аббревіатурою ВВН. 2 вересня 2-й курінь почав просування через Словаччину в другій лінії з частинами 172-го полку 57-ї піхотної дивізії (група армій „Південь”). Разом зі згаданою дивізією Легіон пройшов у південному напрямку на Сянок, Турку, Ліски, Самбір, Дрогобич, Стрий. 1-й курінь вирушив у східному напрямку через Пряшів. У ході воєнних дій обидва курені ВВН було розділено на невеликі групи й підпорядковано різним німецьким частинам, деякі з цих груп дійшли до Стрия і навіть околиць Львова. Після вступу Червоної Армії на територію Західної України разом із німецькою армією відійшли й українські сотні, які отримали наказ зайнятися під Краковом охороною українських втікачів, що почали масово переходити на захід від Сяну. Проти таких дій категорично виступив Р. Сушко, який склав повноваження командира. Після цього Легіон було розформовано, а окремі його відділи остаточно демобілізовано у Кросні, Криниці та Закопаному. Деякі вояки, пройшовши перепідготовку в Закопаному, поповнили ряди української допоміжної поліції та були направлені в поліційні відділки на Лемківщині, Холмщині, Підляшші, Ярославщині, а також до підрозділів збройної охорони промислових об’єктів „Веркшцу” (Werkschutz). Згодом основна частина вояків Легіону були активними організаторами збройного підпілля ОУН та Української Повстанської Армії.

Весною 1940 р., після перемог вермахту в Північній Європі, більшість українських емігрантських осередків і груп очікували на швидку війну проти СРСР, відтак, висували перед керівництвом німецької армії різноманітні проекти формування українського війська – від пропозицій мобілізувати

чоловіче населення Закерзоння до створення армії з 150 тисяч полонених українців – колишніх вояків польської армії. Проте німецькі генерали рішуче противилися всіляким спробам організувати повноцінну українську армію, погоджуючись лише на створення невеликих формувань. З цією метою ще на початку 1941 р. були проведені переговори між представником ОУН (Б) Р. Ярим та очільником абверу адміралом В. Канарісом і главкомом сухопутних сил вермахту фельдмаршалом В. Браухічем стосовно створення військової частини, вишколеної вермахтом, але політично підпорядкованої ОУН. Приховані наміри німецької сторони полягали в тому, щоб за допомогою українських сил створити систему інформації, підготувати з них перекладачів, а також організаторів партизанських дій. На кінцевому етапі переговорів було досягнуто угоди про вишкіл 800 кандидатів на старшин, які мали стати в майбутньому ядром союзної з Німеччиною української армії.

У ході комплектування військової частини був поділений на дві частини. В українських документах новоутворені батальйони фігурували під аббревіатурою ДУН (Дружини українських націоналістів), а в документах абверу – під кодовими назвами: спеціальний відділ „Нахтігаль” і організація „Роланд”. У червні 1941 р. „Нахтігаль” був цілком укомплектований старшинським складом і налічував 330 вояків, одягнутих у польову уніформу вермахту. З боку українців ним командував сотник Р. Шухевич. Зв'язковим старшиною був оберлейтенант Т. Оберлендер, у минулому – професор Кенігсберзького університету, спеціаліст з проблем СРСР.

У ніч на 30 червня 1941 р. батальйон „Нахтігаль” увійшов до Львова і до полудня зайняв всі стратегічні об'єкти, у тому числі радіостанцію. Заступник голови Проводу ОУН(Б) Я. Стецько проголосив 30 червня Акт відновлення державної незалежності України і повідомив про це по львівському радіо. Отже, українці вдруге у ХХ столітті розпочали творення своєї національної держави. Але подібний розвиток подій зовсім не входив у плани німецького керівництва. Тому вже 1 липня бійці українського куреня отримали тижневу відпустку і змушені були передати всі стратегічні точки

Львова під охорону прибулої німецької поліції. Після завершення відпускнуго тижня командування вермахту, щоб не залишати у Львові української військової частини, віддало наказ „Нахтігалю” 7 липня покинути місто. Отримавши наказ залишити Львів, командування ДУН планувало в той час форсованим напрямком рухатися на Київ, зайняти його, подібно до того, як вдалося зайняти Львів, і проголосити в столиці відновлення української державності та організувати новий уряд. Натомість у Львові продовжувало б функціонувати Крайове Державне правління Західної України, очолюване Я. Стецьком. 13 липня „Нахтігаль”, переправившись через колись прикордонну річку Збруч, опинився на Великій Україні і розпочав рух на схід як передове забезпечення 1-ї гірської дивізії. Через містечка Сатанів, Ярмолинці та Деражню українська частина почала марш на Проскурів (Хмельницький), до якого увійшла увечері 14 липня, а вже 16 липня вирушила через Вовковинці, Жмеринку, Браїлів на Вінницю. Український батальйон просувався швидким маршем так, що завжди на декілька десятків кілометрів опереджав німців, а це давало змогу проводити серед місцевого населення роз'яснювальну роботу та організовувати органи самоврядування.

З Вінниці український курінь відправився до містечка Юзвин (Некрасове). Скориставшись цією нагодою, вояки ДУН і похідні групи ОУН розпочали в районі активну пропаганду й створили органи місцевої адміністрації. Перебуваючи в Юзвині, вони дізналися, що 17 липня 1941 р. Гітлер приєднав Галичину до Генерального губернаторства і що більшість лідерів ОУН(Б) заарештовані. Усі солдати й офіцери були страшенно обурені подібними діями німців. У такій ситуації Роман Шухевич, як керівник північної групи ДУН, звернувся безпосередньо до гітлерівського командування з повідомленням, що очолюваний ним батальйон не може далі перебувати у підпорядкуванні німецької армії. Результатом цього нечуваного демаршу стало негайне роззброєння батальйону, особовий склад якого 13 серпня був відправлений до Кракова, а потім до Нойгаммера для

вирішення подальшої долі. Війна на Східному фронті для „Нахтігалья” закінчилась, а сам батальйон припинив існування.

Дивізія „Галичина” створювалася вже після Сталінградської битви, коли не було сумнівів, що німецькі окупанти відійдуть, а прийдуть радянські. Україна не була суб’єктом війни, а лише об’єктом і тільки ті, хто це розумів, усвідомлювали значення власних збройних сил, які, можливо, дуже стали б у пригоді після закінчення війни. От і пішов цвіт нації, студентство, недавні випускники гімназій, ветерани українських визвольних змагань 1918-1921 років, всі небайдужі – хто у загони УПА, а хто на збірні пункти Дивізії „Галичина”.

У жовтні 1944 р. дивізію „Галичина” перевели до Словаччини для охорони від радянських партизан району довкола міста Жіліна. Тут дивізію добре зустріло місцеве населення, яке погано ставилося до комуністів. Вояки навіть узяли під свій захист словацьких робітників, яких тероризували партизани і банди грабіжників. 26 січня 1945 р. дивізію було переміщено до Югославії, де вона боролася проти партизан Й. Тіто, а пізніше до Австрії. Наприкінці 1944 р. німці запропонували українцям утворити Український Національний Комітет (УНК). 12 березня 1945 р. було визнано УНК на чолі з генералом Павлом Шандруком єдиним представником українського народу з правом організації Української Національної Армії (УНА). Командувачем УНА був призначений П. Шандрук. До її складу увійшла дивізія „Галичина”, яка з 19 квітня 1945 р. отримала найменування „1-ша Українська Дивізія УНА (1 УД УНА)”. Решта українських добровольчих формувань у складі різних німецьких частин були об’єднані в 2-гу УД УНА. 25 квітня дивізію привели до присяги на вірність Україні. 7 травня, дізнавшись про майбутню капітуляцію райху, П. Шандрук наказав їй відійти з фронту – в зону окупації західних військ.

Головним чинником, що визначив місце і роль українців у Другій світовій війні, стала відсутність у них власної держави. Україну та українців всі учасники війни розглядали виключно як ресурс (людський, матеріальний,

політичний), який можна використати у протистоянні. Як результат – наша земля стала однією з головних арен світової бойні, а її жителі – вояками практично всіх армій, які пройшли через неї. Вже у перші дні війни українці воювали в лавах Війська Польського, Червоної Армії, так званого легіону Сушка в складі німецької армії. В наступні роки до цього переліку додалися нові українські формування в німецькому війську (батальйони „Нахтігаль” та „Роланд”, а згодом дивізія СС „Галичина”), радянські та польські партизани і, врешті, збройні формування українського визвольного руху (Українська повстанська армія, Українська народна революційна армія). Не слід забувати величезну кількість пасивних очікувачів, які намагалися вижити та врятувати свої сім’ї у жахливих умовах війни, не пристаючи до жодної зі сторін, або, навпаки, співпрацюючи з усіма. Всі учасники протистояння закликали українців реалізувати патріотичний обов’язок саме в їхніх лавах. Для цього польська влада декларувала готовність іти на поступки в повоєнному вирішенні українського питання (щоправда, лише в рамках відновленої Речі Посполитої); радянська – називала окремі свої фронти українськими, до пантеону героїв віднесла Богдана Хмельницького, іменем якого названо новий військовий орден; німці в останні дні війни пішли на перейменування колишньої дивізії Ваффен СС в „Українську національну армію” і навіть призначили її командиром українця Павла Шандрука. Кожен, хто воював на українських землях, намагався продемонструвати свою „українськість” чи бодай прихильність до українства, особливо в критичній для нього ситуації. І не можна сказати, що це їм абсолютно не вдалося – українські юнаки, які йшли до Червоної Армії, як і ті, що вступали до дивізії „Галичина”, часто були переконані – вони роблять це, аби захистити свій народ.

Список рекомендованої літератури

1. Боляновський А. Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. Боляновський. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка; Інститут українських студій Альбертського університету, 2003. – 686 с.
2. В'ятрович В. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович, Р. Забілий, І. Дерев'яний, П. Содоль. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2008. – 352 с.
3. Гунчак Т. У мундирах ворога / Т. Гунчак. – Броди: Просвіта, 2005. – 192 с.
4. Історія українського війська: Курс лекцій / П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.
5. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.
6. Радянсько-Японська війна 1945 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/c=Radiansko_japonska_1945.
7. Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / О. Є. Лисенко, І. Т. Муковський. – Київ: Пошук – вид. агентство „Книга пам'яті України”, 1997. – 567 с.
8. Патриляк І. „Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939 – 1960): монографія / І. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.
9. Слюсаренко А.Г. Україна в роки Другої світової війни: навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. / А.Г. Слюсаренко, І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Київ: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Історичний факультет. Кафедра новітньої історії України. – К., 2009. – 447с.
10. Трофимович В. Українські військові формування у німецьких мундирах 1939–1942 рр. / В. Трофимович. – Львів: ДУЛП, 1994 – 51 с.

Тема 9

Збройні Сили України в роки незалежності

1. Нормативно-правова база створення Збройних Сил України.
2. Формування органів військового управління.
3. Міжнародне військове співробітництво України.

1. Нормативно-правова база створення Збройних Сил України

Після проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України, вона успадкувала від СРСР одне з найпотужніших угруповань військ у Європі, оснащене ядерною зброєю та відносно сучасними зразками озброєння та військової техніки.

24 серпня 1991 року Верховна Рада України ухвалила рішення про взяття під свою юрисдикцію усіх розташованих на українських теренах військових формувань Збройних сил колишнього СРСР, та про створення одного з ключових відомств – Міністерства оборони України. Отже, під юрисдикцію України перейшли: 14 мотострілецьких, 4 танкові, 3 артилерійські дивізії та 8 артилерійських бригад (9 293 танки і 11 346 бойових машин), 4 бригади спецпризначення, 9 бригад ППО, 7 полків бойових вертольотів, три повітряні армії (близько 1 500 бойових літаків) і окрема мармія ППО. Стратегічні ядерні сили, дислоковані на території України, мали 176 міжконтинентальних балістичних ракет, що несли сумарно 1 272 ядерні боеголовки, а також близько 2 500 одиниць тактичної ядерної зброї. На час проголошення Україною незалежності чисельність військ в Україні нараховувала близько 980 тисяч осіб. У стислі терміни Верховною Радою України був прийнятий пакет законодавчих актів стосовно воєнної сфери: Концепція оборони і будівництва Збройних Сил України, постанова № 1658-ХІІ від 11 жовтня 1991 року «Про Раду оборони України», Закони України «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», Воєнна доктрина України тощо.

В основу процесу створення власного війська були закладені політичні рішення керівництва України стосовно без'ядерного і позаблокового статусу держави. При цьому враховувалися також обмеження, пов'язані з ратифікацією договору «Про звичайні збройні сили в Європі» та виконанням Ташкентської угоди 1992 року, якою встановлювалися не тільки максимальні рівні озброєння для кожної держави колишнього СРСР, а й для так званого «флангового району». В Україні до нього входили Миколаївська, Херсонська, Запорізька області та Автономна Республіка Крим.

Ще до проголошення незалежності низка громадських діячів і військових здійснювали підготовчі заходи зі створення Збройних Сил України. Зокрема, 7 лютого 1990 р. у Львові утворився Український військовий комітет, головою якого став історик Сергій Рудюк, а секретарем – полковник Віталій Лазоркін. 1 грудня 1990 р. цей комітет запропонував концепцію створення Збройних Сил України на базі військових формувань, дислокованих в Україні. 27 липня 1991 р. Народний Рух України разом з іншими національно-патріотичними силами провели перший з'їзд офіцерів-українців, які створили Всеукраїнське громадське об'єднання – Спілку офіцерів України.

Зі сфери громадської діяльності у державно-правову площину питання створення власної армії було переведено 24 серпня 1991 р. Одразу після прийняття Акта проголошення незалежності України Верховна Рада ухвалила постанову „Про військові формування в Україні”, якою визначила: „...підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території України, Верховній Раді України; утворити Міністерство оборони України; Урядові України приступити до створення Збройних Сил України”. Фактично цією постановою було покладено початок будівництва Збройних Сил України як важливого інституту держави і невід'ємного елемента її воєнної організації.

5 вересня 1991 р. Верховна Рада призначила генерал-майора авіації Костянтина Морозова Міністром оборони України. 11 жовтня 1991 р.

Верховна Рада України затвердила Концепцію оборони і будівництва Збройних Сил України. У Концепції передбачалося, що Україна поступово, з урахуванням усіх факторів національної безпеки, реалізуватиме намір стати в майбутньому нейтральною, без'ядерною державою, яка не братиме участі у військових блоках, натомість дотримуватиметься усіх договорів і угод щодо незастосування ядерної зброї. Документ визначав, що Збройні Сили України складатимуться з трьох видів: Сухопутних військ (Військ наземної оборони), Військово-Повітряних Сил і Сил Протиповітряної оборони (Військ повітряної оборони), Військово-Морських Сил. Також було визначено повноваження Міністра оборони України і Головного штабу Збройних Сил України.

Однією з найважливіших і суперечливих проблем у всьому комплексі питань військової сфери була проблема ядерної зброї. Після розпаду Радянського Союзу Україна стала власником третього за величиною ядерного потенціалу у світі. Виходячи з принципу без'ядерності, закріпленого Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., наша держава зобов'язалась вивезти до Росії ядерну зброю для її розукомплектування під спільним контролем. В обмін на ядерне роззброєння Україна отримувала гарантії безпеки та фінансову компенсацію. Процес ядерного роззброєння остаточно завершився до 1 червня 1996 р., коли на території України не залишилось жодного ядерного боезаряду.

Етапною датою у становленні Збройних Сил України стало 6 грудня 1991 р., коли Верховна Рада прийняла Закони „Про оборону України” і „Про Збройні Сили України”. Того ж дня було затверджено текст Військової присяги, яку в залі Верховної Ради першим склав Міністр оборони України генерал-полковник К.П. Морозов.

3 січня 1992 р. розпочався процес приведення до добровільної присяги на вірність народові України дислокованих на українській території військ. Під юрисдикцію України перейшли: 14 мотострілецьких, 4 танкові, 3 артилерійські дивізій та 8 артилерійських бригад (9293 танки і 11346 бойових

машин), бригада спецпризначення, 9 бригад ППО, 7 полків бойових вертольотів, чотири повітряні армії (близько 1500 бойових літаків) і окрема армія ППО. На час проголошення Україною незалежності чисельність військ в Україні нараховувала близько 980 тисяч осіб. Однак така кількість озброєння й особового складу була надмірною. У червні 1992 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір про звичайні збройні сили в Європі, яким визначалися максимальні рівні чисельності озброєння і військової техніки для України. Відповідно до цього слід було скоротити кількість танків на 5300 одиниць, бойових броньованих машин – на 2400 одиниць, бойових літаків – на 477 одиниць. 19 жовтня 1993 р. Верховна Рада України розглянула План проведення організаційних заходів у Збройних Силах України. Було прийнято Постанову „Про загальну структуру, чисельність та матеріально-технічне забезпечення Збройних Сил України”, якою було визначено чисельність Збройних Сил – 455 тис. військовослужбовців. На цьому ж засіданні Верховної Ради України була затверджена Воєнна доктрина України, яка визначила необхідність приведення системи оборони країни у відповідність до сучасних геополітичних і геостратегічних умов, переглянути та уточнити завдання і зміст діяльності всіх державних структур, організацій і закладів, причетних до забезпечення воєнної безпеки України.

Становлення Збройних Сил України проходило не без проблем. Однією з найгостріших стала проблема Чорноморського флоту. Після розпаду Радянського Союзу році радянський Чорноморський флот перейшов під контроль України на основі територіальної належності. Указом Президента України від 5 квітня 1992 р. на базі сил Чорноморського флоту почалося формування органів управління Військово-Морських Сил України. Однак 3 серпня 1992 р. на зустрічі президентів України Л. Кравчука та Росії – Б. Єльцина було ухвалено рішення про поділ флоту навпіл. Фактично ж це означало, що флот переходить під контроль Російської Федерації, яка всіляко затягувала укладення остаточної угоди щодо поділу флоту. Тим часом

формування ВМС України здійснювалось на базі частин колишнього ВМФ СРСР, що дислокувались на території України, але не входили до складу Чорноморського флоту, та за рахунок нових кораблів, що будувались українськими заводами. Часом доходило навіть до силового протистояння. 21 липня 1992 р. сторожовий корабель СКР-112, піднявши український прапор, здійснив перехід з Кримської бази (оз. Донузлав) до Одеси. Протягом 8-годинного переходу корабель переслідували кораблі Чорноморського флоту, застосовуючи попереджувальний артилерійський вогонь і намагаючись висадити на бунтівне судно групу захоплення. На підтримку СКР-112 спрямували українські прикордонні катери і винищувач. Перед загрозою бойового зіткнення російські моряки не стали виконувати наказ штабу ЧФ зупинити корабель „в будь-який спосіб”.

Угода про поділ Чорноморського флоту була підписана президентами Л. Кучмою та Б. Єльциним лише 9 червня 1995 р. До того ж параметри її були не на користь нашої держави: Україна отримала лише 18 % кораблів та суден Чорноморського флоту, а Росії залишалось 82 %. Ще більш небезпечним, як показало майбутнє, стало збереження на території України баз російського Чорноморського флоту.

Відповідно до Указу Президента України від 28 січня 1993 р. на базі Військово-Повітряних Сил України та Військ Протиповітряної оборони України розпочалося формування єдиного виду Збройних Сил України – Військ Повітряної оборони. Остаточне їх об'єднання передбачалося завершити до 30 листопада 1995 р. Однак у встановлені терміни виконати намічені заходи не вдалось. Через відсутність належної нормативно-правової бази та добре обґрунтованих теоретичних положень щодо створення нового виду Збройних Сил України у 1996 р. процес об'єднання ВПС та Військ ППО було призупинено.

Указом Президента України від 23 травня 1996 р. у складі Збройних Сил України було утворене Командування Сухопутних військ України, якому підпорядкували органи управління та війська військових округів.

Серйозну реорганізацію пройшла система підготовки кадрів для Збройних Сил України. Низка навчальних закладів була розформована у зв'язку із скороченням Збройних Сил. Натомість налагоджувалась підготовка фахівців тих спеціальностей, яких раніше на території України не навчали. Показовим прикладом реорганізації системи військової освіти стало створення 8 жовтня 1993 р. на базі Львівського вищого військового училища і військових кафедр цивільних вищих навчальних закладів Львова навчального закладу нового типу, інтегрованого в систему цивільної освіти, – Відділення військової підготовки Державного університету „Львівська політехніка”. Для підготовки фахівців оперативного-тактичного та оперативного-стратегічного рівнів у 1992 р. на базі розташованої в Києві Академії ППО Сухопутних військ імені Маршала Радянського Союзу О. М. Василевського була утворена Академія Збройних Сил України.

Україна успадкувала від СРСР загальний порядок щодо військового обов'язку, який був врегульований Законом України „Про військовий обов'язок і військову службу”, ухваленим 25 березня 1992 р. У подальшому цей закон багато разів змінювався; зміни бували різної спрямованості, але здебільшого спостерігалася тенденція до скорочення терміну служби та збільшення можливостей для її уникнення за допомогою різноманітних підстав для звільнення від призову або відстрочки від нього. Крім того, було введено альтернативну службу для тих, хто не згоден служити у війську з релігійних мотивів (мотиви нерелігійного характеру в Україні не дають підстав для альтернативної служби).

Поряд із Збройними Силами в Україні була утворена Національна гвардія. Її завдання регламентувались Законом України „Про Національну гвардію України”, ухваленим 4 листопада 1991 р., і включали захист конституційного ладу України, цілісності її території від спроб змінити їх насильницьким шляхом; участь у підтриманні режиму надзвичайного стану (відповідно до вимог законів України); участь у ліквідації наслідків аварій, катастроф і стихійних лих; формування в особливий період частин для

охорони й оборони найважливіших державних об'єктів; допомога прикордонним військам у затриманні порушників державного кордону України силами частин, дислокованих у прикордонних районах; участь у бойових діях з відбиття нападу ззовні та захисту безпеки України. Упродовж 1992–1996 рр. шляхом передачі частин і з'єднань з внутрішніх військ МВС та із Збройних Сил було сформовано сім дивізій Національної гвардії і низка інших частин.

Упродовж 1991–1996 рр., незважаючи на різноманітні труднощі були закладені основи Збройних Сил України, створена система військового управління, розпочалось приведення військового механізму держави у відповідність до нових геополітичних умов. Однак виконання низки важливих заходів було неможливим через наростаючу економічну кризу.

2. Формування органів військового управління

Формування ЗСУ почалось практично з того часу, як Україна отримала незалежність у серпні. Вже 24 серпня 1991 року Верховна Рада України прийняла постанову «Про військові формування в Україні», яка визначила ключове питання – підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території України, Верховній Раді України та утворити Міністерство оборони України. Фактично саме цією постановою було покладено початок будівництва Збройних Сил України як військової організації. Восени була прийнята більшість важливих документів – так, 11 жовтня Верховна Рада затвердила Концепцію оборони і будівництва Збройних Сил України. Під тиском західних держав та Росії у прийнятій Концепції передбачалася, що Україна стає без'ядерною державою та бере на себе зобов'язання не входити до будь-якого військового блоку. Тобто фактично проголошувалась нейтральність.

Важливо, що згідно концепції Збройні Сили України повинні були складатися з чотирьох видів – Сухопутних військ, Військово-Повітряних Сил, Сил Протиповітряної оборони та Військово-Морських Сил. Чисельність

ЗСУ визначалася на рівні 0,8–0,9% чисельності населення країни, тобто 400–420 тис. осіб. Тоді ж (11 жовтня) Верховна Рада України постановила створити Раду оборони України та затвердила склад посадових осіб, які входять до неї.

У середині червня 1992 року Верховна Рада України ратифікувала Договір про звичайні збройні сили в Європі, яким визначалися максимальні рівні озброєння і військової техніки для України. Фактично країна мала більшу за Договором кількість озброєння, тому кількість танків потрібно було скорочувати на 5300 одиниць, бойових броньованих машин – на 2400 одиниць, бойових літаків – на 477 одиниць. До реалізації цих завдань Україна приступила вже 18 серпня 1992 року. Однак вже тоді було очевидно, що, не маючи очевидних ворогів, країні така велика армія була не потрібна, грошей у бюджеті катастрофічно не вистачало і тому практично відразу почалось реформування (на практиці – скорочення). Так, Указом Президента України від 28 січня 1993 року на базі Військово-Повітряних Сил України та Військ Протиповітряної оборони України розпочалося формування єдиного виду Збройних Сил України – Військ Повітряної оборони.³ 1998 року запроваджена нова система військово-адміністративного розподілу території України. Замість військових округів було утворено оперативні командування. Було створено нові функціональні компоненти Збройних Сил України – сили стримування, сили швидкого реагування та частини прикриття державного кордону. ЗСУ були суттєво зменшені – так, у грудні 1998 року була затверджена чисельність Збройних Сил в 320 тисяч військовослужбовців (і ще 100 тис. цивільних працівників).

Наступний етап реорганізації ЗСУ приходить на 2001–2005 рр., коли були сформовані Об'єднані сили швидкого реагування, основні сили оборони і Стратегічні резерви. А у 2004-2005 рр. здійснено перехід Збройних Сил з чотирьох видової на трьохвидову структуру шляхом створення на базі ВПС і Військ Протиповітряної оборони єдиного виду Збройних Сил – Повітряних

Сил у складі трьох повітряних командувань («Захід», «Південь», «Центр») і тактичної групи «Крим».

Головні командування видів Збройних Сил України були переформовані у командування видів з відповідною оптимізацією їх структури та чисельності. З трьох оперативних командувань залишилися два (Західне та Південне), а північне оперативне командування переформовано в територіальне управління «Північ».

Загальна чисельність особового складу Збройних Сил України станом на кінець 2005 року складала 180 тис. військовослужбовців (і ще 65 тис. цивільних), а до 2012 року – 139 тис. військовослужбовців (і ще 45 тис. цивільних).

На цьому фоні продовжувалась деградація системи військової підготовки – так, за дуже короткий час кількість вищих військових навчальних закладів і військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів було зменшено вдвічі – з 60 до 31.

Але найбільшого падіння за весь час незалежності армія зазнала в 2013 році – тоді на потреби оборони були передбачені видатки менше 1% (!) внутрішнього валового продукту. Продовжувались розформування найбільш боєздатних частин – у Сухопутних військах було розформовано територіальне управління «Північ» та змінено організаційно-штатну структуру механізованих бригад. У Військово-Морських Силах розформовано Центр морських операцій, а високомобільні десантні війська виведено з підпорядкування командування Сухопутних військ і включено до складу військ, безпосередньо підпорядкованих Генеральному штабу.

З початком проведення антитерористичної операції на Донбасі ЗСУ було суттєво підсилені – за рахунок шести хвиль мобілізації (було призвано понад 200 тис. військовозобов'язаних) тільки в 2014 році було сформовано 4 нові бригади та 29 батальйонів територіальної оборони, які згодом були переформовані в окремі мотопіхотні батальйони. В результаті на кінець року чисельність ЗСУ становила 250 тис. осіб, у тому числі 204 тис.

військовослужбовців. Далі цей процес набував доволі стрімких форм – так, із початку проведення АТО у складі Збройних Силах було сформовано 15 бригад, полк, 5 батальйонів (дивізіонів), а також бригаду, 6 полків та 11 батальйонів оперативного (бойового), тилового і технічного забезпечення.

Початком нового етапу військового будівництва в Україні стало затвердження у січні 1997 р. Президентом Л. Кучмою Державної програми будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року. Того ж місяця були затверджені Положення „Про Міністерство оборони України” та „Про Генеральний штаб Збройних Сил України”. Це стало важливим кроком на шляху становлення демократичного цивільного контролю над оборонною сферою.

У 1998 р. була запроваджена нова система військово-адміністративного розподілу території України. Замість військових округів було утворено оперативні командування – оперативно-стратегічні об’єднання, призначені для виконання у мирний та у воєнний час оперативних, мобілізаційних завдань і завдань територіальної оборони у встановлених для них межах, а також технічного, тилового, медичного та інших видів забезпечення військ (сил), що знаходяться на їхніх територіях, незалежно від відомчої підпорядкованості. На початку 1999 р. було здійснено перехід на нову систему тилового забезпечення за територіальним принципом. Завдяки цьому вдалося уніфікувати і скоротити кількість тилових структур, забезпечити інтеграцію ресурсів, сил і засобів тилу і комплексне та ефективне їх використання в інтересах усіх структур Збройних Сил України.

Удосконалення системи військового управління тривало і в наступні роки. Найважливішим заходом стало завершення переходу на тривидову структуру Збройних Сил. Упродовж 2004–2005 рр. відбулось об’єднання ВПС та Військ ППО у новий вид Збройних Сил – Повітряні Сили. З трьох оперативних командувань залишилися два (Західне та Південне), а Північне оперативне командування переформовано у територіальне управління „Північ”. З метою оптимізації системи оперативного (бойового) та

матеріально-технічного забезпечення сформовано Командування сил підтримки. До його складу увійшли понад 50 військових частин і підрозділів забезпечення.

Одночасно з реорганізацією відбувалось і подальше скорочення чисельності Збройних Сил. Оптимальним вважалось підтримувати чисельність особового складу в мирний час на рівні 0,8-0,9 % від чисельності населення (близько 400–450 тис. чол.). У грудні 1998 р. були затверджені параметри – 320 тис. військовослужбовців і 100 тис. працівників ЗСУ, а станом на кінець 2005 р. налічувалось 180 тис. військовослужбовців і 65 тис. працівників ЗСУ. Співвідношення між видами Збройних Сил становило: Сухопутні війська – до 40 %; Повітряні Сили – до 24%; Військово-Морські Сили – до 8%; органи військового управління, військові навчальні заклади, установи – до 28%.

Упродовж 2006–2011 рр. відбувались подальші зміни в структурі Збройних Сил та скорочення їхньої чисельності (до 192 тис. осіб). Було сформовано корпус швидкого реагування Сухопутних військ, реформовано систему військової освіти, кадрового і медичного забезпечення, розширено сферу діяльності міжнародного військового співробітництва.

Скорочення чисельності Збройних Сил вимагало відповідної реорганізації частин і з'єднань. Зокрема, в Сухопутних військах відбувся перехід від трирівневої структури („оперативне командування-дивізія-полк”) до дворівневої („оперативне командування-бригада”). Станом на 2010 р. в Сухопутних військах налічувалось 17 бойових бригад (2 танкові, 8 механізованих, 1 повітряно-десантна, 2 аеромобільні, 1 ракетна і 3 артилерійські), 14 окремих бойових полків (1 механізований, 1 аеромобільний, 2 спеціального призначення, Президентський полк, 3 реактивних артилерійських, 3 зенітно-ракетних, 2 вертолітні армійської авіації і 1 полк РЕБ) і 9 окремих полків бойового забезпечення (4 інженерних, 4 зв'язку, 1 радіаційного, хімічного і біологічного захисту), інші окремі частини і установи рівня полку і нижче, а також 169-й навчальний центр

„Десна”. У 2013 р. чисельність особового складу Сухопутних військ становила 57 тис. чол. На їх озброєнні знаходились 686 танків, 72 бойових вертольоти, 2065 бойових броньованих машин, 716 артилерійських систем (гармат, мінометів і реактивних систем залпового вогню) калібру 100 мм і більше.

У Повітряних Силах основною організаційною одиницею стала бригада, яка включає 2-3 авіаційні ескадрильї та підрозділи забезпечення. Внаслідок скорочення та реорганізації станом на 2013 р. у Повітряних Силах залишилось 6 бригад і одна окрема ескадрилья тактичної авіації, 3 транспортні авіабригади та одна навчальна (підпорядкована Харківському університету Повітряних Сил), а також окремий полк дистанційно керованих літальних апаратів. Крім того, до складу Повітряних Сил входили 4 радіотехнічні бригади, 4 зенітні ракетні бригади та 8 зенітних ракетних полків.

Основними з'єднаннями Військово-Морських Сил були дві бригади надводних кораблів і кілька окремих дивізіонів, а також бригада морської авіації та бригада берегової оборони.

Переозброєння Збройних Сил новітніми зразками техніки відбувалось вкрай недостатніми темпами. Зумовлювалось це економічною кризою (яка обмежувала державні видатки) та низькою пріоритетністю Збройних Сил в умовах визнання відсутності зовнішньої загрози (що було закріплено у Воєнній доктрині України 2010 р.). Скажімо, на озброєння Сухопутних військ у 1999 р. було прийнято танк Т-84У, а у 2009-му – танк БМ „Оплот”, однак закупівлі їх обмежувалось невеликими партіями. Для Повітряних Сил нова авіаційна техніка взагалі не закуплялась – все обмежувалось модернізацією одиничних екземплярів винищувачів МіГ-29, штурмовиків Су-25 та навчальних літаків L-39. Майже не відбувалось оновлення корабельного складу Військово-Морських Сил. Основу оснащення Збройних Сил становили озброєння і техніка радянських часів.

Провідною тенденцією у комплектуванні Збройних Сил України особовим складом у 1997-2013 рр. було поступове скорочення частки військовослужбовців строкової служби та збільшення частки військовослужбовців за контрактом. Існували плани поступово повністю скасувати військову повинність і перейти на контрактний принцип комплектування війська. Питання про те, наскільки скоро це може відбутися, час від часу ставало предметом передвиборних обіцянок і суперечок; при цьому називалися роки в межах від 2008 до 2016 рр. Станом на початок 2013 р. в Збройних Силах України служило близько 45 тис. контрактників, але з них в бойових підрозділах – лише 15 тис. (у тому числі в Сухопутних військах – 5 тис.). Тобто, основу рядового складу бойових підрозділів, як і раніше, становили військовослужбовці строкової служби. З огляду на обмежений термін строкової служби це негативно позначалось на боєздатності підрозділів.

Розвиток системи військової освіти здійснювався шляхом формування видових вищих навчальних закладів. Для Сухопутних військ таким закладом став Львівський інститут Сухопутних військ, утворений у 2005 р. на базі Військового інституту Національного університету „Львівська політехніка”. З 1 вересня 2009 р. його було виведено зі складу Національного університету „Львівська політехніка” і перетворено в Академію сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного з утворенням в її складі Військового коледжу сержантського складу. Підготовку фахівців для Повітряних Сил зосередили у Харківському університеті Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, утвореному 2003 р. на базі Харківського військового університету й Харківського інституту Військово-Повітряних Сил, а для Військово-Морських Сил – Академії Військово-Морських Сил імені Павла Нахімова, утвореній 2009 р. на базі Севастопольського військово-морського інституту. У 2011 р. в системі підготовки фахівців для Сухопутних військ з’явився ще один вищий навчальний заклад – Військова академія (м. Одеса), створена шляхом реорганізації Військового інституту Одеського національного

політехнічного університету. Підготовку фахівців оперативного-тактичного та оперативного-стратегічного рівнів забезпечує Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського (до 2008 р. – Національна Академія оборони України; до 1999 р. – Академія Збройних Сил України).

Упродовж 1997–2013 рр. основними напрямками розвитку Збройних Сил України були подальше скорочення чисельності особового складу та кількості озброєння, а також оптимізація організаційної структури. Декларувались, але не були здійснені у повному обсязі, перехід Збройних Сил на комплектування за контрактом та переоснащення сучасними (модернізованими) зразками озброєння й військової техніки.

3. Міжнародне військове співробітництво України

Здобуття Україною незалежності та створення власних Збройних Сил відкрило шлях до участі в програмах міжнародного військового співробітництва та миротворчих операціях. Міжнародна миротворча діяльність українських військових була започаткована після затвердження Верховною Радою України Постанови від 3 липня 1992 р. „Про участь батальйонів Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії”. Відповідно до неї, у колишню Югославію був скерований 240-й окремий спеціальний батальйон чисельністю 550 осіб. В рамках Сил ООН з охорони (UNPROFOR) українські військові перебували в колишній Югославії до грудня 1995 р.

З прийняттям Верховною Радою України Закону „Про участь України в міжнародних миротворчих операціях”, підписаного Президентом України 23 квітня 1999 р, суттєво спростився механізм з'ясування питань стосовно участі українського військового контингенту в миротворчих місіях під егідою ООН. Відповідно до статті 4 цього Закону, рішення про направлення миротворчого контингенту чи миротворчого персоналу для участі України у міжнародній миротворчій операції, а також з питань надання матеріально-

технічних ресурсів та послуг приймає Президент України з одночасним поданням до Верховної Ради України законопроекту про схвалення рішення в частині щодо направлення миротворчого контингенту.

До 2016 р. Україна взяла участь у понад 30 міжнародних миротворчих операціях, наймасштабнішою з яких була Українська миротворча місія в Іраку. Вона тривала з 11 серпня 2003 р. до 9 грудня 2008 р. На першому етапі (до 27 грудня 2005 р.), в Іраку знаходився український миротворчий контингент максимальною чисельністю 1700 чол., на другому – значно менший за чисельністю миротворчий персонал.

На особливу згадку заслуговує миротворча місія в Грузії в жовтні 1993 р., яка на відміну від інших операцій проходила не в рамках місії ООН чи міжнародної коаліції, а на безпосереднє прохання уряду Грузії. У ході цієї операції 17 українських вертольотів евакуювали мирних мешканців з охопленої війною Сванетії. У наступні роки українські вертолітники брали активну участь у міжнародних операціях ООН на Балканах та в Африці. Іншими особливими миротворчими місіями Збройних Сил України стали морські антитерористичні та антипіратські операції НАТО „Океанський щит”, „Активні зусилля” та операція Євросоюзу „Атланта”. У 2007–2014 рр. в них брали участь фрегат „Гетьман Сагайдачний”, корвети „Тернопіль” та „Луцьк”. В рамках місії ООН в Анголі (1996–1999 рр.) українські військові інженери з 901-ї окремої понтонно-мостової роти займались відновленням шляхів, наведенням мостів і понтонно-мостових переправ. У Сьєрра-Леоне 4-й окремий ремонтно-відновлювальний батальйон у 2000–2005 рр. обслуговував техніку (бронетранспортери та автомобілі), надану Україною іншим учасникам миротворчої місії. В Лівані у 2000–2006 рр. в складі Тимчасових сил ООН перебував 3-й окремий інженерний батальйон, завданнями якого були розмінування території і будівництво нових опорних пунктів місії ООН.

Починаючи з 1992 р., у миротворчих операціях взяли участь понад 40 тисяч українських військовослужбовців. 51 з них загинув. Станом на

початок 2016 р. Збройні Сили України задіяні у десяти місіях. Найбільші з них за чисельністю залучених українських військовослужбовців – Місія ООН зі стабілізації у Демократичній Республіці Конго, Місія ООН у Ліберії, Операція ООН у Кот-д’Івуарі та Багатонаціональні сили КФОР у Косово.

Участь у міжнародних миротворчих операціях є далеко не єдиним видом міжнародного співробітництва Збройних Сил України. Зокрема, 8 лютого 1994 р. Україна приєдналась до програми військового співробітництва НАТО „Партнерство заради миру”. Завданнями цієї програми є розвиток співпраці в галузі безпеки, забезпечення стабільності на європейському континенті (зокрема, через спільні навчання й оборонне планування), набуття країнами-партнерами здатності до співпраці з НАТО в гуманітарних, миротворчих та інших операціях. В рамках програми „Партнерство заради миру” Збройні Сили України взяли участь у кількох десятках навчань як в Україні, так і за кордоном. Наймасштабнішим заходом, що відбувається в рамках програми на території України є навчання „Репід Трайдент”, що проводяться щорічно з 2006 р. на Яворівському полігоні. Зокрема, у 2015 р. у них взяли участь 1800 військовослужбовців з 18 країн.

Крім програми „Партнерство заради миру” Збройні Сили України беруть участь і в заходах за програмами двостороннього співробітництва. Найяскравішим прикладом є українсько-американські військово-морські навчання „Сі Бриз”, які проводяться з 1997 р. відповідно до „Меморандуму про взаєморозуміння та співробітництво з питань оборони та військових відносин” між міністерствами оборони США та України. Крім двох держав-організаторів у них беруть участь військові й з інших країн.

Програма „Партнерство заради миру” стала важливим інструментом інтеграції в НАТО нових членів. 12 країн-учасниць цієї програми вже стали повноправними членами Організації Північно-Атлантичного договору. Україна у 2005 р. розпочала інтенсифікований діалог з питань набуття членства в НАТО, а 15 січня 2008 р. подала офіційну заяву щодо можливості приєднання України до Плану дій з членства в НАТО. 3 квітня 2008 р. на

Бухарестському саміті на рівні Глав держав та урядів держав-членів Північноатлантичної Ради одностайно було погоджено Декларацію, у якій Україну (поряд з Грузією) було запевнено у майбутньому отриманні членства у НАТО. Однак у 2010 р., після приходу до влади В. Януковича, Україна змінила свій зовнішньополітичний курс на користь позаблокового статусу й відмови від прагнення стати членом НАТО. Наступний хід подій показав хибність такого рішення через неспроможність України самостійно забезпечити свою територіальну цілісність в умовах російської агресії. 2 грудня 2014 р. Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг заявив, що Україна може стати членом Альянсу, і, якщо вона подасть заяву, НАТО її розгляне. Він підкреслив, що для членства в НАТО Україна має відповідати стандартам та принципам, які є умовою набуття членства в Альянсі. 23 грудня 2014 р. Верховна Рада України ухвалила закон про відмову України від позаблокового статусу, що відкрило шлях для набуття у майбутньому статусу повноправного члена НАТО.

Важливим кроком на шляху до інтеграції в НАТО й набуття Збройними Силами України бойових спроможностей, що відповідають стандартам Альянсу, є створення багатонаціональних частин і з'єднань. Зокрема, 19 вересня 2014 р. міністри оборони України, Польщі та Литви підписали угоду про створення спільної Литовсько-Польсько-Української бригади (ЛитПолУкрбриг). Штаб цієї бригади розташований в м. Люблін (Республіка Польща). Він був офіційно відкритий 25 січня 2016 р. Загальна чисельність бригади становитиме 4500 чол.

Міжнародне військове співробітництво України після здобуття незалежності назагал визначалось прагненням до євроатлантичної інтеграції, хоча процес цей був нерівномірним. Він відзначався періодами як прогресу, так і стагнації і навіть регресу. Однак з 2014 р. процес співпраці з НАТО знову активізувався.

Список рекомендованої літератури

1. Біла книга – 2014. Збройні Сили України. – К.: Міністерство оборони України, 2015. – 85 с.
2. Закон України «Про оборону України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>
3. Закон України «Про Збройні Сили України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>
4. Воєнна доктрина України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>
5. Закон України «Про Національну гвардію України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/876-18>
6. Історія українського війська: Курс лекцій / [П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші]. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.
7. Історія України та українського війська: Практикум / [П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші]. – Львів: НАСВ, 2018. – 284 с.

Тема 10

Збройні Сили України під час анексії Російською Федерацією

1. Становище угруповань Збройних Сил України та сил флоту на території Криму в період його анексії Російською Федерацією.
2. Вихід вірних українській військовій присязі військових частин на материкову частину України.
3. Бойова взаємодія військових частин ЗС України з прикордонниками, правоохоронцями та добровольчими батальйонами, підрозділами Національної Гвардії України

1. Становище угруповань Збройних Сил України та сил флоту на території Криму в період його анексії Російською Федерацією

Першим об'єктом збройної агресії РФ проти України стала АР Крим. Задовго до окупації Росія створила на півострові потужну агентурну мережу, готову будь-якої миті дестабілізувати суспільно-політичну обстановку. Збройна агресія РФ проти України стала черговим кроком давно спланованої та організованої антиукраїнської “гібридної” війни.

Операція із захоплення кримського пів-острова розпочалася 20 лютого 2014 р., коли були зафіксовані перші випадки порушення збройними силами РФ, всупереч міжнародно-правовим зобов'язанням, порядку перетину державного кордону України через Керченську протоку.

23 лютого в Севастополі відбувся 20-тисячний мітинг, на якому “міським головою” було проголошено громадянина Росії О. Чалого. 26 лютого російські спецслужби за “севастопольським сценарієм” зімітували масове невдоволення жителів Сімферополя “київською владою”, організувавши зібрання прихильників “русской весны” перед кримським парламентом. Однак потужний мітинг українських патріотичних сил, включаючи кримських татар, нівелював плани агресорів та зірвав їх

прагнення видати окупацію Росією Криму за результат бурхливого волевиявлення корінних мешканців пів-острова.

У ніч на 27 лютого 2014 р. підрозділи спеціального призначення та повітряно-десантних військ РФ захопили будівлі Ради міністрів та Верховної Ради АР Крим, над якими підняли прапор РФ. Уранці депутатів Верховної ради Криму зібрали у сесійній залі, де вони “ухвалили” рішення про проведення так званого “референдуму” щодо статусу півострова. Того ж дня російські військовослужбовці захопили установи ЗМІ, зв'язку, аеропорт у Сімферополі, аеродром Бельбек у Севастополі, паромну переправу до Керчі. Невдовзі Чорноморський флот РФ заблокував військово-морські бази, де перебували кораблі Військово-Морських Сил (ВМС) ЗС України, а російські спецпідрозділи разом з іррегулярними формуваннями блокували українські військові частини.

Особовий склад російських збройних формувань не мав знаків розрізнення. На півострові з'явилися так звані “зелені чоловічки”. Водночас тривало озброєння іррегулярних формувань з-поміж членів парамілітарних козачих організацій, російських шовіністів і кримінальних елементів, а також найманців із місцевих колаборантів, якими керували офіцери спецслужб РФ.

Уже після фактично вчиненої збройної агресії 1 березня 2014 р. ухвалила звернення президента Російської Федерації В. Путіна, в якому той дав дозвіл на застосування збройних сил РФ на території України.

У березні регулярні російські війська та парамілітарні формування продовжили силові акції, спрямовані на блокування українських військових містечок на території Криму, захоплення адміністративних приміщень, контроль транспортних магістралей та інших стратегічно важливих об'єктів. Жодного військового об'єкта захопити відразу не вдалося.

У цей складний період українські військовослужбовці продемонстрували всьому світу зразки витримки, стійкості та мужності. Так, льотчики Сакської морської авіаційної бригади ВМС ЗС України, незважаючи на повну блокаду військової частини російськими десантниками,

щоб не дати окупантам захопити морську бойову авіаційну техніку і озброєння, 3 березня зуміли підняти у повітря бойові протичовнові вертольоти і літаки та успішно передислокувати їх до військового аеродрому в Миколаєві.

На аеродромі в Бельбеку українські військові без зброї, строем, незважаючи на попереджувальні постріли окупантів, з розгорнутим бойовим прапором військової частини та виконуючи гімн України, пройшли крізь стрій “зелених чоловічків”.

Силовий спротив вчинили нападникам морські піхотинці у Феодосії. Екіпажі кораблів у заблокованому Донузлавському озері до кінця чинили опір окупантам. Значна група курсантів Севастопольського воєнно-морського училища відмовилась присягати на вірність Росії та виконала державний гімн України.

Тим часом, усупереч Указу виконувача обов’язків Президента України О. Турчинова про призупинення рішення кримського парламенту та рішення Конституційного Суду України, які визнали оголошення “референдуму” таким, що не відповідає Конституції України, попри несхвальну позицію Ради безпеки ООН, незважаючи на бойкотування “референдуму” Меджлісом кримсько-татарського народу, 16 березня так званий “референдум” щодо статусу Криму було проведено. В умовах присутності великої кількості озброєних російських військовослужбовців, а також масових фальсифікацій, “референдум” в АР Крим та місті Севастополі буцімто зібрав понад 1,7 млн заповнених бюлетенів (що відповідає 82,7% від загальної кількості виборців), з яких майже 97% засвідчили вибір “за возз’єднання Криму з Росією на правах суб’єкта Російської Федерації”.

Вже 18 березня в Москві був підписаний так званий “договір про прийняття Криму до складу Росії”. 20 березня він був “ратифікований” Державною Думою Російської Федерації, а 21 березня – Радою Федерації.

Серед значної кількості доказів щодо прихованого характеру російської збройної агресії показовим став випуск медалі “За повернення Криму”, яка

була встановлена наказом міністра оборони Російської Федерації від 21 березня 2014 р. На медалі викарбувані дати спецоперації росіян в АР Крим: 20 лютого – 18 березня 2014 р. Згодом, зрозумівши, що цей факт свідчить проти них, росіяни прибрали з офіційних інформаційних ресурсів посилання на цю нагороду, однак медаллю “За повернення Криму” нагороджено понад 300 осіб.

США і Євросоюз відмовилися визнавати результати “референдуму”, засудили дії Росії і запровадили санкції щодо російського бізнесу і високопосадовців, заморозивши їхні закордонні активи і наклавши візові обмеження. 27 березня 2014 р Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію на підтримку територіальної цілісності України. 2 липня 2014 р Парламентська асамблея ОБСЄ визнала такі дії Росії військовою агресією.

Для використання фактора загрози вторгнення, застосування сили керівництво РФ розгорнуло потужне угруповання військ вздовж державного кордону України.

Виходячи з нагальної потреби захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів України, з огляду на порушення РФ низки міждержавних договорів та рішення Ради Федерації Федеральних зборів Росії щодо використання збройних сил РФ на території України, з 2 березня 2014 р. ЗС України приведено в бойову готовність “Повна”, а 17 березня 2014 р. в Україні оголошено часткову мобілізацію. З цього часу держава почала функціонувати в особливих умовах.

Українське суспільство відреагувало на агресію РФ патріотичним піднесенням. На цій хвилі, із залученням добровольців, створювалися нові державні силові структури. 13 березня 2014 р. створено Національну гвардію України як військове формування з правоохоронними функціями. Учасники Революції Гідності прямо з Майдану спрямовувались на формування резервних батальйонів Нацгвардії, основою яких були добровольці. У квітні 2014 р. Міністр внутрішніх справ України оголосив про створення підрозділів патрульної служби міліції особливого призначення, які

комплектувалися на добровільній основі з патріотично налаштованих громадян. Разом було створено 38 таких підрозділів. Військово-політична ситуація, що виникла на Сході України, зумовлювала необхідність прийняття рішення про збройний опір російській агресії.

2. Вихід вірних українській військовій присязі військових частин на материкову частину України

У лютому 2014 року український півострів Крим окупували російські війська. Хоча Кремль офіційно довго не зізнавався, що це російські солдати, зберіглося безліч цього доказів. Вони окупували українські військові частини.

Окупація готувалася заздалегідь, і тому командування багатьох військових частин Кремль напередодні просто купив. Офіцери, які зрадили Військовій присязі на вірність Українському народові, всіляко схиляли так само робити і особовий склад. Та багато хто відмовився зраджувати.

Так, 2 березня російські війська з'явилися в Перевальному, де була 36-а бригада берегової оборони Збройних Сил України. Офіцери почали вивозити родини та пакувати речі. Залишатися на півострові не можна вже було. Багатьох контрактників, які не зрадили Україну, вигнали з казарм. Кримські татари надали безкоштовно прихисток військовим у себе вдома. Вони ж і допомогли військовим с транспортом доїхати до материкової частини країни. У квітні 2014-го року патріоти 36-ї бригади передислокувалися із кримського селища Перевальне до Одеси і продовжили службу у складі Збройних Сил України.

Також не зрадили Україні і 103 курсанти Академії військово-морських сил імені Нахімова у Севастополі. Вони попри все заспівали гімн України, коли під час анексії Криму Росією над їхньою академією замість українського прапора піднімали російський. Спів хлопців намагалися заглушити військовим оркестром, але вони не здалися. Тепер більшість з цих

хлопців закінчили Одеську національну морську академію і служать у Військово-морських силах України.

Рада національної безпеки та оборони доручила Міноборони передислокувати військових із Криму. РНБО також доручила Кабміну провести евакуацію родин військовослужбовців, для яких є реальна загроза життю та здоров'ю.

Разом із тим, як повідомив після погоджувальної ради фракцій виконувач обов'язки голови фракції "Батьківщина" Сергій Соболев, Російська Федерація не дозволяє сім'ям українських військовослужбовців залишити територію АРК.

За його словами, РФ називає це нормами міжнародного права.

"Вони дозволяють сім'ям українських військовослужбовців залишити територію тільки у разі нотаріально оформлених дозволів як при виїзді за кордон. Або ж сім'ям дозволено виїжджати тільки у повному складі", - заявив Соболев. Крім того, як повідомив депутат, сім'ї українських солдат перебувають в оточенні мародерів.

Крім того, за словами Сергія Соболева, не вирішено і питання збереження Україною військової техніки та обладнання.

Тоді як деякі військові аналітики радять знищувати техніку та обладнання при виході з Криму, лідер фракції "Батьківщина" твердить, що "все, що ми не зможемо врятувати із обладнання, буде предметом міжнародних позовів".

Як повідомив на брифінгу заступник начальника головного командного центру Олександр Розмазнін, близько половини українських вояків перейшли на бік російської армії:

"У кількісному складі 50 на 50. Тобто близько 50 відсотків перейшло", - цитують представника Міноборони "Українські новини".

Водночас пан Розмазнін додав, що в Криму ще лишаються не захоплені українські військові частини, але не уточнив, про які частини ідеться.

Крім того, Міноборони повідомляє, що 3 українських кораблі, заблоковані в озері Донузлав, залишаються вірними присязі України.

Олександр Розмазнін зазначив, що вивести ці кораблі у відкрите море неможливо, але і варіант їхнього затоплення Міноборони не розглядає.

Курсантів морської академії імені Нахімова в Севастополі, які не підтримали перехід закладу у склад нового училища РФ, можуть перевести в інший заклад в Україні, – повідомив "Українській правді" один з курсантів академії, додавши, що нині на курсантів чиниться тиск із погрозами про відрахування, якщо вони не стануть громадянами Росії.

Як заявив під час погоджувальної ради фракцій голова парламенту Олександр Турчинов, який виконує обов'язки президента та головнокомандувача України, рішення РНБО про передислокацію українського війська із Криму було ухвалене у зв'язку з постійними провокаціями з боку російських військовослужбовців проти підрозділів Збройних сил України.

Він зазначив, що життя й здоров'ю військовослужбовців у Криму є загрози, а також відбувається переслідування їхніх родин.

Олександр Турчинов зазначив, що військовослужбовці в Криму "виконали свій обов'язок, в першу чергу вони дали можливість і час ЗСУ забезпечити підготовку до оборони, привести війська в повну бойову готовність і розпочати часткову мобілізацію".

"І сьогодні українська армія готова гідно, професійно боронити українську землю", – підкреслив Турчинов. Він подякував всім військовослужбовцям, "які до кінця виконують свій конституційний обов'язок".

3. Бойова взаємодія військових частин ЗС України з прикордонниками, правоохоронцями та добровольчими батальйонами, підрозділами Національної Гвардії України

Відповідно до вимог статті 18 Закону «Про оборону України» та Положення про територіальну оборону України, затвердженого Указом Президента від 2 вересня 2013 р. № 471, з початком військової агресії проти України Генеральним штабом ЗСУ було прийнято рішення щодо утворення підрозділів територіальної оборони. За даними, що є у відкритому доступі, було створено 43 батальйони територіальної оборони (далі – БТрО).

Кадровий склад БТрО комплектувався не лише на виконання указу про мобілізацію, а й за рахунок добровільної участі громадян у цих підрозділах. До них записувалися особи з числа колишніх військовослужбовців, міліціонерів та патріотично налаштованої молоді, які з тих чи інших причин не були мобілізовані, проте виявили бажання взяти участь у захисті державного суверенітету.

Те саме стосується й так званих добровольчих спецпідрозділів, створених у квітні 2014 року Міністерством внутрішніх справ України для захисту від злочинних посягань та охорони громадського порядку – патрульної служби міліції особливого призначення (ПСМОП). До ПСМОП залучалися цивільні особи, які бажали служити в органах внутрішніх справ, але з якихось причин не змогли вступити на службу, а також особи, які мали досвід військової служби.

Загалом відповідно до інформації, що є у відкритому доступі, такі підрозділи були сформовані у всіх територіально-адміністративних одиницях. Переважна більшість підрозділів, утворених Міністерством оборони України та МВС, починаючи з 2015 року, приєдналися до Збройних Сил, Національної гвардії або Національної поліції України.

Добровольці російсько-української війни зродились з пожеж і полум'я Майдану. Частина людей, яка виборювали право України на гідне життя та верховенство права, вирішили продовжити цю боротьбу й проти сильнішого

зовнішнього ворога у складі добровольчих батальйонів: офіційних (формування у складі МО та ВМС) та неофіційних (незалежних від державних структур).

Неофіційним добробатам доводилось змагатися не лише за вільну Україну, але й за визнання себе частиною української армії, власні ідейні переконання, й потім – за посвідчення УБД та соціальні гарантії. “Повернись живим” дізнався, що зараз відбувається з добровольцями та як вирішуються їхні проблеми.

Добровольчі батальйони поділяються на офіційні й неофіційні. Перші створювалися під началом Міністерства оборони, зокрема, батальйони територіальної оборони (БТрО) та МВС у структурі Нацгвардії чи як загони поліції особливого призначення. До батальйонів “легальних” добровольців могли призвати через військкомати, або ж вони формувалися за принципом належності бійців до певної націоналістичної спільноти.

Зокрема “Азов” із самого початку бойових дій був у структурі МВС, а потім став окремим загonom спеціального призначення у складі Нацгвардії України. Тим часом Добровольчий український корпус “Правий сектор” як був, так і лишився незалежним формуванням.

Одна з головних причин формування окремих незалежних батальйонів учасниками Майдану, котрі вирішили боронити державність на фронті – бажання залишатися вкупі з побратимами. З людьми, що стояли поруч на барикадах, або й ще раніше – товаришами з патріотичних рухів. Павло Долинський брав участь у революційних подіях в Києві, потім – на фронті у складі невеликої диверсійної групи 5-го окремого батальйону ДУК “Правий сектор”. Отримав серйозні поранення, зіткнувся з необхідністю змагатися за свій статус ветерана.

“Після Майдану, коли стало більш-менш зрозуміло, що тут все стабілізувалося й наша присутність потрібна в іншій точці України, ми з побратимами поїхали на тренувальну базу “Десна”. У “Правого сектору” було окреме місце на базі. Потім – на Схід. У нас, як у добровольчого

об'єднання, не було грошей ані на їжу, ані на одяг чи боєприпасів. Збирали з миру по нитці: народ, діаспора, трофеї”, – говорить “Повернись живим” Павло Долинський.

Співпраця із Збройними Силами України складалася здебільшого з координації та взаємодоповнення. За словами Павла Долинського, добровольці, наприклад, могли краще проводити розвідувально-диверсійні операції невеликими групами, але не могли забезпечити вогневу підтримку важким озброєнням, що було доступно для Збройних сил. Так само добровольці мали можливість оперативного реагування, адже рішення приймалися на місці, без бюрократичних перепон.

Допомога приходила, у тому числі від волонтерів. Більша частина підрозділів формувалась швидко, й допомога у 2014-2015 роках була хаотичною, тому що волонтерський рух ледь встигав допомагати.

“Це було так: Дебальцеве – усі помчали туди, Іловайськ – всі туди. Потім ми приходили до того, що треба дивитися на якість цієї допомоги. На початку війни допомога включала, зокрема, тепловізійні прилади, високоточну денну оптику, GPS навігаційні системи, GPS-трекери, біноклі, труби розвідника, стереотруби, інші речі. І все це йшло у великому об'ємі по всій лінії фронту й давалося всім тим, хто цього потребував”, — розповів ветеран, керівник військового відділу фонду “Повернись живим” Андрій Римарук.

Павло Долинський розповідає, що на певному етапі бійцям ДУК “ПС” пропонували легалізуватися у Збройних Силах України. Але довіри до системи у добровольців не було. Так само не хотілося розставатися з побратимами, з якими вже чимало пройдено.

У 2015 році все ж почалася легалізація добровольчих підрозділів, проте не всі на це погодились. Наприклад, неофіційними залишились ДУК “Правий Сектор”, УДА, батальйон ОУН й деякі інші. Їм пропонували стати частиною певної бригади. Учасники тих процесів згадують про випадки, коли цілі добровольчі батальйони переходили у структуру Міноборони або МВС,

проте умови, які їм обіцяли (лишити підрозділ разом, із їхнім командуванням та задачами), не були забезпечені. Їх починали перетасовувати. Це не влаштовувало бійців.

“Ми хотіли воювати щиро та надійно. Ми та ЗСУ мали спільну мету, доповнювали один одного, але ідеологія, стратегія, тактика, діяльність різнилися. Часом було важко, але під тиском народної підтримки держава мала з нами рахуватися. Серед проблем з боку «системи»: інколи неаргументовано доводилося залишати зайняті позиції, інколи на позиції нас не пускали, часом забиралася трофейна зброя...”, – говорить Павло Долинський.

Але неофіційний статус унеможлилював реалізацію соціальних гарантій. І якщо добровольці йшли на війну передусім за свою державу, а не задля отримання землі чи пільг, то родина воїна у разі його загибелі лишалася сам на сам із трагедією.

“Родини не отримували допомогу на поховання, місце на кладовищі, пенсію. Живі теж мали проблеми, адже поранені не могли офіційно лікуватися у військових госпіталях. Наприклад, мінно-вибухова травма записувалася як побутова”, – розказала “Повернись живим” волонтер, співзасновниця ГО “Добровольці” Анастасія Римар.

Добровольці, які легалізувалися, мали змогу отримати статус учасника бойових дій без особливих проблем. Неофіційні ж лишалися немов поза законом. Під впливом громадськості влада все ж визнала, що добровольчі формування зазнають втрат й почалася робота з надання статусу УБД і бійцям неофіційних добробатів. Спочатку діяльність у цьому напрямі була націлена передусім на сім'ї загиблих. Далі мова зайшла й про УБД для всіх добровольців, причетних до бойових дій.

У 2015 році Анастасія Римар і Ганна Демиденко заснували Службу соціального захисту добровольців ДУК та УДА, що потім стала громадською організацією "Добровольці". Вони займалися цією проблемою з середини

2015 року, коли були внесені зміни до “Закону про статус ветеранів війни”, де на добровольців все ж звернули увагу.

“З того часу було проведено безліч круглих столів, нескінченних зустрічей у міністерствах і профільних комітетах ВР. Проти були представники Міноборони, СБУ. Вони переймалися, що буде неконтрольований потік людей за УБД. І ось коли Мінветеранів було створено, ми з тодішнім міністром Іриною Фріз проговорили про те, що питання офіційного статусу для добровольців повинно бути вирішено. Ми написали законопроект, примусили Зеленського публічно пообіцяти, що він його підпише й все вдалося”, – розповіла Анастасія Римар.

Вже рік, як перші добровольці отримали офіційний статус учасник бойових дій. Станом на сьогодні УБД отримав вже 821 доброволець. За словами волонтерки, проблеми були з довідками, де зафіксований вхід на позиції в зону АТО й вихід. Їх видає Міністерство оборони, в добровольчих формуваннях такого не було.

“Наприклад, людині потрібна така довідка за 2014 рік. Нам доводилось їздити по бригадах, на полігони, на передову, шукати там командирів, тому що нам потрібно було офіційне підтвердження військових про те, що вони бачили цю людину. Доводилось їх знаходити, вмовляти, шукати свідків. Допомогала Юридична сотня (громадська організація з правової допомоги – прим ред) і ситуативно інші небайдужі”, – сказала Римар.

На думку активістки, переважна частина причетних добровольців вже отримала посвідчення. До слова, Павлу Долинському довелося пройти через кілька судових процесів, аби отримати свій законний статус УБД.

Список рекомендованої літератури

1. Воєнна доктрина України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>
2. Початковий період російської збройної агресії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zsu.gov.ua/year/60803b4d4671d41dbfcb1a88>

3. Закон України «Про оборону України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>
4. Закон України «Про Збройні Сили України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>
5. Закон України «Про Національну гвардію України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/876-18>
6. Історія українського війська: Курс лекцій / [П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші]. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.
7. Біла книга – 2014. Збройні Сили України. – К.: Міністерство оборони України, 2015. – 85 с.

Тема 11

Бойові дії на сході України

1. Бойові дії українських військових частин до Перших Мінських угод.
2. Бойові дії в районах лінії розмежування до Других Мінських угод.
3. Переформатування Антитерористичної операції на Операцію об'єднаних сил.

1. Бойові дії українських військових частин до Перших Мінських угод

Мінський протокол (також Мінська тристороння угода, Мінське перемир'я, Мінськ-1) – угода про тимчасове перемир'я у війні на сході України, досягнута на переговорах у Мінську 5 вересня 2014 року.

Протягом березня-травня 2014 року у багатьох містах східних, центральних та південних регіонів України відбулася серія мітингів і акцій, що отримала назву «Російська весна». Акції проходили під російськими прапорами і проросійськими гаслами, висували широкий спектр вимог – від переходу до федеративного устрою України до закликів розділення території України і повторення «Кримського сценарію» з входженням до складу Росії. У виступах взяли участь як місцеві жителі, так і привезені з Росії активісти. Найбільші мітинги відбулися у Донецьку, Луганську, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Запоріжжі. Акції часто переростали у сутички з проукраїнськими мітингами, що тривали у містах у той же час, і проходили під проєвропейськими гаслами та на підтримку територіальної цілісності України. Так, 13 березня сталася перша смерть у подіях на сході – на проукраїнському мітингу в Донецьку було вбито його учасника Дмитра Чернявського, місцевого активіста з Донеччини.

На початку квітня 2014 року проросійські сили суттєво загострили ситуацію: 6 квітня ними було захоплено будівлю СБУ в Луганську, а 7 квітня відбулося «проголошення державного суверенітету» ДНР у Донецьку.

13 квітня 2014 р. в.о. президента України Олександр Турчинов заявив, що для того, щоб зупинити розгул тероризму, організованого російськими спецслужбами у східних регіонах України, Рада нацбезпеки та оборони розпочинає широкомасштабну антитерористичну операцію із залученням Збройних Сил України

16 квітня 2014 року о 20.30 годині проросійськими бойовиками, озброєними автоматичною зброєю, гранатами та пакетами із запалювальною сумішшю було здійснено напад на військову частину у місті Маріуполь Донецької області. Силами СБУ та міського управління МВС України штурм бойовиків був відбитий.

17 квітня 2014 року поблизу міста Слов'янськ Донецької області силами розвідувально-диверсійних груп Головного розвідувального управління Генерального штабу Збройних сил РФ було захоплено телерадіопередавальний центр на горі Карачун, після чого здійснено її вимкнення від українських телерадіоканалів та налагоджено трансляцію першого мультиплексу цифрового телебачення Російської Федерації.

3 травня десантними військами ЗСУ було відновлено контроль над телевежею на Карачуні та організовано посилене патрулювання стратегічного об'єкту. Через стратегічну важливість гори, її панівну висоту над містом та розташування на ній телерадіовежі, проросійськими бойовиками протягом травня-червня 2014 року неодноразово здійснювалися спроби штурму гори та регулярний її обстріл. 5 травня озброєними проросійськими бойовиками була здійснена спроба прориву з оточеного українськими силовиками міста Слов'янськ. У ході спецоперації угруповання терористів було ліквідоване, залишки злочинців повернулися у місто. В результаті протистояння загинули 4 бійці Служби безпеки та МВС України, одна людина отримала тяжкі поранення.

9 травня 2014 року кількома десятками проросійських бойовиків, озброєних снайперською, автоматичною, великокаліберною зброєю та гранатами, здійснено блокування вулиць міста та вчинено спробу захоплення

міського відділення МВС України і військової частини Національної гвардії України.

13 травня близько 30-ти проросійських бойовиків влаштували засідку на околиці села Жовтневе Слов'янського району та вчинили напад на колону українських десантників. В результаті годинного збройного протистояння загинули 7 бійців 95-ї аеромобільної бригади ЗСУ, 9 десантників отримали поранення різного ступеня тяжкості та контузії.

22 травня 2014 року проросійські сили здійснили два напади – біля Волновахи і Рубіжного. Опівночі 2 червня близько 100 членів проросійських збройних формувань почали штурм Луганської прикордонної застави, яка розташована прямо на околиці спального району міста, у кварталі Мирний. Українським прикордонникам надавала підтримку армійська авіація на гелікоптерах та літаки Повітряних сил ЗСУ. В ході дводенної облоги, станом на 4 червня, будівлю та територію застави було захоплено.

2 червня вдень в центрі Луганська пролунала серія вибухів біля будівлі Луганської обласної державної адміністрації. В результаті вибухів загинуло 8 та поранено 28 осіб. За даними Місії ОБСЄ в Україні, Луганська ОДА була обстріляна ракетами з літака.

3 червня українські сили здійснили наступ. Повідомлялося, що в ході антитерористичної операції була повністю очищена від терористів північ Донецької області – знищено опорні пункти і військові табори бойовиків, захоплений їх укріплений район у населеному пункті Семенівка під Слов'янськом, встановлено контроль над містом Лиман.

13 червня о 4:50 ранку із залученням бійців Національної гвардії України, МВС України та територіальної оборони України «Азов» і «Дніпро-1» розпочата антитерористична операція по тотальній ліквідації терористичних осередків проросійських злочинців в місті Маріуполь. В ході операції силовими органами України були знищені опорні пункти проросійських бойовиків, ліквідована їхня військова техніка, нейтралізовані

самі зловмисники та відновлено контроль над усіма незаконно захопленими спорудами міста.

20 червня 2014 року Петро Порошенко віддав наказ силам АТО з 22:00 п'ятниці 20 червня по 10:00 четверга 27 червня 2014 року в односторонньому порядку припинити бойові дії на окупованих терористами територіях України та закликав бойовиків до участі в переговорах з метою мирного врегулювання інциденту на Донбасі.

Враховуючи позицію російського керівництва з нехтування домовленостей тристоронньої Контактної групи з мирного врегулювання ситуації в Донецькій і Луганській областях та продовження просування проросійського військового контингенту в глиб території України, 1 липня 2014 року силовими структурами України розпочата повномасштабна військова операція з активного контрнаступу на всій лінії фронту та тотальної ізоляції зони конфлікту від військового забезпечення з боку Російської Федерації.

Станом на 4 липня, українськими військовими з початку антитерористичної операції було звільнено 17 населених пунктів, а під контролем урядових сил знаходилось 23 з 36 районів Донецької (13 з 18) та Луганської (10 з 18) областей.

Упродовж 5-7 липня силами військовослужбовців ЗСУ здійснено остаточне звільнення Артемівського, Мар'їнського і Слов'янського районів Донецької області від залишків чеченських найманців, які залишилися прикривати відхід російських бойовиків. З початком бойових дій у Лисичанську, подібно подіям під Слов'янськом, активізуються панічні спроби втечі з оточеного міста бойовиків на бронетехніці, в супроводі шквального вогню з власних РСЗВ «Град» по міським житловим кварталам та одночасним знищенням мостів і шляхопроводів на своєму шляху. 24 липня зведеними підрозділами Національної Гвардії та ЗСУ завдано остаточного нищівного удару по сконцентрованим залишкам проросійських бойовиків, в результаті чого у вечері того ж дня місто було повністю звільнено від

озброєних іноземців та відновлено контроль над усіма незаконно захопленими міськими спорудами.

17 липня 2014 року в підконтрольній терористичній організації «ДНР» зоні, між селами Грабове та Розсипне Шахтарського району Донецької області України, був збитий пасажирський літак Boeing 777 авіакомпанії, що виконував рейс «МН17» Амстердам – Куала-Лумпур. В результаті теракту загинули 298 осіб. За підсумками розслідувань, здійснених протягом липня-вересня 2014 року представниками Ради безпеки Нідерландів та ряду міжнародних організацій було виявлено, що причиною падіння літака стало його ураження боєголовкою моделі 9Н314М ракети класу «земля-повітря» серії 9М38, якими оснащуються зенітно-ракетні комплекси «Бук».

Російські засоби масової інформації, всупереч результатам розслідувань, спробували перекласти провину за збиття літака на українських військових. Тим не менше, теракт став безпосередньою причиною міжнародної економічної ізоляції Російської Федерації від цивілізованого світу, яку проголосили 41 країна та ряд міжнародних організацій та спричинив третю хвилю санкцій проти окремих секторів економіки та посилив обмеження на співробітництво і технологічне забезпечення Російської Федерації.

Починаючи з середини серпня 2014 року, наступальні дії українських силовиків в районі Іловайська поступово припиняються у зв'язку з нестачею сил для остаточного взяття міста. У ніч з 23 на 24 серпня з Росії на територію України в районі Амвросіївки зайшло 4 батальйонно-тактичних групи Збройних сил РФ, сформованих на основі підрозділів 6 ОТБр, 8 ОМСБр, 31 ОДШБр, 331 ПДП та ін., які взяли в оточення угруповання українських сил в районі Іловайська.

24-28 серпня точилися запеклі бої, поки російські війська окопувалися на позиціях, укріплюючи кільце. За ці дні українські підрозділи змогли взяти у полон 13 військовослужбовців РФ, захопити новітній російський танк Т-72Б3 та розбити колону 8 ОМСБр.

27 серпня відбулася спроба деблокувати зовні українські формування, оточені під Іловайськом, силами ротно-тактичної групи 92 ОМБр та роти 42 БТрО, але їх колони в ніч з 27 на 28 зазнали артилерійського обстрілу і втратили боєздатність. Зранку 29 серпня почався вихід українських військ з-під Іловайська по попередньо обговореному з російською стороною маршруту зі спробою прориву. Російські війська відкрили шквальний вогонь по українським колонам. Близько опівдня, для забезпечення прориву українських військ, було задіяно дві пари штурмовиків Су-25. Один з літаків було збито під час повернення на аеродром базування по зворотному маршруту в районі Старобешеве. Українські війська встигли підбити щонайменше кілька танків 21 ОМСБр, а бійці батальйону «Донбас» змогли взяти в полон ще 4-х військовослужбовців РФ і підбити кілька танків 6-ї танкової бригади РФ. Під час виходу загинуло понад 500 українських бійців, сотні були поранені та захоплені у полон.

Перша зустріч мінської контактної групи відбулася 5 вересня 2014 р. і завершилася підписанням плану мирного врегулювання ситуації на Донбасі, що отримав назву «Мінський протокол». Він складався з 12 пунктів і передбачав серед іншого відведення великокаліберної зброї на відстань не менше 15 км з кожного боку, створення зони безпеки завширшки не менше 30 км, виведення всіх іноземних збройних формувань і так званих найманців з території України, звільнення заручників.

Президент України П. Порошенко того ж вечора, 5 вересня, наказав припинити вогонь. «Розраховую, що ці домовленості, включаючи припинення вогню та звільнення заручників, будуть чітко виконуватися», – заявив він тоді. Проте російська сторона та бойовики не квапилися з виконанням. Уже в ніч на 7 вересня ними було здійснено обстріл Маріуполя.

Наступна зустріч контактної групи відбулася 19 вересня. За її результатами підписали меморандум про реалізацію протоколу від 5 вересня. Меморандум складався з дев'яти пунктів, основні з яких стосувалися припинення застосування зброї обома сторонами, зупинки підрозділів і

формувань на позиціях станом на 19 вересня, заборони на застосування всіх видів зброї та наступальних дій.

Виконання мінських домовленостей стало предметом обговорення президентів України та Росії у Мілані. П. Порошенко і В. Путін, за словами тодішнього президента Єврокомісії Ж. М. Баррозу, домовилися про виконання мінського протоколу «для створення довіри між сторонами». Не зважаючи на це, уже 2 листопада на підконтрольних бойовикам територіях Донецької та Луганської областей пройшли так звані «вибори», на яких було обрано лідерів самопроголошених республік. Росія ж продовжувала надсилати так звані гуманітарні конвої на захоплені території, порушуючи всі міжнародні норми.

2. Бойові дії в районах лінії розмежування до Других Мінських угод

Мінські домовленості за рік існування зупинили повномасштабні бої на Донбасі та зменшили інтенсивність обстрілів, проте до повного вирішення конфлікту не наблизили.

У ході зимової кампанії 2014–2015 років застосування військових частин і підрозділів в районі проведення АТО базувалося, передусім, на Мінських домовленостях, укладених 19 вересня 2014 року.

Безумовно дотримуючись їх положень, Збройні Сили, інші військові формування та правоохоронні органи України здійснили планове відведення артилерійських систем калібру більше 100 мм на визначені відстані.

У цей період основні зусилля українського командування були зосереджені на:

- удосконаленні системи управління створеними угрупованнями військ;
- фортифікаційному обладнанні оборонних рубежів і позицій вздовж лінії розмежування;
- здійсненні планової ротації підрозділів та відновленні їх боєздатності;
- ремонті озброєння та військової техніки.

Незважаючи на низку спірних питань щодо проведення на місцевості лінії розмежування сторін, активні наступальні дії штабом АТО не планувалися та не проводилися.

Водночас, незаконні збройні формування «ДНР» та «ЛНР» за всебічної підтримки з боку Російської Федерації ставили собі за мету продовження війни загарбання нових територій (щонайменше – до адміністративних кордонів Донецької та Луганської областей).

Чимало важливих об'єктів інфраструктури (ТЕЦ, ГРЕС, залізничні та автомобільні вузли), а також великі промислові підприємства знаходилися на території під контролем сил АТО.

Крім того, запланований наступ бойовиків та захоплення ними нових територій повинні були стати фактором тиску на українську владу під час чергових раундів переговорів у Мінську.

Розуміючи, що озброєні, але слабо керовані загони бойовиків не зможуть реалізувати такі амбіції, російські куратори доклали чималих зусиль для їх об'єднання під єдиним керівництвом та створення структур, подібних на військові.

Результатом цієї роботи російських офіцерів та генералів стало створення так званих «збройних сил «народних республік» у складі двох так званих «армійських корпусів (АК)». Бандформування «ДНР» отримало офіційну назву 1-го АК; «ЛНР» – 2-го АК. Ці «корпуси» увійшли до складу 12-го командування резерву Південного військового округу ЗС РФ.

Управління «армійськими корпусами» та переважною більшістю «бригад» здійснювалося і донині здійснюється кадровими офіцерами та генералами російської армії на ротаційній основі.

Створивши щось на кшталт військових підрозділів, доукомплектувавши їх російськими найманцями з кримінальним минулим, забезпечивши озброєнням та військовою технікою, з початком зими противник активізував обстріли позицій українських військ, намагаючись

знайти слабкі місця в їх обороні. Найбільша активність противника спостерігалася в таких районах:

- Щастя – Трьохізбенка;
- Дебальцеве;
- Донецьк;
- Маріуполь.

У цьому документі, підготовленому Генеральним штабом Збройних Сил України, висвітлені усі основні події, які відбувалися протягом грудня 2014 – лютого 2015 років, та наведений короткий аналіз умов і наслідків проведення найбільш важливих операцій сил і засобів АТО: з деблокування підрозділів 81-ї окремої аеромобільної бригади ЗСУ в Донецькому аеропорту та виведення військ сектору С з-під ударів противника в районі м. Дебальцеве.

Перший етап (грудень 2014 – середина січня 2015 рр.).

Протягом грудня 2014 – січня 2015 рр. сили АТО продовжували реалізацію мирного плану двостороннього припинення вогню в режимі «Тиша».

Військові частини і підрозділи виконували завдання на більш, ніж 90 блокпостах, 140 опорних пунктах та 1 батальйонному районі оборони, охороняли і обороняли 3 аеродроми («Донецьк», «Краматорськ», «Маріуполь»), 2 бази зберігання озброєння і військової техніки у м. Артемівськ та позицію радіолокаційної роти «Катер» поблизу м. Авдіївка.

Їх основні зусилля зосереджувалися на стабілізації обстановки на підконтрольних територіях, здійсненні перегрупування сил і засобів угруповання АТО, поповненні запасів боєприпасів та інших матеріальних засобів, відновленні боєздатності військ у визначених районах, удосконаленні інженерного обладнання базових таборів, блокпостів та опорних пунктів.

Відповідно до рішення Ради національної безпеки і оборони України на початку січня 2015 р. для руху через лінію розмежування було створено 7 транспортних коридорів:

№ 1 Луганськ – Станиця Луганська – Широкий (**сектор А**);

№ 2 Луганськ – Щастя – Новоайдар (**сектор А**);

№ 3 Фащівка – Дебальцеве – Артемівськ (**сектор С**);

№ 4 Горлівка – Артемівськ (**сектор С**);

№ 5 Донецьк – Курахове (**сектор Б**);

№ 6 Донецьк – Маріуполь (через Волноваху) (**сектори Б та М**);

№ 7 Новоазовськ – Красноармійськ – Талаківка – Маріуполь (**сект. М**).

Незважаючи на оголошення повного припинення вогню з 10.00 9 грудня 2014 року незаконні збройні формування за підтримки регулярних підрозділів ЗС РФ продовжували шукати шляхи зриву мирного процесу, не припиняючи провокації та регулярні обстріли позицій сил АТО та населених пунктів. З 9 грудня 2014 до 15 січня 2015 р. по українських військах з боку бойовиків було здійснено щонайменше 1052 обстріли.

В цілому, у період з 18.00 5 вересня 2014 року по 05.00 15 січня 2015 року незаконні збройні формування обстріляли українські війська щонайменше 21250 разів.

Найбільша кількість обстрілів базових таборів, опорних пунктів та блокпостів сил АТО відзначалася поблизу населених пунктів:

Сектор А: Щастя, Кримське, Кряківка, Сокільники, Трьохізбенка, Станиця Луганська, Новотошківське, Валуйське, Нижнє, Верхня Вільхова;

Сектор С: курган Гостра Могила, Майорськ, Нікішине, Ольховатка, Орлово-Іванівка, Рідкодуб, Чорнухине, Шуми, Кам'янка, Міус, Ленінське, Малоорлівка, Золоте, Попасна, Троїцьке;

Сектор Б: Авдіївка, Гранітне, Кам'янка, Красногорівка, Мар'їнка, Новокалинове, Опитне, Орлівка, Піски, Тоненьке, аеропорт «Донецьк», Богданівка;

Сектор М: Миколаївка, Черненко, Чермалик, Орловське, Гнутове.

Втрати сил АТО після оголошення режиму припинення вогню склали:
безповоротні – 220 військовослужбовців:

- Збройні Сили – 177;
- МВС – 17;
- Національна гвардія – 14;
- Державна прикордонна служба – 7;
- ДСНС – 5.

санітарні – 1067 військовослужбовців:

- Збройні Сили – 891;
- МВС – 57;
- Національна гвардія – 99;
- Державна прикордонна служба – 16;
- ДСНС – 4.

Хитке припинення вогню також використовувалося Російською Федерацією для розхитування ситуації на території України поза зоною АТО.

Основні зусилля Росії зосереджувалися і продовжують зосереджуватися на створенні та підтриманні на території України «п'ятої колони» – різноманітних політичних сил, рухів та громадських організацій, які орієнтуються на Росію та підтримують її агресивну імперську політику.

Росія у будь-який спосіб намагалася залякати населення, звинуватити українську владу у неспроможності підтримати порядок в державі. З цією метою були вчинені терористичні та диверсійні акти на цивільних об'єктах у Харкові, Одесі, Маріуполі. Російські спецслужби були безпосередніми виконавцями найбільш масштабних та технічно складних терактів, у решті – виступали спонсорами та організаторами.

Підтвердженням висококваліфікованої роботи військових професіоналів було синхронне виведення з ладу 23 грудня залізничного мосту в Маріуполі та 24 грудня залізничної колії в Одесі.

Пріоритетного характеру у досягненні цілей набули дії російських диверсійно-розвідувальних груп. Було зафіксовано проникнення та дії близько 80 диверсійно-розвідувальних груп противника.

Користуючись припиненням вогню, російська сторона значно збільшила кількість сучасних безпілотних літальних апаратів, які цілодобово вели розвідку позицій наших військ.

Також, було активізовано приховане постачання зброї, у тому числі під виглядом так званих «гуманітарних конвоїв», всебічне забезпечення та підготовка незаконних збройних формувань, зокрема на території Російської Федерації.

Щодоби через неконтрольовані Україною пункти пропуску на тимчасово окуповані території заходило понад 40 вантажних автомобілів з боєприпасами, матеріально-технічними засобами та особовим складом, а також озброєння і військова техніка.

В середині січня противник значно збільшив кількість обстрілів сил АТО з метою їх витіснення з займаних позицій. Найбільш інтенсивні обстріли здійснювались на Дебальцевському та Донецькому напрямках.

Тоді ж Російська Федерація розпочала активну підготовку до чергового раунду переговорів у Мінську. Їй були необхідні гучні перемоги над силами АТО для тиску на Президента України, підтримання нестабільності в Україні через постійні заходи інформаційно-психологічного впливу.

Другий етап (друга половина січня)

Цей період позначився запеклими боями в районі Донецького аеропорту. Протягом 242 діб «українські кіборги» здійснювали оборону летовища. Донецький аеропорт став символом мужності і героїзму наших бійців. Для сепаратистів він також мав принципове значення. Не випадково для його звільнення російсько-терористичні війська залучали елітні підрозділи спеціального призначення ГРУ та ФСБ.

Після звільнення аеропорту від сепаратистів в травні 2014 року у наших підрозділів, які забезпечували його утримання та контроль, не було

тактичної і вогневої взаємодії з силами і засобами АТО. Підрозділи виконували завдання, залишаючись фактично в оточенні. Але якби українські війська були відведені, Донецький аеропорт міг стати перевалочною базою для Російської Федерації для постачання до району конфлікту зброї, боєприпасів та бойової техніки повітряним шляхом. Відтак, було б непотрібно перетинати сухопутну ділянку кордону, виправдовуючись, що здійснюється постачання гуманітарної допомоги.

Крім того, у разі відходу сил АТО від аеропорту, то з'явилася б загроза захоплення Авдіївки. Після втрати Авдіївки та місцевого коксохімічного комбінату Маріуполь фактично перетворився б на місто безробітних. Це створило б у місті сильну соціальну напругу.

Саме тому контроль над аеропортами Донецька, Краматорська і Луганська був одним із основних завдань на початку проведення АТО.

Починаючи з вересня 2014 року, специфіка оборони аеропорту полягала в тому, що він був передовою позицією наших військ на Донецькому напрямку, і його утримання не давало можливості противнику вийти на оперативний простір. Саме це пояснює чисельні спроби сепаратистів за підтримки спецпідрозділів ЗС РФ будь-якою ціною захопити аеропорт. Навіть зараз, у грудні 2015 р., найбільша кількість ворожих обстрілів позицій наших військ відбувається саме в районі аеропорту.

Не слід розглядати оборону Донецького аеропорту, як оборону лише будівель терміналів та диспетчерської вежі. Оборона летовища здійснювалася як оборона стратегічного об'єкту, територія якого разом з об'єктами інфраструктури становить десятки гектарів. Для оптимізації становища силам АТО було необхідно взяти під повний контроль Авдіївку, Піски, Опитне, Водяне, зайняти панівні висоти та забезпечити надійне прикриття усього Донецького напрямку.

Інфраструктура аеропорту, його технічні приміщення та комунікації являли собою опорний пункт. Розширити контроль над територіями навколо аеропорту і побудувати фортифікаційні споруди у сил АТО не було

можливості. Донецький аеропорт розташований практично у межах міста, і на сході межує з житловими кварталами, де була зосереджена жива сила та техніка бойовиків. Саме звідти вони робили вилазки під час спроби захоплення аеропорту, і туди ж ховалися, отримавши відсіч.

Для розширення контрольованих територій силам АТО було необхідно наносити по бойовиках вогневе ураження, що могло призвести до значних втрат серед мирного населення. Крім того, для проведення таких дій було необхідно мати резерви, яких на той час в українського командування не було.

Під час захисту аеропорту наші підрозділи у якості оборонних позицій використовували термінали, технічні приміщення та комунікації. Копати протитанкові рови в землі, яка складається з будівельного сміття, під постійним вогнем бойовиків не було можливості.

Заборона на відкриття вогню дозволила сепаратистам впритул наблизитися до аеропорту, встановити додаткові блокпости, удосконалити існуючі укріплення. При цьому бойовики будували свої укріплення на околицях житлових кварталів, прикриваючись місцевим населенням.

У другій половині січня противник перейшов до реалізації плану розширення контрольованих територій. Цей план передбачав проведення наступальних дій одночасно на трьох напрямках:

- Щастя – Трьохізбенка;
- Дебальцеве;
- Маріуполь.

Тепер очевидно, що напрямком головного удару був визначений Дебальцевський напрямок.

З метою введення наших військ в оману щодо напрямку головного удару, 15 січня противник розпочав активні бойові дії для захоплення Донецького аеропорту, що мали на меті:

- примусити керівництво АТО перекинути до сектору Б сил і засобів з інших напрямків;

- скувати наші війська та наростити склад власних угруповань на напрямку головного удару – Дебальцевському.

Штурм Донецького аеропорту розпочався з масованих артилерійських та ракетних обстрілів по новому терміналу. Використовуючи результати вогневого ураження, противник перейшов у наступ та зміг заблокувати підрозділи 81-ї окремої аеромобільної бригади ЗСУ, які перебували у новому терміналі, та захопити частину території аеропорту.

З 18 січня українське командування розпочало операцію з деблокування оточених захисників аеропорту та недопущення захоплення нового терміналу бойовиками.

Для виконання цього завдання залучалися:

- 1-й аеромобільно-десантний батальйон та 13-й окремий аеромобільний батальйон 95-ї окремої аеромобільної бригади;
- 1-й та 2-й аеромобільно-десантні батальйони 79-ї окремої аеромобільної бригади;
- 90-й окремий аеромобільно-десантний батальйон 81-ї окремої аеромобільної бригади;
- 3-й парашутно-десантний батальйон 25-ї окремої повітряно-десантної бригади;
- 1-а батальйонна тактична група 30-ї окремої механізованої бригади;
- 2-й механізований батальйон 93-ї окремої механізованої бригади;
- 1-а танкова рота та танковий взвод 2-го окремого танкового батальйону 1-ї окремої танкової бригади;
- 3-й танковий батальйон 169-го навчального центру Сухопутних військ ЗСУ;
- 1-а батарея 1-го гаубичного самохідного артилерійського дивізіону та 2-а батарея 3-го реактивного артилерійського дивізіону 93-ї окремої механізованої бригади;

- 11-а батарея 3-го самохідного артилерійського дивізіону 26-ї артилерійської бригади;
- 1-й гаубичний артилерійський дивізіон без 3-ї гаубичної артилерійської батареї 55-ї окремої артилерійської бригади;
- 191-й артилерійський дивізіон без 3-ї самохідної артилерійської батареї 43-ї окремої артилерійської бригади;
- реактивна батарея 15-го реактивного полку;
- зведена реактивна батарея 107-го реактивного полку.

На семи аеродромах було зосереджено 18 вертольотів армійської авіації та 8 літаків штурмової та бомбардувальної авіації. Але через погані погодні умови (густих туман, видимість менше 100 метрів) застосовувати авіацію не було можливості.

О 06.55 18 січня за сигналом «Марс-7575» в секторі Б розпочалася артилерійська підготовка сил АТО по розвіданих об'єктах противника із залученням артилерії сектору Б, у тому числі артилерії 28-ї та 72-ї окремих механізованих бригад.

Для скоування противника та унеможливлення перекидання ним загонів з інших напрямків в секторі С підрозділи 57-ї окремої мотопіхотної бригади перебували в готовності до проведення пошуково-ударних дій на північ від Горлівки (поблизу Гольмівського, Зайцевого та Майорська).

Операція з деблокування підрозділів 81-ї окремої аеромобільної бригади розпочалася діями 6-ї механізованої роти 2-го механізованого батальйону 93-ї окремої механізованої бригади з Пісків в напрямках на «Вольво-центр» та с. Веселе. Частина сил батальйону вийшла в район «Вольво-центру», але не змогла утриматися на досягнутому рубежі. Зустрівши опір з боку противника, підрозділи були змушені відійти та закріпитися на східній околиці Пісків, тим самим повністю оволодівши селищем та покращивши становище сил АТО.

На іншому напрямку (на північний схід від Донецького аеропорту) розпочали штурмові дії 1-й аеромобільно-десантний батальйон 95-ї окремої

аеромобільної бригади, посилений чотирма танками Т-64БВ 2-го окремого танкового батальйону 1-ї окремої танкової бригади, та 3-го парашутно-десантного батальйону 25-ї окремої повітряно-десантної бригади. Вони мали завдання: оволодіти сел. Спартак, вивести з ладу Путилівський міст, знищити блокпост противника поблизу шахти «Путилівська», взяти під контроль залізничний міст на залізничній ділянці Авдіївка-Донецьк поблизу м. Авдіївка.

Виконати усі заплановані завдання не вдалося. В ході штурмових дій підрозділи 3-го парашутно-десантного батальйону 25-ї окремої повітряно-десантної бригади знищили противника на блокпосту та закріпилися на ньому. Але через щільний вогонь противника, який вівся з танків та мінометів з району Путилівського мосту та шахти «Путилівська», далі десантники просунулися не змогли.

В районі Спартака бронегрупа у складі чотирьох танків Т-64БВ відірвалася від основних сил 1-го аеромобільного батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади, на великій швидкості увірвалася у селище та, не зустрівши опору з боку бойовиків, стрімко просунулася в напрямку Путилівського мосту.

У ході бою в районі мосту два українських танки зі складу бронегрупи знищили два танки, декілька автомобілів та склад з боєприпасами противника. Внаслідок детонації боєкомплекту, який бойовики зосредили під мостом, було виведено з ладу Путилівський міст. Водночас противнику вдалося підбити один український танк та пошкодити другий.

Залишившись без підтримки танків, основні сили 1-го аеромобільно-десантного батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади при підході до Спартака були зупинені вогнем противника з танків, протитанкових засобів та стрілецької зброї. Батальйон був вимушений відійти на раніше займані рубежі. Залишившись без підтримки десантників, два із чотирьох танків Т-64 також були змушені відступити зі Спартака. Під час відходу було підбито та пошкоджено два танки бронегрупи. Таким чином, з чотирьох танків

повернувся лише один. Після втрати танків було прийнято рішення припинити штурмові дії та закріпитися на зайнятих рубежах.

Внаслідок несвоєчасного прибуття в райони виконання завдань броньованих машин розмінування (БМР) від 703-го інженерного полку, який мав розмінувати під'їзні шляхи до шахти «Путилівська», та 2-го аеромобільно-десантного батальйону 79-ї окремої аеромобільної бригади, який мав приступити до штурмових дій в напрямку нового терміналу, відновити штурмові дії протягом 19 січня не вдалося.

20 січня 2015 року в районі аеропорту відбулося значне погіршення погодних умов. Густий туман та обмежена видимість (не більше 100-150 м) ускладнювали проведення активних дій. Незважаючи на це, о 06.15 1-й аеромобільно-десантний батальйон 95-ї окремої аеромобільної бригади розпочав штурмові дії в напрямку шахти «Путилівська», а о 06.30 з вихідного положення в напрямку мосту розпочав висування 3-й парашутно-десантний батальйон 25-ї окремої повітряно-десантної бригади.

При підході до шахти «Путилівська», БМР була обстріляна противником та знищена. Вогонь противника з протитанкових засобів, стрілецької зброї та перешкоди, які створила знищена БМР на шляху просування 1-го аеромобільно-десантного батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади змусили його зупинитися та відійти у вихідне положення.

Зустрівши опір переважаючих сил противника, 3-й парашутно-десантний батальйон 25-ї окремої повітряно-десантної бригади також був змушений відійти на займані позиції.

Одночасно з заходу розпочали штурмові дії 13-й окремий аеромобільно-десантний батальйон 95-ї окремої аеромобільної бригади та 2-й механізований батальйон 93-ї окремої механізованої бригади. Вийшовши в район злітно-посадкової смуги з західного напрямку, 13-й окремий аеромобільно-десантний батальйон 95-ї окремої аеромобільної бригади був зупинений вогнем противника зі стрілецької зброї та танків. У зв'язку з

чисельною перевагою противника батальйон був повернутий у вихідний район.

Під прикриттям туману 2-й аеромобільно-десантний батальйон 79-ї окремої аеромобільної бригади у взаємодії з 90-м окремим аеромобільно-десантним батальйоном 81-ї окремої аеромобільної бригади здійснили висування в район злітно-посадкової смуги з північного напрямку в районі старого терміналу. Щільний туман ускладнив орієнтування військ на місцевості, внаслідок чого штурмові загони 90-го окремого аеромобільно-десантного батальйону 81-ї окремої аеромобільної бригади на швидкості просунулися в глибину Донецького аеропорту, де були обстріляні противником з усіх боків. Розуміючи, що противник хоче оточити їх, більшій частині сил штурмових загонів вдалося уникнути пастки та відійти на вихідні позиції. Але одна штурмова група потрапила в полон до бойовиків.

В той же час 2-й аеромобільно-десантний батальйон 79-ї окремої аеромобільної бригади, слабо орієнтуючись на місцевості в умовах туману та отримавши опір противника з напрямку старого терміналу, також був змушений відійти на вихідні позиції. В подальшому, через складні погодні умови було прийнято рішення відмовитися від подальших дій і на інших напрямках.

У цей час підрозділи 81-ї окремої аеромобільної бригади продовжували виконання завдань практично в оточені, утримуючи будівлю нового терміналу. Противник неодноразово намагався вибити їх звідти, але безуспішно. Тоді бойовики здійснили підрив несучих опор нового терміналу, після чого впала його стеля, і він став непридатним для подальшої оборони.

Обстановка в районі Донецького аеропорту потребувала прийняття важливих рішень, одним з яких було виведення з ладу злітно-посадкової смуги та пошук військовослужбовців, які ще залишалися в новому терміналі.

Приблизно о 19.00 20 січня під прикриттям темряви на злітно-посадкову смугу було вивезено п'ять причепів з вибухівкою. Через декілька хвилин ЗПС була виведена з ладу.

Одночасно було проведено дистанційне мінування Путилівського мосту та підходів до шахти «Путилівська», що значно ускладнило підвезення боєприпасів та підхід військової техніки ворога.

Протягом 21 січня для нарощування сил і засобів в район с. Уманське Ясинуватського району було переміщено 3-й окремий танковий батальйон 169-го Навчального центру СВ ЗСУ, який планувалося утримувати в якості резерву для застосування на загрозливих напрямках.

З ранку 22 січня командир 20-го окремого мотопіхотного батальйону 93-ї окремої механізованої бригади отримав завдання – провести демонстраційні дії в районі Авдіївки, а також передати командиру 1-го аеромобільно-десантного батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади п'ять танків 1-ї танкової роти 1-ї окремої танкової бригади для взяття під контроль сел. Спартак.

О 11.10 від командира 3-го парашутно-десантного батальйону 25-ї окремої повітряно-десантної бригади було отримано повідомлення, що у напрямку Спартак– висота 228.8, де розміщувався особовий склад окремої радіолокаційної роти із засобами посилення, який здійснював охорону та оборону військової частини («Катер»), висуваються танки противника. О 11.15 старший «Катера» доповів, що танки противника обходять їх зі сторони Опитного.

Особовий склад зайняв вогневі позиції. Для відбиття атаки танків та піхоти противника 5-а танкова рота 1-ї окремої танкової бригади після висування розгорнулася на 1 км південніше Хіміка. Одночасно з Уманського висунулося 16 танків зі складу 3 окремого танкового батальйону 169 навчального центру в напрямку с. Северне, які розгорнулися на рубежі Северне – Водяне та, за окремим розпорядженням, мали здійснити висування в напрямку висота 216.3 – Опитне.

Крім того, в готовності до застосування утримувалася пара вертольотів Мі-24 у Гродівці та перебазовано ще дві пари Мі-24 з Краматорська.

Через погані метеоумови та недостатню обізнаність противника щодо розташування «Катера», частина його сил повернула в бік Опитного та потрапила під вогонь підрозділів 81-ї окремої аеромобільної бригади та 79-ї окремої аеромобільної бригади. Зустрівши спротив, противник почав відходити в бік військової частини («Катер»), розташованої поблизу м. Авдіївка. Одночасно, по противнику почала працювати українська артилерія загальної та безпосередньої підтримки.

По противнику, який висунувся зі Спартака, був відкритий вогонь з протитанкових засобів та стрілецької зброї з позицій, які розташовані по периметру військової частини. В ході бою було підбито один танк та МТЛБ, декілька автомобілів, знищено живу силу противника.

На іншому напрямку підрозділи 1-го аеромобільно-десантного батальйону та 13-го окремого аеромобільно-десантного батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади, вогнем артилерії знищили декілька автомобілів, два танки, дві БМП та БТР, а також більше тридцяти бойовиків.

5-а танкова рота 1-ї окремої танкової бригади, розгорнувшись на визначеному рубежі, вступила в бій з противником. Під час бою два танки, маневруючи, висунулися в район Путилівського мосту та вели прицільний вогонь по цілях, які знаходилися поблизу шахти «Путилівської». Інші танки вели вогонь по противнику, який рухався зі сторони Опитного.

В деякий момент бою зі сторони Опитного противник двома танками та МТЛБ, на броні якого знаходився особовий склад, почав обходити військову частину з тилу. Для їх знищення було направлено решту танків 5-ї танкової роти 1-ї окремої танкової бригади. Однак ця група танків не встигла своєчасно вийти у вказане місце та знищити противника. Противник, обійшовши військову частину, відійшов у напрямку Спартака.

В ході бою особовим складом «Катера» та українськими підрозділами, які перебували на його території, було знищено три автомобілі, дві БМП, один МТЛБ, один БТР та один танк противника. Крім того, було захоплено один БТР та одну протитанкову гармату МТ-12.

В той же день, з метою нарощування резерву для дій на загрозованих напрямках, до складу 3-го окремого танкового батальйону 169-го Навчального центру СВ ЗСУ було передано 1-у механізовану роту 1-го механізованого батальйону 30-ї окремої механізованої бригади.

З ранку 24 січня в секторі Б підрозділи 28-ї та 72-ї окремих механізованих бригад після артилерійської підготовки розпочали демонстраційні дії з метою відволікання противника від основного напрямку дій та розпорошення його сил і засобів: підрозділи 28 окремої механізованої бригади в напрямку Славне – Оленівка; підрозділи 72-ї окремої механізованої бригади в напрямку Волновах– Докучаєвськ.

В подальшому, в ході демонстраційних дій підрозділи зі складу 72-ї та 28-ї окремих механізованих бригад просунулися на декілька кілометрів в глибину позицій противника, нанесли йому вогневе ураження та відійшли на займані позиції.

Одночасно з проведенням демонстраційних дій з 14.00 планувалося розпочати активні дії 1-го аеромобільно-десантного батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади та 3-го парашутно-десантного батальйону 25-ї окремої повітряно-десантної бригади в напрямку Спартака та шахти «Путилівська». Але, у зв'язку з несвоєчасним прибуттям двох інженерних машин розмінування з інженерної бази (м. Ніжин Чернігівської області), виконання завдань було перенесено на наступний день.

Для нарощування зусиль та з метою зриву намірів противника здійснити охоплення українських сил в районі аеропорту, в район АТО з окремого мобільного угруповання «Полісся» було переміщено 1-у батальйонну тактичну групу 30-ї окремої механізованої бригади та підпорядковано її керівнику сектору Б в районі бойового призначення Нетайлове. Для посилення резерву (3-й окремий танковий батальйон 169-го Навчального центру СВ ЗСУ) до його складу було передано 1-у механізовану роту 1-го механізованого батальйону 30-ї окремої механізованої бригади.

З 18.00 були розпочаті активні дії в районі метеостанції. Противник, використовуючи танки та міномети, намагався витіснити підрозділи 79-ї окремої аеромобільної бригади з метеостанції. На деякий час це йому вдалося. Для стабілізації обстановки, в район метеостанції було направлено три танки Т-64БМ «Булат». В ході висування перший танк потрапив на мінне поле та був знищений. Другий танк, який рухався за першим танком, злетів з дамби та перекинувся. На допомогу захисникам метеостанції було відправлено два танки зі складу «Катера». Протягом ночі противнику було завдано вогневе ураження і становище було вирівняне.

З ранку 25 січня в секторі Б підрозділи 28-ї та 72-ї окремих механізованих бригад продовжили проведення демонстраційних дій на визначених напрямках. Через погіршення погодних умов та несвоєчасне прибуття танкового взводу, на напрямках «Катер» – Спартак та «Катер» – шахта Путилівська активні дії не проводилися. Здійснювалося вогневе ураження розвіданих цілей противника та велася контрбатарейна боротьба.

О 10.20 з західної сторони аеропорту розпочалися активні дії із залученням підрозділів 2-го механізованого батальйону 93-ї окремої механізованої бригади та 1-ї батальйонної тактичної групи 30-ї окремої механізованої бригади. Вони мали завдання знищити противника в опорних пунктах в районах злітно-посадкової смуги та сел. Веселе, провести його зачистку та взяти під контроль.

Під час висування з вихідного району по підрозділах 1-ї батальйонної тактичної групи 30-ї окремої механізованої бригади було нанесено вогневе ураження із застосуванням реактивних систем залпового вогню, в ході чого підрозділи понесли незначні втрати. В подальшому, після проведення перегрупування, наступальні дії було продовжено. Погодні умови швидко погіршувалися. Густих туман та видимість менше 100 метрів унеможлилювали управління підрозділами.

Крім того, виставлені противником мінні поля ускладнили просування підрозділів 1-ї батальйонної тактичної групи 30-ї окремої механізованої

бригади. В ході висування одна БМП підірвалася на протитанковій міні. Тому було прийнято рішення про припинення наступальних дій на цьому напрямку.

Під час штурмових дій 26 січня підрозділи 1-го аеромобільно-десантного батальйону та 13 окремого аеромобільно-десантного батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади, які були посилені танковим взводом 3-го окремого танкового батальйону 169-го Навчального центру СВ ЗСУ, а також 3-го парашутно-десантного батальйону 25-ї окремої повітряно-десантної бригади знищили противника в районі залізничного мосту на ділянці Авдіївка – Донецьк поблизу м. Авдіївка та шахти «Путилівська» і взяли їх під контроль.

В ході операції з деблокування підрозділів 81-ї окремої аеромобільної бригади в новому терміналі Донецького аеропорту усі визначені завдання виконати не вдалося.

Усі під'їзні шляхи та територія навколо аеродрому були заміновані бойовиками. Кожна ділянка місцевості прострілювалася ними. Погана видимість внаслідок густого туману ускладнювала, а іноді робила неможливим просування та маневр підрозділів, що здійснювали деблокування. Окремі підрозділи із запізненням виходили у визначені райони, що призводило до відмови від проведення штурмових дій та перенесення їх на наступну добу.

Не вистачало ресурсів. Єдиним наявним резервом була батальйонна тактична група 30-ї окремої механізованої бригади. Крім того, загострювалася обстановка на Дебальцевському плацдармі.

Незважаючи на це, силам АТО вдалося частково виконати поставлені завдання:

- знищити Путилівський міст, через який здійснювалося постачання боєприпасів, озброєння та військової техніки для бойовиків;
- знищити злітно-посадкову смугу Донецького аеропорту;
- взяти під повний контроль сел. Піски;

- покращити оперативне становище сил АТО після взяття під контроль шахти «Путилівська» та залізничного мосту поблизу неї на ділянці Авдіївка – Донецьк.

Подальше утримання приміщення нового терміналу було неможливе внаслідок його повного руйнування.

Сили АТО залишили аеропорт, але і зараз продовжують здійснювати його вогневий контроль. Взавши під повний контроль Авдіївку, Піски, Опитне, Водяне та зайнявши панівні висоти, сили і засоби сектору Б забезпечують надійне прикриття Донецького напрямку.

Третій етап (кінець січня – лютий)

Після захоплення Донецького аеропорту бойовики за підтримки підрозділів регулярних Збройних сил Російської Федерації активізували свої зусилля на Дебальцевському напрямку. В районі Дебальцевого було зосереджено до семи батальйонних тактичних груп зі складу так званих «1-ї», «3-ї», «5-ї» та «7-ї окремих мотострілецьких бригад» так званого «1-го армійського корпусу «ДНР», дії яких підтримували до двох батальйонних тактичних груп «2-го армійського корпусу «ЛНР». Крім того, навколо Дебальцевського виступу було розгорнуто до восьми батальйонних тактичних груп Збройних сил Російської Федерації.

Напередодні чергового раунду переговорів глав держав Нормандської четвірки у Мінську сторони конфлікту намагалися використати результати бойових дій в районі Дебальцевого для досягнення своїх політичних цілей.

Бойовики, маючи підтримку підрозділів Збройних сил Російської Федерації, прагнули будь-якою ціною здійснити оточення та розгром наших військ.

Якби їм це вдалося, Україна була б змушена піти на значні політичні поступки під час переговорного процесу.

Крім того, у разі оточення та розгрому наших військ в районі Дебальцевого, суспільно-політична обстановка в Україні могла б суттєво загостритися. Окремі політичні сили та громадські організації, підтримувані

Росією, розгорнули б потужну інформаційну кампанію з проведенням акцій протесту зі звинуваченнями вищого військово-політичного керівництва.

В умовах обстановки, що склалася, розглядалося два варіанти дій в районі Дебальцевського виступу.

Перший варіант – відвести війська за бар'єрний рубіж та закріпитися по річці Луганка. Але у цьому випадку плацдарм був би втрачений. Також, не виключалося, що відведення військ з району Дебальцевого могло спровокувати відхід підрозділів з інших напрямків.

Крім того, конфігурація Дебальцевського виступу (максимальна ширина до 20 км) дозволяла артилерії та РСЗВ незаконних збройних формувань та підрозділів Збройних сил Російської Федерації вести перехресний вогонь по наших військах під час відходу, що могло спричинити великі втрати.

При цьому, незаконні збройні формування за підтримки підрозділів регулярних Збройних сил Російської Федерації зберегли б свій наступальний потенціал, безпосередньо загрожуючи або здійснюючи вогневий вплив до рубежу Костянтинівка – Артемівськ – Попасна. Також були б створені умови для продовження наступу противника вглиб контрольованої Україною території «на плечах» наших відступаючих військ та захоплення Артемівська. Крім того, це посіало б паніку серед населення прифронтових районів та дало б можливість Росії здійснювати політичний тиск в ході переговорного процесу у Мінську.

Другий варіант полягав у тому, що продовжуючи оборону на Дебальцевському плацдармі, сили АТО й надалі б сковували значні сили противника, наносили б їм ураження та знизили наступальний потенціал, не допустивши проведення наступальних дій противника на інших напрямках.

При цьому планувалося, що завдяки вмілим діям та заходам омани буде підготовлено нову лінію оборони на північ від Дебальцевого зі збереженням плацдарму, що дозволяло не допустити обстрілів бойовиками міст Часів Яр, Попасна, Артемівськ, Соледар, Світлодарськ та решти. Крім

того, передбачалося, що втрати, нанесені незаконним збройним формуванням та підрозділам Збройних сил Російської Федерації, не дозволять їм здійснити переслідування наших військ під час відходу та примусять їх відмовитися від наступальних дій.

В подальшому, сили і засоби сектору С з мінімальними втратами були виведені з Дебальцевського виступу у нові райони та закріпилися на вигідних рубежах.

Саме тому було обрано другий варіант.

В цьому документі розкриті основні моменти Дебальцевської операції. Більш докладний аналіз буде опублікований найближчим часом.

Накреслення лінії зіткнення сторін в секторі С, особливо в районі Дебальцевого, не дозволяло створити глибоко ешелоновану оборону та надавало противнику перевагу для проведення штурмових дій одночасно з трьох напрямків.

Кількість сил і засобів Національної гвардії та МВС не забезпечували повний контроль за самим Дебальцевим. Внаслідок цього, в місті практично безперешкодно діяли диверсійно-розвідувальні групи та окремі мінометні секції ворога.

Частина місцевого населення міста була на боці незаконних збройних формувань. За їх допомогою бойовики отримували інформацію про наші війська та вогневі позиції в режимі реального часу.

Сил і засобів СБУ та МВС для проведення контррозвідувальних та фільтраційних заходів не було.

З 15 по 25 січня 2015 року обстановка в секторі С була складною та мала стійку тенденцію до загострення.

Противник неодноразово здійснював спроби штурму підрозділів сектору в районі населених пунктів Нікішине, Чорнухине, Малоорлівка, Вуглегірськ.

Починаючи з 25 січня, незаконні збройні формування за підтримки підрозділів Збройних сил Російської Федерації розпочали активні

наступальні дії на Дебальцевському напрямку з метою оточення та розгрому наших військ та виходу на рубіж Луганське – Калинове.

Для виконання завдань у секторі С на Дебальцевському напрямку залучалися: 128-а окрема гірсько-піхотна бригада, 17-й та 42-й окремі мотопіхотні батальйони 57-ї окремої мотопіхотної бригади, 54-й окремий розвідувальний батальйон (без розвідувальної роти та роти вогневої підтримки), гаубичний артилерійський дивізіон (без 3-ї гаубичної артилерійської батареї) 44-ї окремої артилерійської бригади, 1-а гаубична артилерійська батарея 1-го гаубичного артилерійського дивізіону 55-ї окремої артилерійської бригади, 5-а реактивна артилерійська батарея 2-го реактивного артилерійського дивізіону 27-го реактивного полку, 2-й протитанковий артилерійський дивізіон 26-ї артилерійської бригади.

При цьому, загальна чисельність особового складу підрозділів складала:

- по рубежу Семигір'я – Троїцьке – до 1500 осіб;
- по рубежу Вуглегірськ – Дебальцеве – до 2700 осіб;
- по рубежу Булавинське – Нікішине – до 500 осіб.

Наступальні дії противника розпочалися з проведення потужних вогневих обстрілів з використанням артилерії, РСЗВ, танків та мінометів по наших підрозділах в районах населених пунктів Вуглегірськ, Нікішине, Рідкодуб, Чорнухине, Санжарівка, Троїцьке, Попасна та Дебальцеве.

Досягнення противником поставленої мети мало стати фактором спонукання керівництва України та західних посередників (насамперед, Німеччини та Франції) до початку переговорів з врегулювання ситуації та врахування вимог та інтересів Кремля.

На початку ворожого наступу співвідношення сил і засобів сил АТО та НЗФ у смузі відповідальності сектору С склалося на користь противника, зокрема:

- особовий склад – 1 : 1,2;
- танки – 1 : 1,1;

- бойові броньовані машини – 1,9 : 1;
- реактивні системи залпового вогню – 1 : 1,6;
- артилерійські системи – 1 : 1,6.

З метою оточення наших військ в районі Дебальцевого бойовики з так званого «Горлівсько-Єнакіївського угруповання» розпочали наступ в напрямку Горлівка – Вуглегірськ.

Одночасно було здійснено нарощування вогневих ударів в районі Чорнухиного, Рідкодуба, Нікішиного та проведення демонстраційних дій на напрямках: Первомайськ – Попасна та Горлівка – Артемівськ.

Використовуючи масований вогонь артилерії, танків, противнику вдалося відтіснити підрозділи 13-го окремого мотопіхотного батальйону та МВС, які несли службу на блокпостах на західній околиці Вуглегірська, та оволодіти частиною міста.

Для недопущення подальшого просування противника частина сил 8-ї механізованої роти 30-ї окремої механізованої бригади здійснила маневр з району сел. Миронівський в північній околиці сел. Савелівка та перекрила основний автомобільний напрямок Вуглегірськ – Дебальцеве шляхом влаштування мінно-вибухових загороджень, обладнання ротного опорного пункту та закріплення на ньому.

Стійкою обороною підрозділів зі складу 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади в опорних пунктах «Станіслав», «Андрій», «Балу», «Лама», «Віталій» та «Олександр» в районах населених пунктів Чорнухине, Рідкодуб, Нікішине було зупинено противника зі східного напрямку.

Зупинивши подальше просування противника, основні зусилля сил і засобів АТО були зосереджені на нанесенні вогневого ураження резервам противника в районах Горлівки, Єнакієвого, Харцизька, Розсипного, Алчевська, Стаханова та нарощуванні угруповання сил і засобів в секторі С.

Вогневе ураження резервам противника здійснювалося усім наявним складом ракетних військ і артилерії, що знаходилися у підпорядкуванні керівників секторів та керівника АТО.

З 31 січня по 17 лютого було нанесено більше 1500 ракетних ударів та вогнев. нальотів для підтримки підрозділів, що вели оборонні дії в секторі С.

За наявною інформацією, у період з 24 січня по 19 лютого в результаті вогневого ураження у смузі відповідальності сектору С противник поніс значні втрати: особового складу – до 870 осіб; ракетно-артилерійського озброєння – до 50 одиниць, бронетанкового озброєння та техніки – до 110 одиниць, автомобільної техніки – до 24 од.

У ході відбиття наступу противника було здійснено нарощування угруповання наших військ в секторі С за рахунок перегрупування військових частин з інших напрямків та тих, що завершували відновлення боєздатності.

Так, в період з 24 січня по 3 лютого у підпорядкування керівника сектору С було передано: 30-у окрему механізовану бригаду; 25-й окремий мотопіхотний батальйон 54-ї окремої механізованої бригади; ротну тактичну групу 92-ї окремої механізованої бригади; 3-й гаубично-артилерійський дивізіон 26-ї артилерійської бригади; протитанковий артилерійський дивізіон 55-ї окремої артилерійської бригади; 2-ий гаубичний самохідний дивізіон, мінометну батарею 14-ї окремої механізованої бригади.

У результаті нарощування угруповання військ співвідношення сил і засобів сил АТО та НЗФ у смузі відповідальності сектору С склало:

- особовий склад – 1,5 : 1;
- танки – 1 : 1,2;
- бойові броньовані машини – 2 : 1;
- реактивні системи залпового вогню – 1 : 1,3;
- артилерійські системи – 1 : 1.

Співвідношення сил і засобів, що склалося на той час, дозволяло вести лише позиційну оборону з метою недопущення втрати контрольованої території, просування противника, виграшу часу та створення умов для подальшого нарощування угруповання військ в районі проведення АТО.

Розуміючи це, російська сторона розпочала активне переміщення озброєння та військової техніки до Дебальцевського плацдарму.

Переміщення здійснювалося як у межах Донецької та Луганської областей, так і з території Російської Федерації. Противник мав на меті за будь-яких умов оточити наші війська до початку переговорів Нормандської четвірки у Мінську 12 лютого 2015 року.

Після нарощування, співвідношення сил та засобів сил АТО та НЗФ на Дебальцевському плацдармі склалося наступним чином:

- особовий склад – 1 : 2,1;
- танки – 1 : 3,5;
- бойові броньовані машини – 1 : 1,3;
- реактивні системи залпового вогню – 1 : 7,5;
- артилерійські системи – 1 : 7,1.

Адекватне нарощування сил і засобів у секторі С було неможливе через відсутність резервів. Переміщення підрозділів з інших напрямків призвело б до послаблення флангів.

Незважаючи на запровадження з 00.00 15 лютого 2015 р. режим припинення вогню, обстановка в зоні проведення АТО залишалася складною. Противник, грубо порушуючи умови Мінських домовленостей, продовжував здійснювати обстріли наших підрозділів, у першу чергу на Дебальцевському, Донецькому і Маріупольському напрямках, та намагався розширити межі контрольованої території в районах Дебальцевого, Донецька, Авдіївки, Пісок та Широкиного. З 00.00 15.02.2015 до початку відведення військ було зафіксовано 217 випадків обстрілів, бойових зіткнень та штурмових дій.

На інших напрямках противник намагався скувати дії сил АТО з метою недопущення їх перегрупування та переміщення резервів.

Найбільш складна ситуація склалася на Дебальцевському напрямку, де противник провів перегрупування сил з інших районів лінії зіткнення сторін та намагався взяти штурмом Дебальцеве.

Бойові загони НЗФ, сформовані переважно з колишніх представників МВС (зокрема, розформованого спецпідрозділу «Беркут») за підтримки

артилерійських підрозділів Збройних сил Російської Федерації активізували обстріли сил АТО.

Провівши активні рейдові та штурмові дії поблизу Дебальцевого, Чорнухиного, Кам'янки, Ольховатки, Санжарівки, Нижнього Лозового та Луганського, за підтримки РСЗВ, артилерії і танків, противник прорвав оборону наших військ з напрямку Вергулівки та вийшов на східну околицю Дебальцевого та взяв під контроль основні адміністративні будівлі міста, залізничний вузол, мікрорайон Жовтневий.

Основною причиною успіху противника став самовільний відступ та задача в полон понад 100 військовослужбовців 40-го окремого мотопіхотного батальйону. Через три доби без висування будь-яких умов вони були звільнені бойовиками та повернулися до складу підрозділів.

Враховуючи, що підрозділи сил АТО на Дебальцевському напрямку виконали усі визначені завдання, а також обстановку, що склалася, для збереження життя і здоров'я особового складу, озброєння та військової техніки було прийнято рішення до ранку 18 лютого 2015 року здійснити відведення підрозділів із району м. Дебальцеве.

Прийняття цього рішення та відведенню військ сприяли умови, які склалися у секторі С. Значні втрати, яких противник зазнав в результаті ударів ракетних військ та вогню нашої артилерії, примусили його вивести свої артилерійські системи з периметру Дебальцевського виступу на безпечні відстані і зосередити їх на південний схід та південний захід від Дебальцевого. В цих умовах противник не мав змоги здійснювати вогневе ураження наших підрозділів, які виводилися за визначеними маршрутами.

Знизилася інтенсивність обстрілів підрозділів сил АТО. Порівняно зі 101 обстрілом протягом доби 16 лютого, кількість обстрілів станом на 07.00 17 лютого складала 39 обстрілів, а станом на 07.00 18 лютого знизилася до 19 обстрілів.

Підрозділи противника були виснажені. Внаслідок значних втрат їх наступальний потенціал був вичерпаний. Для продовження наступальних

дій вони потребували не менше двох діб для відпочинку, поповнення запасів ракет та боєприпасів, а також перегрупування резервів, які були зупинені вогнем нашої артилерії.

Погодні умови також сприяли відведенню військ. Внаслідок зниження температури повітря переміщення підрозділів стало можливим не лише автомобільними, а й польовими дорогами.

Враховуючи, що планування операції з відведення військ здійснювалося завчасно з максимальним дотриманням режиму секретності та обмеженим складом службових осіб, зміст бойових розпоряджень на подальші дії доводився лише до командирів бригад. Підрозділи відводилися поетапно: відхід військ на визначені рубежі оборони був організований та проведений з мінімальними втратами особового складу, озброєння та військової техніки.

Виведення підрозділів здійснювалося в три етапи:

- **на першому етапі** – виведення підрозділів 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади, які виконували завдання в районі населених пунктів Малоорлівка, Новоорлівка та Орлово-Іванівка. До складу авангарду увійшли розвідувальна рота та 15-й гірсько-піхотний батальйон;
- **на другому етапі** – виводилися підрозділи 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади, які виконували завдання на східній околиці Чорнухиного (опорні пункти «Балу», «Федір», «Олександр», «Віталій»);
- **на третьому етапі** – виведення підрозділів, а також командних пунктів 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади і сектора С безпосередньо з району Дебальцевого. Прикриття відходу забезпечувалося ар'єргардом зі складу механізованого батальйону 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади.

Відведення військ здійснювалося за двома основними маршрутами невеликими колонами під прикриттям бойових броньованих машин та артилерії, не допускаючи руху поодиноких машин.

При цьому, для введення противника в оману був використаний хибний маршрут висування, на якому проводилася імітація руху колон.

У ході відходу підрозділи Національної гвардії та МВС здійснювали переміщення до районів збору у складі колон підрозділів Збройних Сил України.

Після відведення підрозділи 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади були зосереджені в районі збору (м. Артемівськ). За успішний вихід з Дебальцевого, героїзм та грамотні дії 26 лютого 2015 р. командир 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади полковник Сергій Шаптала отримав звання Героя України.

Окремо слід зазначити, що окремі підрозділи 25-го та 40-го окремих мотопіхотних батальйонів, які зосереджувалися в Дебальцевому, здійснили самовільний відхід в тилу смугу сектору С на дві доби раніше. Крім того, протитанкова батарея 25-го окремого мотопіхотного батальйону взагалі залишила район виконання завдань за тиждень до початку відведення. Спочатку вони зосереджувалися в с. Покровське та Клинове (східніше Артемівська), а в подальшому були переміщені в район збору 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади. Лише один підрозділ 25-го окремого мотопіхотного батальйону продовжував виконання завдань і у визначений час був виведений.

Решта підрозділів зосереджувалася в Артемівську та сусідньому с. Парасковіївка.

З 2678 осіб, які підлягали відведенню, було виведено 2629 осіб, з них 131 військовослужбовець був поранений. Під час виведення втратили склали 49 осіб, зокрема 19 осіб загинули, 17 – потрапили у полон, 13 – зникли безвісти.

Було виведено понад 810 одиниць озброєння та військової техніки, що склало більше половини від загальної кількості ОВТ, яке знаходилося в районі Дебальцевого у період з жовтня 2014 до лютого 2015 рр. З них більше 50% – це бойова техніка, решта – спеціальна та автомобільна техніка.

За п'ять місяців оборони Дебальцевого та під час виведення підрозділів у безпечні райони було втрачено (знищено противником, або виведено з ладу

силами наших підрозділів) близько 770 одиниць озброєння та військової техніки.

При цьому втрати бойової техніки склали 260 одиниць, решта – автомобільна та спеціальна техніка.

Для забезпечення відходу військ було створено систему районів, рубежів і позицій. На передовій позиції перейшли до оборони підрозділи 30-ї окремої механізованої бригади. В глибині оперативної побудови військ були створені та утримувалися мобільні бронегрупи (резерви).

Другий рубіж оборони було обладнано по рубежу підготовлених опорних пунктів, на якому був спланований перехід до оборони підрозділів 128 окремої гірсько-піхотної бригади та відновлення їх боєздатності.

Забезпечення відходу військ сектору С, прикриття їх флангів, підтримка вогнем ар'єргардів та недопущення переслідування противником здійснювалося шляхом зайняття панівних висот, проведення спеціальних дій зведеним загonom зі складу 3-го і 8-го окремих полків спеціального призначення в районі між річкою Санжарівка та сімома опорними пунктами, а також підрозділами 95-ї окремої аеромобільної бригади у складі штурмових загонів № 1 (1-й аеромобільно-десантний батальйон) та № 2 (13-й окремий аеромобільно-десантний батальйон) в районі с. Нижнє Лозове, проведення інженерної розвідки на маршрутах висування з метою виявлення і знешкодження мін та фугасів, забезпечення позначення мінних полів наших військ, а також визначення вогневих коридорів та нанесення вогневого ураження противнику в районах північної та північно-західної околиць м. Дебальцеве та на маршрутах висування наших військ.

Для недопущення скупчення військової техніки в населених пунктах і на бар'єрних рубежах силами Військової служби правопорядку було організовано комендантську службу на мостах, переправах, маршрутах висування підрозділів та по рубежу залізничної дороги: східна околиця Семигір'я – станція Калиново-Попасна. Напрямки відведення підрозділів підсвічувалися пусками сигнальних ракет.

Таким чином, внаслідок скоординованих дій сил АТО замисел противника – оточення наших військ та їх знищення в районі м. Дебальцеве – був зірваний.

Підрозділи були виведені з-під ударів противника з мінімальними втратами особового складу та перейшли до оборони на завчасно підготовлених оборонних рубежах.

Операції сил АТО, які були проведені протягом зимової кампанії 2014–2015 рр., мали вирішальний вплив на подальший розвиток воєнно-політичної та воєнно-стратегічної обстановки.

У ході їх проведення наші війська виконали усі визначені стратегічні завдання та з мінімальними втратами були виведені з-під ударів противника у нові райони, зайняли вигідне оперативне положення. Просування противника вглиб території України було зупинено. Незважаючи на відступ Донецького аеропорту та м. Дебальцеве, сили АТО й досі продовжують тримати ці території під вогневим контролем.

Силам сектору С вдалося утримати бар'єрний рубіж річку Луганка і закріпитися на плацдармі Луганське – Троїцьке = Попасна, і не допустити захоплення нових територій бойовиками.

Втрати, які були завдані нашими військами, примусили противника відмовитися від подальших наступальних дій. Із завершенням Дебальцевської операції на Донбасі розпочалося крихке перемир'я

Багатогодинні нічні перемовини керівників України, Росії, Франції та Німеччини закінчились підписанням 12 лютого 2015 року "комплексу заходів" з виконання перших мінських домовленостей. Цю угоду неформально назвали Мінськ-2.

Вона передбачала припинення вогню, відведення зброї від лінії розмежування, обмін полоненими, проведення в Україні конституційної реформи щодо децентралізації з врахування особливостей окремих районів Донбасу, вибори там за українським законом і передачу Україні ділянки кордону з Росією, яку контролюють бойовики.

Планувалось, що все це закінчать до кінця 2015 року, але жоден з 13 пунктів домовленостей повністю так і не виконали – навіть припинення вогню та відведення зброї відбулось тільки частково.

3. Переформатування Антитерористичної операції на Операцію об'єднаних сил

Від 30 квітня 2018 року було змінено формат операції з антитерористичної на загальновійськову, під контролем збройних сил, у тісній координації з іншими силовими органами.

30 квітня 2018 року Президент України, Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України підписав Указ "Про затвердження рішення РНБО «Про широкомасштабну антитерористичну операцію на території Донецької та Луганської областей», яким вводиться в дію рішення Ради національної безпеки і оборони. Глава держави також підписав Наказ Верховного Головнокомандувача ЗСУ «Про початок операції об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації на території Донецької та Луганської областей». Згідно з наказом, з 14:00 30 квітня 2018 року, розпочато операцію об'єднаних сил відповідно до плану операції об'єднаних сил. Крім того, Президент підписав наказ Верховного Головнокомандувача «Про затвердження положення про Об'єднаний оперативний штаб ЗСУ».

Антитерористична операція на Сході України почалася 14 квітня 2014 року. Під час цієї операції українські правоохоронці та військові стримували наступ проросійських незаконних збройних формувань, які захопили окремі райони Донецької та Луганської областей. Увесь цей час операцією керувала Служба безпеки України (СБУ), зокрема антитерористичний штаб. Однак за чотири роки конфлікт на Донбасі фактично перетворився на "гібридну війну".

Згідно з ухваленим законом про "реінтеграцію Донбасу", антитерористичний штаб СБУ на сході замінить об'єднаний оперативний

штаб Збройних сил України (об'єднані сили). Це – орган управління різними групами військ та сил ЗСУ, а також Нацполіції, Нацгвардії, ДСНС, та інших відомств, для проведення спеціальних операцій. Саме він керуватиме всіма процесами в зоні конфлікту. Ще у середині березня Петро Порошенко призначив командувачем об'єднаного оперативного штабу ЗСУ на Донбасі генерал-лейтенанта Сергія Наєва.

Основним завданням об'єднаних сил, згідно із законом "Особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей", є "стримування та відсіч російській збройної агресії" в Донецькій та Луганській областях. Фактично формат АТО змінюється на операцію об'єднаних сил, аби армія мала більше повноважень в зоні конфлікту без введення воєнного стану на цій території.

Особливий порядок на Донбасі

Об'єднаний оперативний штаб на чолі з Сергієм Наєвим вже розробив особливий порядок, що діятиме у зонах безпеки та районі бойових дій на Донбасі після закінчення АТО. Текст цього документа має у своєму розпорядженні українська редакція DW. Особливий порядок передбачає надання спеціальних повноважень військовим та органам влади.

Зокрема, вони можуть застосовувати у разі крайньої необхідності зброю та спецзасоби до осіб, які вчинили або вчиняють правопорушення або інші дії, що перешкоджають виконанню операції об'єднаних сил, або намагаються несанкціоновано проникнути в райони, де проводиться операція.

Учасники операції також можуть затримувати і доставляти осіб до органів Нацполіції, перевіряти у громадян документи, за їхньої відсутності - затримувати на час, який потрібний для встановлення особи. Також вони матимуть право здійснювати огляд речей і транспорту, тимчасово обмежувати або забороняти рух транспорту і пішоходів на вулицях і дорогах, не допускати транспорт і громадян на окремі ділянки місцевості та об'єкти,

заходити в житлові та інші приміщення, на території приміщень підприємств, установ та організацій, використовувати із службовою метою засоби зв'язку і транспортні засоби, які належать громадянам, підприємствам, установам і організаціям.

Подібні дії військові та правоохоронці застосовували і під час АТО. Однак після зміни формату на операцію об'єднаних сил, в зоні конфлікту замість кількох буде єдиний центр підпорядкування, більше чіткої координації та менше корупції і контрабанди, прогнозує військово-політичний експерт Юрій Кочевенко. Окрім цього, під час операції об'єднаних сил у питаннях нацбезпеки Донецька і Луганська військово-цивільні адміністрації будуть підпорядковуватися саме об'єднаному оперативному штабу ЗСУ і командувачу Сергію Наєву, який безпосередньо перебуває в зоні конфлікту.

Особливий порядок в окремих районах Донбасу діятиме за умов, якщо буде загроза обстрілів з боку противника або здійснення ним терористичних актів і диверсій, а також якщо спостерігатиметься рух військових колон. Окрім цього, особливий порядок застосовуватимуть, якщо об'єднані сили проводитимуть заходи з пошуку та знищення диверсійно-розвідувальних груп противника, розміновуватимуть місцевість, проводитимуть бойову та оперативну підготовку чи оперативно-розшукові роботи, а також коли виникатимуть надзвичайні ситуації природного та техногенного характеру.

Розпорядження також визначає райони бойових дій. Ними вважатимуться території, охоплені бойовими діями уздовж лінії зіткнення, де підрозділи ЗСУ, інших військових формувань та правоохоронних органів виконують бойові завдання щодо недопущення прориву противника вглиб України. Також документ перераховує населенні пункти, які входитимуть до зони безпеки, яка є прилеглою до району бойових дій.

У зоні безпеки, за рішенням командувача об'єднаних сил, можуть створюватися райони обмеженого та забороненого доступу. Допуск до району обмеженого доступу тих, хто не залучений до проведення ООС,

здійснюватиметься за рішенням командувача об'єднаних сил, командирів оперативно-тактичних угруповань та відповідних командирів. Допуск до району забороненого доступу здійснюється за відповідними перепустками, за рішенням командувача об'єднаних сил. Допуск сторонніх осіб до такого району буде заборонено.

Документ також встановлює режими перебування в зоні безпеки на території Донбасу цивільних осіб. Зокрема, "зелений" режим встановлює, що перебування та переміщення осіб не обмежено, за винятком районів забороненого та обмеженого доступу, "жовтий" - перебування та переміщення осіб здійснюється за наявності документів, проводиться особистий огляд громадян і речей, транспортних засобів. "Червоний" режим - перебування осіб тимчасово обмежено, заборонено, пропуск громадян і посадових осіб здійснюється за наявності пропуску, транспортні засоби та громадяни на окремі ділянки місцевості та об'єкти не допускаються.

"Відповідні режими можуть тимчасово вводитися в окремих районах або в усій зоні безпеки за рішенням командувача об'єднаних сил", – йдеться в розпорядженні.

Цивільні допускатимуться в зону конфлікту, якщо самі проживають в районі проведення операції або там перебувають їхні найближчих родичі. Також вони матимуть допуск, якщо в районі проведення операції розташовані місця поховання близьких родичів або членів сім'ї, або коли вони їдуть на похорони близьких родичів або членів сім'ї в районі проведення операції. Окрім цього, цивільні допускатимуться туди за наявності права власності на об'єкти нерухомості, або якщо вони їдуть в райони проведення операції об'єднаних сил з гуманітарною метою, або для виконання дипломатичних або консульських функцій, у тому числі в рамках діяльності міжнародних організацій. Допускатимуться такі міжнародні групи виключно за клопотанням або погодженням з МЗС України.

З оголошенням Президентом України рішення про початок проведення Операції об'єднаних сил у зонах безпеки та районі бойових дій з 30 квітня, діє особливий порядок.

З метою збереження життя та здоров'я осіб які не залучаються до заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримуванні збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, недопущення несанкціонованого ввезення (вивезення) до (з) району проведення операції зброї, боєприпасів, вибухових та наркотичних речовин встановлюється особливий порядок, який передбачає надання органам сектору безпеки і оборони, іншим державним органам України, спеціальних повноважень, необхідних для здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримуванні збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях.

В зоні безпеки, рішенням командувача об'єднаних сил, можуть створюватися райони обмеженого та забороненого доступу.

Районом бойових дій вважати район, що охоплений бойовими діями уздовж лінії зіткнення, де підрозділи Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів виконують бойові завдання щодо недопущення прориву противника в глибину території держави.

Список рекомендованої літератури

1. Стан виконання мінських домовленостей у контексті перспектив мирного врегулювання конфлікту на Донбасі [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nbuviar.gov.ua/1370:mirnij-protses-2&catid=63&Itemid=393>
2. Початковий період російської збройної агресії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zsu.gov.ua/year/60803b4d4671d41dbfcb1a88>

3. Закон України «Про оборону України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>
4. Закон України «Про Збройні Сили України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>
5. Воєнна доктрина України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>
6. Закон України «Про Національну гвардію України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/876-18>
7. Історія українського війська: Курс лекцій / П.П. Ткачук, А.І. Харук, І.Я. Соляр та інші. – Львів: НАСВ, 2016. – 168 с.
8. Біла книга – 2014. Збройні Сили України. – К.: Міністерство оборони України, 2015. – 85 с.
9. Аналіз бойових дій на сході України в ході зимової кампанії 2014–2015 років [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodi-zimovoi-kampanii-2014%E2%80%932015-rokiv--16785/>

Тема 12

Сучасний стан розвитку Збройних Сил України

1. Політичний, економічний та соціальний чинник реформування української армії.

2. Поступовий перехід до стандартів НАТО.

1. Політичний, економічний та соціальний чинник реформування української армії

Відповідно до Плану заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна-2020» у 2015 році було розроблено нову оборонну політику, що гарантує національну безпеку і обороноздатність України та відновлення національного суверенітету на всій території держави. Вона включає в себе:

- встановлення щорічних витрат на оборону та правоохоронну діяльність в розмірі до 5 % ВВП, в тому числі видатки на оборону – не менше 3 % ВВП. Централізація закупівель. Розроблення та сприяння прийняттю у новій редакції Закону України «Про державне оборонне замовлення»;

- реформування всієї системи мобілізаційної підготовки та мобілізації України з урахуванням особливостей збройної агресії в сучасних умовах;

- відновлення припинених важливих програм розробки перспективних зразків озброєння та військової техніки та затвердження нових програм у цій сфері;

- перехід до нової функціональної структури Збройних Сил, серед іншого, з урахуванням критерію швидкості реагування на загрози та готовності до виконання завдань та оптимізація системи управління військами з урахуванням цих змін;

- запровадження кластерного принципу ротації кадрів, перегляд кваліфікаційних вимог та забезпечення чіткого дотримання цих вимог і повна

переатестація кадрів, водночас вирішальними мають бути не тільки професійні, а й особистісні якості людини;

- повний перегляд системи розвідки – від розвідувальних комплектів частин до розвідувальних органів Міноборони;
- затвердження нового військово-адміністративного поділу України. Відновлення військової інфраструктури, перегляд розташування місць постійної дислокації з'єднань та частин Збройних Сил;
- поступовий перехід до стандартів НАТО (STANAG);
- забезпечення функціональної оптимізації (скорочення дублюючих і зайвих структур);
- виведення з підпорядкування Мінінфраструктури Держспецтрансслужби та включення її до складу Збройних Сил;
- збільшення грошового утримання військовослужбовців шляхом підвищення посадових окладів та окладів за військовим званням. Підвищення престижу військової професії та мотивації на проходження військової служби;
- реформування та оптимізація системи військової освіти з урахуванням кращих практик країн-членів НАТО, в тому числі реформування системи освіти, що надається на кафедрах військової підготовки цивільних вищих навчальних закладів;
- оптимізація всіх систем та норм забезпечення, впровадження нових зразків озброєння та військової техніки, перегляд тактики і стратегії з урахуванням вимог сучасності.

На першому етапі ці серйозні зміни дали змогу зупинити російського агресора

Оборонна реформа у Збройних силах України триває відповідно до Стратегічного оборонного бюлетеня, у якому визначено п'ять стратегічних цілей. Для кожної з них були конкретні завдання. Загалом 28 оперативних цілей і 139 завдань. Кількість результативних показників виконання становить 381, або 79%. Це непоганий результат. Найвагомий напрям –

нарощення оперативних, бойових і спеціальних спроможностей сил оборони, потрібних для забезпечення відсічі збройній агресії, оборони держави, а також підтримання миру й міжнародної безпеки в межах міжнародних зусиль. Ті завдання і заходи оборонної реформи, які дали змогу зупинити російського агресора, – головний здобуток її першого етапу.

У планах – подальша професіоналізація сил оборони

Одна зі стратегічних цілей реформи – впровадження системи управління ЗСУ на основі стандартів НАТО.

Робота із трансформації системи військового управління розпочалася у червні 2019-го. На той момент не було повного пакета необхідних законодавчих актів для переходу на нову управлінську модель, подібну арміям держав Альянсу. Проте вдалось оптимізувати штати окремих органів управління для усунення дублювання функцій та уніфікувати деякі військові частини.

4 березня Верховна Рада ухвалила законопроект про внесення змін до Закону «Про національну безпеку України» щодо зміни термінів набрання чинності положень стосовно Головнокомандувача Збройних сил України, начальника Генерального штабу ЗСУ, видів і окремих родів військ із 2021-го на 2020 рік. Така законодавча зміна дала змогу впровадити нову об'єднану систему управління за прикладом країн НАТО вже цього року.

У процесі реформи створено командування: Об'єднаних сил, Сил підтримки, Сил логістики, Медичних сил, Військ зв'язку та кібернетичної безпеки. Розмежовано посади Головнокомандувача ЗС України та начальника Генерального штабу.

За принципами країн НАТО оборонне відомство як орган центральної влади має здійснювати демократичний цивільний контроль над військом, ресурсне забезпечення армії та визначати оборонну політику, а Збройні сили – реалізовувати її.

На підсумковій відомчій нараді 27 листопада Головнокомандувач ЗС України генерал-полковник Руслан Хомчак зазначив: «Ми підбиваємо

підсумки діяльності Збройних сил України 2020 року за всіма напрямками. Передусім це підсумки ведення воєнних дій на сході України. Наше військо успішно стримує російську збройну агресію й не допустило розширення зони конфлікту, знизило втрати особового складу та ОБТ, забезпечило дотримання режиму припинення вогню».

У війську триває пілотний проєкт з підготовки та оцінювання підрозділів за стандартами НАТО. А на Львівщині в Міжнародному центрі миротворчості та безпеки збудували спеціальне містечко для підготовки до дій у населених пунктах. Ввели і штатний ворожий підрозділ – позначення дій ворога OPFOR. Ідеться про навчально-тренувальний комплекс «Бій в урбанізованій місцевості», можливості якого дають змогу проводити заняття водночас з батальйонною тактичною групою.

Цього року вдалося завершити перехід органів військового управління Збройних сил на J-структури, технічно оновити війська, підтримати і наростити готовність органів військового управління і військових частин до виконання завдань за призначенням, поліпшивши їх злагодженість, навченість військовослужбовців, підвищити рівень взаємосумісності ЗСУ з відповідними структурними підрозділами НАТО.

Наступний етап оборонної реформи – професіоналізація сил оборони. Це такі складові: професійний менеджмент персоналу, сучасна військова освіта, великий військово-навчений резерв, система територіальної оборони, нова військова культура.

Восени в Україні тривали стратегічні командно-штабні навчання «Об'єднані зусилля-2020», головне завдання яких – демонстрація готовності України дати відсіч російській агресії самотужки і з використанням механізмів міжнародної підтримки. А ще показати здатність сил оборони держави протистояти іншим загрозам. Ці військові маневри за розмахом, складом сил і засобів, залученням іноземних партнерів стали унікальними. У них взяли участь майже 12 тисяч військовиків, 50 одиниць артилерійських систем, 80 танків та 450 бойових бронемашин. А ще бойові кораблі,

армійська авіація. Застосовували й нові зразки техніки, які нещодавно прийнято на озброєння ЗСУ: комплекси «Нептун», «Вільха», безпілотні літальні комплекси Bayraktar.

Під час навчань напрацьовано масоване застосування частин і підрозділів ракетних військ та артилерії у комплексі з авіацією Повітряних сил і зенітними ракетними військами, розгорнуто систему управління Територіальної оборони України із залученням понад 7 тисяч резервістів. Напрацьовували різні схеми застосування підрозділів тероборони у взаємодії з іншими силовими відомствами.

Уперше в історії України ці стратегічні командно-штабні навчання проводили за стандартами НАТО. А вже на початку року органи військового управління ЗСУ перевели на J-структуру. Тож уперше іноземні партнери були присутніми на навчаннях не лише як спостерігачі, вони спільно з українськими воїнами виконували навчально-бойові завдання в одному строю та у штабах підрозділів, разом відбивали наступ умовного ворога, десантувалися, долали водну перешкоду, проводили спецоперації.

Під час навчань «Об'єднані зусилля-2020» уперше залучено сили спецоперацій, десантно-штурмові війська США і Великобританії у різних умовах обстановки, розвідувальну, винищувальну і бомбардувальну авіацію Альянсу. За навчаннями спостерігали майже 200 іноземних інструкторів, військових радників і спостерігачів оперативного рівня.

Навчання «Об'єднані зусилля-2020» показали очевидний прорив Збройних сил в переході на стандарти НАТО. За словами міністра оборони України Андрія Тарана, українські підрозділи під час спільного з військовими країн-партнерів виконання навчально-бойових завдань у багатьох аспектах продемонстрували сумісність із підрозділами Альянсу. А це ще один крок до членства в НАТО.

Війна на Донбасі – це загроза не тільки для України, а й для безпеки та стабільності всіх країн Європи і світу. На цьому наголошував Президент України Володимир Зеленський під час зустрічей з міжнародними лідерами.

«Наші партнери абсолютно солідарні зі мною у цьому питанні. Саме тому ми об'єдналися для подолання нинішніх викликів та пошуку механізмів адекватної реакції на них», – зауважив глава держави Одним із таких механізмів він назвав інтеграцію України в НАТО і поставив завдання: «максимально швидко досягти взаємосумісності Збройних сил України з відповідними структурами держав Альянсу, активізувати реформи, які дають змогу отримати запрошення та приєднатися до Плану дій щодо членства в НАТО».

«Наші іноземні партнери надають допомогу та розширюють спектр підготовки Збройних сил України за стандартами НАТО під керівництвом іноземних інструкторів США, Великої Британії, Канади, Литовської Республіки, які діють у складі навчально-тренувальних місій JMTG-U, UNIFIER, ORBITAL та мобільних тренувальних груп НАТО. Завдяки нашій спільній діяльності у війську триває трансформація, нарощуються навчальні спроможності, зростає рівень взаємосумісності із країнами-членами НАТО», – зазначив генерал-полковник Руслан Хомчак.

2. Поступовий перехід до стандартів НАТО

Завдання щодо запровадження стандартів НАТО у діяльність Міністерства оборони України та Збройних Сил України, інших складових сил оборони визначені законодавством (Закон України «Про національну безпеку України») та стратегічними оборонними документами України (Стратегія національної безпеки України, Стратегічний оборонний бюлетень, Воєнна доктрина України тощо).

Запровадження стандарту НАТО передбачає проведення комплексу заходів, що включає вивчення та прийняття рішення про застосування у секторі безпеки і оборони положень (норм, вимог) стандарту НАТО (стандарту у сфері оборони держави-члена НАТО), прийняття до прямого застосування або розроблення на основі стандарту НАТО (стандарту у сфері оборони держави-члена НАТО) відповідного акта законодавства

чи документа з військової стандартизації (внесення відповідних змін та/чи доповнень до чинних документів), надання йому чинності в установленому порядку, застосування розробленого документа в діяльності складових сектору безпеки і оборони України

Україна станом на початок року впровадила 292 стандарти і документи НАТО, що становить 19 відсотків і загалом відповідає рівню країн, які нещодавно стали членами Альянсу.

Як передає Укрінформ, такі дані дослідження центру “Нова Європа” на тему: «Україна і стандарти НАТО. Що зроблено за президентства Зеленського?» оприлюднила аналітик центру Маріанна Фахурдінова під час презентації у вівторок, 6 квітня.

«Станом на 1 січня 2021 року Україна впровадила 292 стандарти і документи Альянсу... Ми вирішили порівняти кількість стандартів в Україні і в країнах-членах НАТО. Так, у відсотковому співвідношенні Україна запровадила 19% угод із стандартизації НАТО. І ми помітили, що ця цифра дуже близька до стандартів, які впроваджені в державах-членах Альянсу, які вступили нещодавно, в останні 10 років. Так, наприклад, в Албанії ця цифра становить 29%, в Чорногорії - 22%. Північна Македонія, яка стала членом Альянсу минулого року, ще навіть не вийшла на рівень 1%», – сказала Фахурдінова.

Дослідниця також навела приклади країн з високим рівнем впровадження стандартизації, а саме: Німеччини з 91%, Великої Британії, Франції і Норвегії – близько 80%.

“Це ті держави-члени, які, власне, стояли біля витоків створення Альянсу або приєднались у перші роки... Але, знову ж таки, ми бачимо, що жодна держава 100% впровадження стандартів не досягла”, – зауважила вона.

За словами експертки, Україна демонструє «дуже пристойний поступ», незважаючи на те, що є партнером Альянсу, а не державою-членом.

“З одного боку ми можемо опрацювати, впроваджувати стандарти ad hoc, тобто внаслідок спільних навчань з Альянсом, або науково-дослідних робіт. Але водночас в Україні є такі документи, як цілі партнерства Україна-НАТО, в якому, власне, прописана певна кількість стандартів, які Україна зобов’язується опрацювати протягом певного періоду. Останній такий пакет цілей партнерства, розрахований на 2018-2020-ті роки, передбачав опрацювання 219 стандартів, і Україна, власне, на початок 21-го року опрацювала приблизно 90% цих документів”, - пояснила процедуру аналітик.

Як відзначила Фахурдінова, впровадження стандартів НАТО Україною свідчить, що наша держава виконує взяті на себе зобов’язання в конкретні терміни.

Водночас експертка зауважила, що не варто звертати увагу лише на кількісні показники, тому що кількість стандартів змінюється і запровадити всі неможливо.

Серед перешкод на шляху запровадження стандартів НАТО вона назвала плутанину в термінах, зокрема, включення до стандартів принципів і норм Альянсу, а також нестачу фахівців і коштів.

“Тут також ідеться про нестачу фахівців, які співпрацюють з документами із стандартизації, з належним рівнем знання англійської мови, або нераціональне використання особового складу, які знають мову або які є фахівцями в цій сфері. Ну і наостанок це все ж таки необхідність значних капіталовкладень для впровадження окремих стандартів. Наприклад, якщо це матеріальна сфера, то для переобладнання певних підприємств ОПК”, – пояснила Фахурдінова.

Своєю чергою директорка центру Альона Гетьманчук наголосила на необхідності ще більшого пришвидшення впровадження стандартів НАТО.

“Ми навіть в центрі “Нова Європа” вирішили поррахувати, скільки часу буде потрібно Україні за подібних темпів, які були останні півтора-два роки, щоб вийти якщо не на 100%, то на 90%, як, скажімо, є в Німеччині, впроваджених стандартів НАТО. І це 13-14 років. Тобто, якщо ми хочемо,

звісно, швидше досягнути військової взаємосумісності з країнами-членами НАТО, то, очевидно, нам треба ще пришвидшитись, незважаючи на те, що у нас хороші темпи”, – зазначила Гетьманчук.

Як повідомляв Укрінформ, 4 квітня Президент України Володимир Зеленський заявив, що розраховує на підтримку партнерів по НАТО у наданні ПДЧ Україні.

Список рекомендованої літератури

1. Закон України «Про оборону України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>
2. Закон України «Про Збройні Сили України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>
3. Воєнна доктрина України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>
4. Закон України «Про Національну гвардію України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/876-18>
5. Біла книга – 2014. Збройні Сили України. – К.: Міністерство оборони України, 2015. – 85 с.

Електронне навчальне видання

ВОЄННА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Конспект лекцій

Відповідальний за випуск М. М. Ляпа
Комп'ютерне верстання А. М. Ліцмана

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 26,97. Обл.-вид. арк. 19,13.

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007